

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**QEYRİ-NEFT SEKTORUNDA İNVESTİSİYA QOYULUŞLARI
VƏ ONLARDAN İSTİFADƏNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ**

İxtisas: 5304.01 – İqtisadi fəaliyyət növləri

Elm sahəsi: İqtisad elmləri

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş

DİSSERTASIYA

İddiaçı:

İlqar Vaqif oğlu Sadıqov

Elmi rəhbər:

iqtisad elmləri doktoru, professor

İsa H.Aliyev

BAKİ - 2021

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
I Fəsil. Qeyri-neft sektorunun inkişafının nəzəri-metodoloji əsasları	
1.1. Dayanıqlı inkişaf konsepsiyası və qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə bağlı formalaşan baxışların qiymətləndirilməsi.....	11
1.2. Qeyri-neft sektorunun investisiya fəallığı və mənbələrinin tədqiqi.....	24
1.3. Müasir təcrübədə investisiya fəaliyyətinin inkişaf xüsusiyyətləri.....	35
II Fəsil. Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişaf səviyyəsi və investisiya qoyuluşlarının mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi	
2.1. Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun təşkili və tənzimlənməsi sisteminin qiymətləndirilməsi.....	49
2.2. Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sektorunun müasir inkişaf səviyyəsinin təhlili	59
2.3. Qeyri-neft sektoruna investisiya qoyuluşlarının müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi	76
III Fəsil. Qeyri-neft sektorunda investisiya qoyuluşlarının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	
3.1. Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun investisiya-maliyyə təminatının yaxşılaşdırılmasının əsas istiqamətləri	94
3.2. Ölkədə investisiya fəaliyyətinin inkişafı ilə bağlı mövcud hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi	110
Nəticələr	120
İstifadə olunan ədəbiyyat və mənbələr	126

GİRİŞ

Dissertasiya mövzusunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Azərbaycanın davamlı inkişafının təmin olunmasında qeyri-neft sektoru artıq mühüm təsir amili kimi çıxış edir və bu sahələrə olan diqqət dövlət səviyyəsində də yüksəlməkdədir. Ölkəyə daxil olan neft gəlirləri hesabına son on ildə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və qeyri-neft sektorunun inkişafı kimi mühüm tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Həmçinin, qeyri-neft sektorunun inkişafına yönələn proqram və konseptual sənədlərin qəbulu da öz əhəmiyyətliyi ilə çıxış edir. Tədqiqatlar göstərir ki, dünya ölkələrində davam edən maliyyə böhranının Azərbaycana təsiri ciddi nəzərə çarpmasa da, lakin neft gəlirlərinin asılılığının aradan qaldırılması, qeyri-neft sektoru və sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi siyasəti Azərbaycanın müasir və perspektiv inkişaf hədəflərini təşkil etməkdədir. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış” İnkişaf Konsepsiyası”nda və digər bu yönümlü sənədlərdə qeyri-neft sektorunun yaxın və perspektiv inkişaf üfüqləri artıq konkretləşdirməkdədir. Azərbaycanda sənayenin inkişafı ilə bağlı qəbul olunan dövlət proqramı bu sektorun müasir tələblər baxımından təşkilinə də səbəb olmaqdadır. Digər tərəfdən, son dövrlərdə icra edilən strateji yol xəritələrində qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün əsaslandırılmış hədəflər müəyyən olunmuşdur.

Müasir dünyada iqtisadiyyatın inkişafında baş verən səngimələr və tərəddüdlər qeyri-neft sektorunun və sənayesinin davamlı təkmilləşməsini gündəmə gətirməkdədir. Əksər inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr iqtisadi tənzimləmə mexanizmlərini təkmilləşdirməklə sənaye sektoruna dəstək göstərməkdədirlər. Belə ki, yeni bazar münasibətlərinə qədəm qoyan Azərbaycan üçün bu amil daha ciddiliyi ilə çıxış edir və ölkənin qeyri-neft sektorunun inkişafı belə yanaşmadan önəmli şəkildə asılıdır. Qeyri-neft sektorunun müasir tələblər baxımından inkişafı bu sahəyə olan investisiya-kapital qoyuluşları sahəsində daha səmərəli siyasət yeridilməsini, bu sahələrin daxili və xarici bazarlara çıxışı üçün əlverişli dəstək tədbirlərinin artırılmasını aktuallaşdırmaqdadır. Məhz belə dəstək tədbirlərinin səmərəli investisiya siyasəti üzərində qurulması, bu sahələrdə müasir texnologiyaların tətbiqinə, innovasiyaların

təşviqinə əsaslı şəkildə səbəb ola bilər. Belə mühüm yanaşmalar və baxışlar dissertasiya işinin aktuallığını artırır və bu sahədə olan araşdırma və tədqiqatların daha geniş müstəvidə aparılmasını əsaslandırır.

Xarici iqtisadçı alimlərdən F.Kotler, M.Porter, C.Limbden, A.Peçei, M.Ceremi və digərlərinin baxışlarında iqtisadiyyat və sənaye sektorunun inkişafında iqtisadi tərəqqi kimi məsələlər diqqət mərkəzində saxlanılır. Rus iqtisadçılarından Abalkin V.İ., Busıgin A.B., Bulatov A.S., Bulatov B.B., Farxutinov R.A., Nikolayev A.S., Morozov M.N., Merkulov Y.S., Livençev N.N., Kolesnikova L.A., Qribov V.D. və digərlərinin tədqiqatları da diqqətəlayiqdir. Onlar iqtisadiyyat ilə yanaşı, sənaye sahələrinin inkişafı və investisiya qoyuluşları ilə bağlı apardıqları önəmli tədqiqatları ilə çıxış edirlər. Azərbaycanlı iqtisadçılardan Ələsgərov A.K., Səmədzadə Z.Ə., Nuriyev Ə.X., Quliyev T.Ə., Quliyev E.A., Aliyev İ.H., Əliyev Ş.T., Əliyev T.N., Ataşov B.X., Yüzbaşova G.Z., Kərimov E.Ə., Sultanova R.P. və digərlərinin tədqiqatları da bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onların tədqiqatlarında iqtisadiyyat sahələrinin, o cümlədən qeyri-neft sektorunun inkişaf problemləri məqsədli şəkildə araşdırılır. Bütün bu və digər araşdırmalar mühüm əhəmiyyət kəsb etsədə, lakin biləvasitə qeyri-neft sektorunun investisiya qoyuluşları sahəsində daha vacib məqamlara diqqətin artırılması önəmli hesab olunur.

Qeyri-neft sektorunun və sənayenin inkişafı ilə bağlı konseptual baxışlar son əlli ildə daha çox öz müasirliyi ilə diqqəti cəlb etməkdədir. Lakin, klassik iqtisadçı alim və filosofların iqtisadiyyat sahələri ilə yanaşı, sənayenin inkişafına olan baxışları da öz əhəmiyyətliliyi ilə nəzərə çarpır. Jan Kondorse elmi-tədqiqatların sənaye-industrial sistemi ilə bağlılığının zəruriliyini əsaslandırır. Adam Smit inkişaf prosesində yeniliyə və təkamülə üstünlük ifadə etməklə, texniki tərəqqini, səmərəli və məhsuldar əməyi zəruri hesab edir. David Rikardo tədqiqatlarında müasir texnologiyaların sənayeyə tətbiqinin səmərəli və məqsəduyğun olmasını qabartmaqla, bu prosesin müsbət nəticələrə gətirəcəyini irəli sürür. İ.A.Şumpeter yeni məhsul istehsalını və satış bazarlarının genişlənməsini biləvasitə müasir istehsal prosesinin yaradılması ilə sıx əlaqəli olduğunu gündəmə gətirir. Sənayenin texniki-texnoloji inkişafının mənfi nəticələrə səbəb olması kimi baxışlar da klassik yanaşmalarda öz yerini almaqdadır.

Belə ki, Marks belə baxışları dərinləşdirir və onun fikirlərinə A.Sovi də öz münasibətini ifadə edir. XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq iqtisadi inkişaf nəzəriyyələrində tədricən ekoloji amillər ön plana çəkilir, resursların bərpası vacibliyi əsaslandırılır. İqtisadiyyat sahələrinin, əsasən də sənaye və kənd təsərrüfatının inkişafının təbii inkişaf ilə uzlaşdırılması zərurətləri aydın şəkildə ifadə olunur. Bu baxışlarda hazıradək ikili mövqe aydın seçilir. Belə ki, bir sıra iqtisadçılar (D. Rikardo, J.Sey və digərləri) təbiətdən istifadənin davamlılığını və onların geniş istifadə mümkünlüyünü əsas götürürlər. Bu istiqamətdə K.Marks, A. Smit, A. Marşall və digər iqtisadçıların fikirləri orta mövqeyi ilə seçilir. Onlar iqtisadiyyatın, o cümlədən sənayenin inkişafında təbii resursların yüksək dəyərə malik olmasını göstərir. Təbii resursları bir növ əmək və istehsal prosesinə və dəyərin yaradılmasına daxil etmirlər. İqtisadiyyatın inkişafında müasir texnologiyalardan və təbii resurslardan istifadəyə olan baxışlarda tam başqa bir istiqamət də diqqəti cəkməkdədir. Bu təbii resursların istifadəsinə dayanıqlı yanaşma və onların gələcək nəsillərə də çatdırılması kimi mühüm baxışlardır. Fransis Bekon təbiət və onun resurslarından istifadə insanı ya onun quluna, ya da dağıdıcı qüvvəsinə çevirməsi kimi baxışları diqqəti cəlb edir. Hegel sənayenin sürətli inkişafının təmin edilməsi ilə bağlı yarana biləcək ciddi təhlükələri əsaslandırır.

Təbiətdən və onun potensialından səmərəli istifadə olunması kimi baxışları C.S.Mill də qeyd edir. O, insanların təbii resursların sahibi deyil, istifadəçisi olması, bu resursların gələcək nəsillər üçün qorunması baxışlarını irəli sürür. İqtisadi inkişafın sürətlənməsi ilə yarana biləcək ekoloji problemlərin, fəsadların ciddiliyi F.Engelsin də baxışlarında yer almaqdadır. T.Ruzvelt, N.İ.Buxarin təbii resursların səmərəsiz və amansız istifadəsinin yol verilməz olması baxışlarını irəli sürmüşlər. Vladimir Vernadski öz fikirlərini daha çox dayanıqlı inkişafın formalaşması üzərində qurmuşdur. Akademik Həsən Əliyevin 1970-ci illərdəki konseptual baxışlarında iqtisadi inkişafda təbiətə qayğı ilə yanaşma zərurətləri ön plana çəkilir. Bu dövrdən başlayaraq nəzəri-konseptual baxışlar iqtisadiyyatın inkişafına dayanıqlıq məqamından yanaşılması daha çox diqqəti cəlb edir. Yüzdən artıq mütəxəssisi birləşdirən Roma klubunun üzvlərinin tədqiqatları da bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikasının müasir inkişafında və onun sürətlənməsində qeyri-neft sektoruna olan baxışlar artmaqdadır. Belə ki, bu sahələr artıq başlıca aparıcı qüvvəyə çevrilməsi ilə diqqət mərkəzindədir. Bu sektora olan son baxışlar, xüsusi ilə dünyada enerji məhsullarının qiymətində baş verən ciddi və kəskin dəyişikliklər də artıq bu mövqeyi bir daha təsdiqləyir. Enerji, əsasən də neft sahəsinin aparıcı rolunun azaldılması və iqtisadiyyatın başqa sahələrinin inkişafına üstünlük verilməsi Azərbaycanda son dövrlərdə qəbul olunmaqda olan hüquqi və konseptual xarakterli sənədlərdə, dövlət proqramlarında və yol xəritələrində daha aydınlığı ilə seçilir. Bu baxımdan iqtisadiyyatda karbohidrogen ehtiyatlarının ixracından mövcud asılılığın aradan qaldırılması zərurətləri və bunun daha çox qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə əlaqələndirilməsi baxışları öz aktuallığı ilə diqqət mərkəzində saxlanılır. Bu sektorun investisiya təminatının artırılmasına və onun cəlbədiciliyinin gücləndirilməsinə olan diqqətin yüksəlməsi və bu sahədə dərin tədqiqatların aparılması artıq müasir dövrün başlıca tələblərindən biri kimi xüsusi əhəmiyyətliyi ilə qəbul olunmalıdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən təsdiq edilən bir çox konseptual sənədlərdə və strateji yol xəritələrində qeyri-neft sektorunun inkişafında dayanıqlılıq, davamlılıq amilləri də ön plana çəkilir. **Qeyri-neft sektorunun investisiya cəlbədiciliyinin artırılması və bu sahədə dərin tədqiqatların aparılması artıq müasir dövrün başlıca tələblərindən biri kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.** Bütün bu kimi amillər nəzərə alınmaqla, qeyri-neft sektorunun inkişafının bu sahədəki investisiya qoyuluşlarının təkmilləşdirilməsi ilə sıx bağlılığı dissertasiya işinin hazırlanmasını daha da aktuallaşdırmışdır.

Dissertasiya işinin məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi – qeyri-neft sektorunun müasir inkişaf səviyyəsini, meyillərini tədqiq edib qiymətləndirmək və bu sahənin investisiya təminatının yaxşılaşdırılması üçün əhəmiyyət kəsb edən təklif və tövsiyələri müəyyən etməkdir. Dissertasiya işinin məqsədinə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir:

- Qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə bağlı mövcud nəzəri-metodoloji əsaslarının tədqiqi;
- Dayanıqlı inkişaf konsepsiyası və qeyri-neft sektorunun inkişafı üzrə formalaşan

baxışların qiymətləndirilməsi;

- Qeyri-neft sektorunun investisiya fəallığının təmini sahəsində müasir mənbələrin tədqiqi;
- Müasir dünya təcrübəsində investisiya fəaliyyətinin təşkili və inkişaf xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsi;
- Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun təşkili və tənzimlənməsi üzrə vəziyyətin qiymətləndirilməsi;
- Ölkədə qeyri-neft sektorunun müasir inkişaf səviyyəsinin və meyillərinin təhlili;
- Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun investisiya fəallığı vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;
- Qeyri-neft sektorunun investisiya təminatının inkişafına mane olan problemlərin müəyyən edilməsi.

Tədqiqat metodları. Dissertasiya işinin hazırlanmasında statistik, analitik, müqayisəli və sistemli qiymətləndirmə, retrospektiv təhlil və məntiqi araşdırma kimi metodlardan istifadə olunub. Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, İqtisadiyyat, Maliyyə Nazirliklərinin və digər dövlət qurumlarının, Mərkəzi Bankın hesabat məlumatları, beynəlxalq maliyyə institutların informasiyaları təşkil edir.

Tədqiqatın obyekti Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sektorunun inkişafı və bu sahədə investisiya siyasəti ilə bağlıdır. Qeyri-neft sektorunda investisiya siyasətinin müasir vəziyyətinin tədqiqi və bu sahədə əməli təkliflərin verilməsi dissertasiya işinin əsas predmetidir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

- Qeyri-neft sektorunun inkişafına dayanıqlı inkişaf konsepsiyasından baxmaq zəruridir.
- Qeyri-neft sektorunun investisiya fəallığı bu sahədəki mənbələrin müəyyən olunması ilə bağlıdır.
- Müasir təcrübədə investisiya fəaliyyətinin inkişaf xüsusiyyətləri fərqlidir.
- Qeyri-neft sektorunun tənzimlənməsində hüquqi əsasların rolu yüksəkdir.

- Qeyri-neft sektorunun inkişafı bu sahənin investisiya tələbatı ilə sıx bağlıdır.
- Qeyri-neft sektoruna yatırılan investisiya qoyuluşlarında fərqliliklər mövcuddur.
- Qeyri-neft sektorunun investisiya təminatının yaxşılaşdırılması bu sahədəki inkişaf istiqamətlərinin müəyyən olunmasını zəruriləşdirir.
- İnvestisiya fəallığının artırılması mövcud hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsini vacibləşdirir.

Dissertasiya işinin elmi yeniliyi - ondan ibarətdir ki, işdə qeyri-neft sektorunun müasir mahiyyətinə, konseptual əsaslarına olan yanaşmalara müəllif münasibəti bildirilmiş, bu sektorun inkişafı və investisiya təminatının yaxşılaşdırılması üzrə əsas istiqamətlər müəyyən olunmuşdur. Dissertasiya işinin başlıca elmi yenilikləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Qeyri-neft sektoru üzrə dayanıqlı, ənənəvi və müasir inkişaf baxımından baxışlar irəli sürülmüşdür;
- Qeyri-neft sektorunda müasir investisiya siyasətinin hazırlanma, həyata keçirilmə yolları müəyyən edilmişdir;
- Qeyri-neft sektoru üzrə investisiya fəallığının yüksəldilməsi ilə bağlı fond bazarının inkişafı üzrə təkliflər ifadə olunmuşdur;
- Qeyri-neft sektorunda innovativ inkişafın investisiya təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətləri müəyyən edilmişdir;
- Qeyri-neft sektorunda investisiya fəallığının artırılması ilə bağlı hüquqi bazanın təkmilləşdirilmə istiqamətləri irəli sürülmüşdür.

Dissertasiya işinin nəticələrinin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin nəticələri ölkədə qeyri-neft sektorunun maliyyə-investisiya təminatının təkmilləşdirilməsinin, bu sahələrin inkişafının müasir tələblərə uyğunlaşdırılmasının elmi-praktiki əsaslarını müəyyən etməyə geniş imkanlar yaradır. Tədqiqat işinin nəticələri ölkədə qeyri-neft sektoruna daxil olan subyektlərin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə və səmərəliliyinin artırılmasına, bu sahədə investisiya-kapital cəlbəediciliyinin yaxşılaşdırılmasına əhəmiyyətli şəkildə təsir edər. Tədqiqatın materiallarından investisiya mühitinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı hüquqi-metodoloji

sənədlərin hazırlanmasında, qeyri-neft sektoru üzrə tədris-metodik vəsaitlərinin tərtibində də istifadə oluna bilər.

Dissertasiya işinin aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işi ilə bağlı 9 elmi məqalə və tezis nəşr edilmişdir. Tədqiqatın əsas məzmunu müəllifin çap edilmiş aşağıdakı elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Sadıqov İ.V. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası və qeyri-neft sektorunun inkişaf zərurəti. AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, AMEA-nın Xəbərləri: İqtisadiyyat Seriyası, Bakı: 2015/6. səh.163-169.
2. Sadıqov İ.V. “Qeyri-neft sektoruna investisiya qoyuluşlarının cəlbi səviyyəsi və maliyyələşmə imkanları”. Azərbaycan Kooperasiya Universiteti. Kooperasiya elmi-praktik jurnalı. Bakı: №3(42)-2016, səh.117-122
3. Sadıqov İ.V. “Müasir şəraitdə qeyri-neft sektorunun investisiya fəallığı və mənbələri”. AMEA İqtisadiyyat İnstitutu. AMEA Xəbərlər İqtisadiyyat Seriyası Jurnalı. Bakı: 2016/5 (sentyabr-oktyabr), səh.167-175.
4. Sadıqov İ.V. “İnvestisiya qoyuluşları sahəsində beynəlxalq təcrübə və qeyri-neft sektorunun maliyyələşməsi” Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, Əmək və Sosial Problemlər üzrə Elmi-Tədqiqat və Tədris Mərkəzi, Əmək və Sosial Problemlər, Elmi əsərlər toplusu, Bakı: 2016, №2(18), səh.81-88
5. Садыгов И.В. «Развитие инвестиционной и инновационной деятельности в Азербайджанской Республике» Міністерство освіти і науки України, Національний лісотехнічний університет України, Актуальні проблеми та перспективи розвитку зовнішньоекономічної діяльності в умовах глобалізації, г. Львів: 2016; 27-28 жовтня, стр.86-89
6. Особенности современного развития ненефтяного сектора в Азербайджанской Республике (Журнал «Экономика и Предпринимательство». Москва: 2017, №5(ч.2), стр.214-217.
7. Sadıqov İ.V. Azərbaycan biznes mühitinin inkişafı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunmuş “Müstəqil Azərbaycan dövlətinin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və aqrar sahənin rəqabətqabiliyyətinin

yüksəldilməsi problemləri” mövzusunda Beynəlxalq Elmi-Praktik Konfransın materialları. Bakı: 1-2 iyun 2018, səh.517-520.

8. Sadıqov İ.V. Müasir şəraitdə qeyri-neft sektorunun təşkili və tənzimlənmə sistemi. “Azərıtıfaq” və Azərbaycan Kooperasiya Universiteti. Kooperasiya elmi-praktiki jurnalı. Bakı: 2019 №2 (53), səh.56-62
9. Sadıqov İ.V. “Qeyri-neft sektorunun investisiya təminatının artırılması” // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Naxçıvan Dövlət Universiteti. “Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının davamlı inkişafında innovasiyaların rolu” mövzusunda Respublika Elmi Konfransının materialları, Naxçıvan: 2020, səh.139-142

Dissertasiya işinin nəticələri “FAB Boya və Kimya Sənayesi” MMC-də müzakirə olunmuşdur. Dissertasiya işinin nəzəri və praktik nəticələrindən irəli gələn təkliflərin və tövsiyələrin tətbiqi ilə bağlı “FAB Boya və Kimya Sənayesi” MMC-nin rəhbərliyi (direktor Kənan Məhərrəmov. N 038, 20.04.2018) tərəfindən tədqiqatçıya müvafiq tətbiq arayış təqdim olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin “İqtisadiyyat və vergi işi” kafedrası

Dissertasiya işinin məntiqi və struktur əsasları. Dissertasiyanın məntiqi əsasları tədqiqatın predmetinə, obyektinə, məqsəd və vəzifələrinə görə müəyyən edilmişdir. Dissertasiya işi (**220069 işarə**) girişdən (14899 işarə), üç fəsildən (I fəsl 75489 işarə, II fəsl 69934 işarə, III fəsl 48172 işarə) səkkiz paragrafdan, əldə olunan nəticələrdən (11575 işarə), istifadə olunan mənbə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiya işi 140 səhifədən ibarət olmaqla, işin məntiq və mahiyyətinə görə 2 şəkil, 3 cədvəl, 6 sxem, 11 diaqram və 12 qrafik tərtib edilmişdir.

I FƏSİL. QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN İNKİŞAFININ NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Dayanıqlı inkişaf konsepsiyası və qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə bağlı formalaşan baxışların qiymətləndirilməsi

İnkişaf və genişlənməkdə olan global proseslər sənaye sektorunun inkişafına qarşı daha yeni tələblər qoymaqladır. Xüsusilə də sənayedə qeyri-energetika (neft) sektorunun daha əsaslandırılmış inkişafı və bu əsnada innovativ yanaşmanın ön plana çəkilməsi. Mövcud yanaşma artıq son əlli ilin kəskin tələbləri kimi qarşıya qoyulmuşdur.

İqtisadi inkişaf proseslərinin sürətləndiyi son əsrdən başlayaraq, maddi və mənəvi resursların ciddi şəkildə aşınması və bərpaasının ləngiməsi ilə müşahidə olunmaqladır. Mövcud meyillər iqtisadi nəzəriyyələrdə də öz müxtəlif yanaşma tərziləri ilə ifadə olunmaqla qiymətləndirilir. Belə ki, iqtisadi inkişafa olan əhəmiyyətli baxışların artıq daha yeni dayanıqlılıq baxımından qurulması zərurət kimi qarşıya çıxır və bu bir dövlət, ölkə üçün deyil bütün bəşəriyyət üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Həmçinin, bu yalnız müasir nəzəri-konseptual baxış və ya yanaşma tərziləri olmayaraq, gələcək nəsillər üçün gözəl və etibarlı, sosial - iqtisadi və ekoloji baxımdan təmin olunmuş mirasın qorunub saxlanmasını öz vacibliyi ilə təmin edir. Məhz bütün bu kimi mühüm amillər və yanaşmalar qeyri-neft sektorunun, əsasən də sənaye sahələrinin yeni inkişaf tərzini təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu mənzərə eyni zamanda maliyyələşməsi təmin olunmuş və rəqabətqabiliyyətli sahəvi inkişaf yanaşmasını ön plana çıxarır.

Qeyri-neft sektoru və ona olan baxışlar MDB məkanında daha çox diqqəti cəlb etməklə, yeni bir sahə anlayışı kimi çıxış edir. SSRİ dövründə bu fəaliyyətə oxşar proseslər həyata keçirilmiş, elm, elmi nailiyyətlərin inkişafı, onların iqtisadiyyatda (istehsal, xidmət və s.) və digər sahələrdə (kimya, tibb, hərbi və s.) tətbiqinə nail olunmuşdur. Həmçinin həmin dövrlərdə baş verən proseslər sahəvi inkişaf rüşeyminin

nəzəri əsaslarının formalaşmasına müəyyən qədər təsir göstərmişdir. Lakin, bununla yanaşı inkişaf etməkdə olan dünya iqtisadiyyatı və Azərbaycan üçün də yeni qeyri-neft sektorunun təşkilində daha təkmil yanaşma tərzinin müəyyənləşdirilməsi, bu sahələrin müasir tələblər baxımından maliyyələşdirilməsi mexanizmlərinin yaradılması xüsusilə vacib şərt sayılmışdır.

Müasir dövrdə öz aktuallığı ilə çıxış edən qeyri-neft sektorunun inkişafının nəzəri-konseptual baxışları müəyyən qədər tarixi köklərə malikdir. Belə ki, mövcud yanaşma və baxışlar iqtisadiyyatın, əsasən də sənaye sahələrinin daha səmərəli, innovativ əsaslarda inkişafı kimi də özünü göstərməkdədir. Qeyd etmək lazımdır ki, mövcud konseptual baxışlar həm də latın mənşəyi ilə bağlanır və bu bağlılıqda “təkmilləşmə və ya yeniləşdirmə” (mnoyalo) anlamı özünü büruzə verir.

Sənaye sektorunda innovativ yanaşmanın elmi-texniki tərəqqi, innovasiya fəaliyyəti ilə sıx bağlı olması bir çox tədqiqatlarda diqqəti cəlb edir [59, s.44; 67; 72]. Belə baxışlarda təbii resursların hədsiz istismarının azaldılması və az resurs tutumlu sahəvi inkişafın konseptual əsasları özünü aydın büruzə verir. Son əlli ildə diqqəti cəlb edən “dayanıqlılıq və dayanıqlı inkişaf” konsepsiyalarının əsaslarında mövcud baxışların cizgiləri aydın seçilir.

Qeyri-neft sektorunun müasir inkişafının konseptual istiqamətlərini yenilik, yeni kəşf və ideya, ixtira, onların tətbiqi ilə bağlı olmasını da ifadə etmək mümkündür [29; 46]. Çünki, belə yanaşma tərzində qərb mənbələrində insanın məqsədyönlü fəaliyyəti, elmi-texniki tərəqqinin, ixtiraların iqtisadiyyata tətbiqi ilə son məhsulun yaranması kimi də qiymətləndirilir. Xüsusilə də, təbii resursların, o cümlədən energetika, neft və digər mənbələrin istismarının stabilləşdirilməsi, onlardan istifadənin ekoloji və dünyəvi fəsadlarının azaldılması məhz milli iqtisadiyyatların müasir və perspektiv inkişafı arasında “harmonik” əlaqənin yaradılmasına xidmət kimi dəyərləndirilməlidir.

Ümumilikdə nəzər saldıqda, qeyri-neft sektorunun, yəni sənaye və digər sahələrinin belə inkişaf meyilləri hələ əvvəlki əsrlərdə də özünü göstərmişdir. Bu inkişafda xüsusilə iqtisadiyyat sahələrinin davamlı artıma köklənmiş meyilliyi öz aydın təcəssümünü tapmışdır. İqtisadi inkişafda dinamik meyilliyyətin nəzəri-konseptual tarixi kökləri daha çox XVII-XVIII əsrlərdə büruzə verməsilə diqqəti cəlb edir. Fransız

maarifçisi Jan Kondorse elmi-tədqiqatların sənaye-industrial sistemlə bağlılığını, onun təsərrüfat fəaliyyətinə müsbət təsirini əsaslandırır. Bu konseptual baxışlara əsasən elmi nailiyyətlərin sənayeyə, istehsala tətbiqi həm bu sahələrin özünün, həm də iqtisadi inkişaf proseslərinin davamlı artımı üçün yeni mühit formalaşdırır [55; 132, s.87]. Bu yanaşmaların üstünlüyü ondadır ki, insan amili kapitalı mövcud tərəqqidə aparıcı yerdə qiymətləndirilir və təbii resursların sənaye və digər sahələrin inkişafı ilə bağlı səmərəli istifadə yanaşması üçün ilkin fundament müəyyənləşdirir. Təbii ki, qeyri-neft sektorunun müasir dövr baxımından inkişafında belə yanaşma öz mühümlüyü ilə də diqqəti cəlb etməkdədir.

Adam Smitin baxışlarında da demək olar ki, bu baxımdan müəyyən cəlbedicilik öz ifadəsini tapır. O, inkişaf proseslərində yeniliyə və təkamülə üstünlük ifadə edir. Həmçinin, o iqtisadiyyatın inkişafında tərəqqini, məhsuldar əməyi və onun bölgüsünü zəruri hesab edir. Onun baxışlarında bu amillərin istehsalın təkmilləşməsinə, yeni məhsul istehsalına təsir etməsi də önəmli yer alır [94]. Smit həm də insan amilinin, intellektual əməyin texniki tərəqqi və inkişaf məqsədləri ilə bağlı istifadəsinə xüsusi əhəmiyyət verir. Belə yanaşmalar müasir dövrün iqtisadi inkişafı və qəbul edilən proqramların fəlsəfəsi ilə də üst-üstə düşür. Çünki, burada: resurs və ehtiyatların səmərəli istifadəsi, məhsuldar əmək və onun bölgüsü, insan kapitalı, iqtisadi inkişaf, texniki tərəqqi kimi amillər öz aydın ifadəsini tapır.

David Rikardo tədqiqatlarında müasir texnologiyaların, tədqiqatların sənayeyə tətbiqi səmərəli və məqsəduyğun hesab olunur. Bu proseslərin nəticəsi əmək münasibətlərinin dərinləşməsi, məhsulun keyfiyyətinin artması və yeni bazarların tapılması ilə dəyərləndirilir [94; 132, s.124]. Fikrimizcə, elmi-texniki tərəqqinin sənayeyə tətbiqi Rikardonun baxışlarında daha geniş və aydınlığı ilə seçilir. O, həm də əmək və məhsul istehsalı ilə bağlı yaranan dəyərin texniki tərəqqi ilə üzvü surətdə bağlı olmasını da ifadə edir. Bir çox ölkələrdə qeyri-yanacaq (qeyri-neft) sektorunun inkişafında bu baxışlar xüsusilə diqqəti cəlb etməkdədir. Həm də müvafiq sahələrin investisiya resurslarının cəlbində elmi-texniki tərəqqi amili daha da qabardılır. D.Rikardo texniki tərəqqinin forma və növlərini müəyyən etmiş, bu yanaşma sonradan İ.A.Şumpeter tərəfindən təkmilləşdirilmişdir. Şumpeter baxışlarında yeni məhsul

istehsalı və satışının, xammal, resurs bazarları fəthinin bilavasitə müasir istehsal prosesinin inkişafı ilə bağlı olmasını əsaslandırır [53; 146]. Texnoloji işsizlik problemi, onun yaranma mənbəyi texniki tərəqqi ilə bağlı meydana çıxsada, bu yanaşma K.Marksın baxışlarında da öz əksini tapır. Müasir qlobal inkişaf mühitində A.Sovi də bu məsələyə öz münasibətini ifadə edir [137].

Elmi-texniki tərəqqi və onun əsasında iqtisadiyyatın, o cümlədən sənaye sahələrinin inkişafı ilə bağlı konsepsiya və nəzəriyyələr keçən əsrdə daha çox inkişafı ilə nəzərə çarpır. Bu amil həm də neoliberal, keynsian kimi konsepsiyaların təsiri ilə inkişaf etmişdir. Bu əsrdə daha çox iqtisadi artım hədəf olaraq götürülmüş, istehsalın inkişafı, sənayenin yeni mərhələyə qədəm qoyması ön plana keçmişdir. Təbii ki, son yüz illiyin iqtisadi və sənaye inkişafı əvvəlki əsrlərlə müqayisədə inqilabi baxımdan qiymətləndirilə bilər. Lakin, belə inqilabi dəyişiklik heç də həmin dövrdə həmişə müsbət baxımdan qəbul edilməmişdir. Çünki, inkişafın sürətli yüksəlişi özlüyündə cəmiyyətin gələcəyinin mövcudluğu üçün bir təhlükə mənbəyi olaraq qiymətləndirilmişdir.

XIX əsrdən başlayaraq bir sıra nəzəriyyələrdə iqtisadi artım və istehsalın genişlənməsinin bərpa olunmayan, geniş istismar olunan təbii resurslara söykənməsi kimi fikirlər aydın əks olunmaqdadır. Mövcud iqtisadi inkişafı ilə bağlı baxışlar dövlət, iqtisadiyyat və cəmiyyət amili, onların rifahı ilə əlaqələndirilsə də, burada inkişafın bir növ sabitləşdirilməsi önə çəkilir. Məhz belə problemlər çox saylı tədqiqatlarda geniş tərkibli araşdırma və qiymətləndirmə predmetinə çevirilməsi ilə də diqqət cəlb edir.

Son yüz ildə yaranmış və öz sürətli artımı ilə müşahidə olunan ciddi iqtisadi, sosial və ekoloji problemlərin bir çoxunun həllinin arxa plana keçirilməsi heç də nəinki ayrı-ayrı ölkələr üçün, həm də regionlar və dünya üçün də yaxşı nəticələrlə özünü göstərmir. Məhz bu mənada artmaqda olan təbii fəsadlar, dağıdıcı iqtisadi, sosial, ekoloji proseslər, ekosistemin balansında baş verən mühüm dəyişikliklər özünü geniş mənada göstərir. Bütün bunlar da müasir dövrlə yanaşı gələcək nəsillərin mövcudluğu və stabil-dayanıqlı inkişafı üçün əsas təhlükə hesab olunmaqdadır. Bu kimi ciddi amillər 1970-ci illərdən başlayaraq beynəlxalq təşkilatları, bir çox ölkələri bir vahid konseptual baxış ətrafında birləşməsinə səbəb olmuşdur. Nəticədə dayanıqlı inkişafın konsepsiyası yaranmış, bir çox

dövlətlər bununla bağlı köklü islahatlar keçirməyə başlamış, zəruri konsepsiya və proqramlar qəbul etmişdir.

İqtisadi inkişaf və iqtisadiyyatın, sənaye sahələrinin bu əsnada inkişafı bazar münasibətlərinin yüksəlişini səciyyələndirir. Belə inkişafın sürətlənməsi XIX-XX əsrlərdə daha da təkmilləşməsi ilə nəzərə çarpır. Artıq belə inkişaf aşağıdakı ziddiyyətlərin yaranmasını daha çox önə çıxarır:

- Bir tərəfdə iqtisadi və sənayenin sürətli inkişafı;
- Digər tərəfdə, onun müxtəlif müstəvidə gətirdiyi “fayda” və zərərlər.

Belə müqayisəli və fərqli baxışlar nəzəriyyədə, konseptual baxışlarda da öz əksini tapır. İqtisadi nəzəriyyələrdə iqtisadi artımın və inkişafın təminində təbiət və ya ekoloji amil, təbii resurslardan istifadə və onun bərpası məsələsi müxtəlif yanaşma tərzilə qiymətləndirilir. Belə ki, bəzən onlar çox aşağı, bəzən isə yüksək əhəmiyyətliyi ilə əsaslandırılır. Mövcud konseptual baxışlar və yanaşmalar son iki əsrdəki iqtisadçıların mövqeyində aydın diqqəti cəlb edir. Burada təbii resurslar və iqtisadi inkişaf, sənayenin təkmilləşməsi və nəticələrə münasibətlər konkretləşdirilərək dəyərləndirilir.

D. Rikardo təbiətdən istifadə və çirklənməsi ilə bağlı hər hansı bir ödəniş edilmədiyini ifadə edir. O, bu resursların hələ ki, hamıya əlverişli və tükənməz olmasını da irəli sürür [96]. Belə yanaşma tərzilə J. Seyin baxışlarında da öz əksini tapır. O, da qeyd edir ki, təbii resurslar öz tükənməzlik potensialına və ödənişsizliyinə görə nəzəri baxımdan heç bir obyekt ola bilməz [135]. Marks da uyğun mövqedən çıxış etməsi ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, onun baxışlarında təbii resursların heç bir dəyəri olmaması ifadə olunur. Həmçinin, bu resursların əmək-istehsal prosesinə aid olunmaması, yeni dəyərin yaradılmasına təsir etməməsi qeyd edilir [55; 56]. Oxşar nəzəri yanaşmalardan A. Smit, A. Marşall və digər iqtisadçılar da çıxış edir. Onlar da təbii resurslardan istifadəni qəbul etsələr də, ancaq müvafiq resursların dəyərinə və bərpası ilə bağlı ödənişlərə bir o qədər də ehtiyac olmamasını göstərirlər.

Son iki yüz ildə baş verən ciddi inkişaf prosesləri bazar münasibətlərinin iqtisadi, texniki və tərəqqi səviyyəsinin daha da yüksəlməsi ilə müşahidə edilməkdədir. Sənaye inqilabı – texniki tərəqqi ilə nəzərə çarpmaqla, dövrümüzə qədər daim təkamüllüyə meyilliyi ilə fərqlənir. Həmçinin belə yüksəliş meyilliyi daha çox sənaye və kənd

təsərrüfatında, nəqliyyat sektorunda yeni maşın, avadanlıq və müasir texnologiyaların tətbiqi, istehsal proseslərinin təkmilləşməsi ilə paralel də baş verir. Bütün bu proses problemlər, fəsadlarla da diqqəti cəlb edir. İlk növbədə, iqtisadi inkişaf bir sıra qüdrətli dövlətlərin, şirkətlərin yaranmasına səbəb olmaqla, onların həm də daha çox artan tələbat və ehtiyaclarının təmini üzərində bərqərar olur. Məhz aydın görmək olar ki, baş verən dünya müharibələri, hal-hazırda da səngiməyən müxtəlif səviyyəli münaqişələrin kökündə bu amillərin mövcudluğu özünü açıq büruzə edir. Sənaye və digər inkişaf edən sahələrin təbii resurslarının mənimsənilməsi və yeni-yeni bazarlara çıxış üstündə aparılan rəqabətlər, iqtisadi və liberal sağlam baxışlardan çıxaraq daha çox dağıdıcı forma alması ilə nəzərə çarpır.

İqtisadi inkişafın sürətlə artdığı son iki əsr və bu inkişafıla bağlı yaranan və həlli getdikcə kəskinləşən problemlər, iqtisadi, sosial və ekoloji böhranlar artıq nəinki siyasətçiləri, həm də alimləri bu haqqda ciddi araşdırma aparılması fikirlərinə daha çox yönəltməkdədir. Çünki, əsas mövzu müasir dövrlə bağlı gələcək nəsillərin də həyatının və inkişafının sığortalanması üzərində qurulması ilə sıx bağlıdır. Keçən iki əsrdəki nəzəriyyələrdə iqtisadi inkişafın və artımın əvvəllə gətirilməsi əsasən təbii resurslara və ekologiyaya əks münasibətlə də özünü göstərmişdir. Sonradan dövrümüzədək olan belə əkslik daha çox özünü dəyişməklə büruzə verməkdədir. Lakin, bütün bunlara baxmayaraq hələ keçən əsrlərdə bir çox alim və nüfuzlu şəxslər iqtisadi inkişafda sənayenin texniki inqilab şəraitində təbii resurslara və təbiətə heç də düşmən mövqeyi ilə seçilməmiş, daha çox inkişafı bəşəriyyətlə, təbiətlə harmonik əlaqədə qəbul etmişlər.

İngilis siyasətçi və filosofu Fransis Bekon “elm-güc” kimi baxışlarını irəli sürür. Onun bu ideyanın əsasında insanın təbiət və onun resurslarından istifadə amili fərqli şəkildə öz əksini tapır [123; 141]. O, göstərir ki, təbii resurslardan istifadə insanı ya onun quluna, ya da dağıdıcı qüvvəsinə çevirir. Nəticədə isə, bu proseslər insan cəmiyyətinin gələcək müqəddəratını da şübhə altına qoyur [142]. Bekon texniki tərəqqinin, sənaye inkişafının tərəfdarlarından biri kimi çıxış etsə də, lakin insanın ana təbiətə və onun resurslarından istifadəsinə etinadsızlığını heç də qəbul etmir [93]. Hegel də sürətli iqtisadi inkişafın təmin edilməsi ilə bağlı yarana biləcək təhlükələri, yarana biləcək fəsadları daha açıq şəkildə əks etdirir. O, göstərir ki, insanın təbiəti anlayıb - öyrənmək istəyi nəticədə

onu özünə tabe edib, mövcud resurslardan tam gücü ilə faydalanmaq və tükəndirmək ilə özünü göstərir [82; 94]. Hegelin baxışları Almaniyada kapitalist istehsal üsulunun və inkişafının ziddiyətli xüsusiyyətlərini daha aydın ifadə edir. Burada burjuaziyanın ikili təbiəti həm inkişaf etmək, qazanc əldə etmək, həm də onun nəticələrinə qarşı etinadsızlıqda özünü göstərir.

Təbiətdən və onun potensiallarından davamlı və məqsədli istifadə və bu resursların həm də gələcək nəsillər üçün qorunub saxlanma məsuliyyəti bir sıra alimlərin fikirlərində öz ciddiliyi ilə qoyulur. C.S.Mill cəmiyyət, müxtəlif millət və insanların torpaq və onun potensialının sahibi olmadığını qeyd edir. Onların belə resursların istifadəçisi olması, mövcud imkanların gələcək nəsillər üçün qorumaq zərurətini də o irəli sürür [93; 141]. İqtisadi inkişafın sürətlənməsi və bu əsnada artımın genişlənməsi ilə yarana biləcək ekoloji problemlər, fəsadlar F.Engelsin də diqqət mərkəzində durmuşdur. Belə ki, marksist baxışlarından fərqli mövqedən çıxış edərək, təbiətə və onun resurslarına qayğı ilə yanaşmağın vacib məsələ olmasını o aydın şəkildə irəli sürür. O, təbiət üzərində insan qələbəsinə çox da əminliklə yanaşmağı və belə uğurların əks, acı nəticələrinin olacağını da göstərir [141]. Engelsin əsərlərində davamlı olaraq ifadə olunur ki, insanın böyüklüyü ondadır ki, o təbiət qanunauyğunluqlarını öyrənir, təbiəti öz məqsədlərinə tabe olmağa məcbur edir [149]. Lakin, təbiətin gözəlliklərini məhv etməyə də insan səy göstərməməlidir çünki, belə halda o öz mühitini və gələcəyini də məhv etmiş olacaqdır.

Akademik Həsən Əliyevin təbiətin qorunması və inkişaf ilə bağlı irəli sürdüyü baxışlar da xüsusilə diqqəti cəlb edir. Onun baxışları belə ifadə olunur: gözəlliyini bizdən əsirgəməyən ana təbiətə, onun sərvətlərinə qayğı və sevgi ilə yanaşmalı, bu varlığı qoruyub saxlamalıyıq [32; 35]. Tam əminliklə qiymətləndirmək olar ki, irəli sürülən əsaslandırılmış belə fikir və baxışlar həm Azərbaycan üçün, həm də bəşəriyyət üçün gözlənilən ekoloji problemlərə qarşı vahid konsepsiyadan çıxış yolu hesab edilməlidir. Alim öz tədqiqatları ilə insanları bir növ qəflət yuxusundan oyatmağa səy göstərməklə, onları ekoloji mühitin, onun rəngarəngliyinin qorunub saxlanmasına çağırır. İnsanların, cəmiyyətlərin, iqtisadi sistemlərin artmaqda olan istehlak və istehsal tələbatları, sürətli iqtisadi inkişaf meyilləri tükənməkdə olan təbii resurslarla və imkanlarla qarşılaşır. Təbii ki, təbiətə, biosferə vurulan ciddi zərərlər artıq müasir və gələcək dünyanın inkişafını

deyil, onun “ölüm-qalım” fəlsəfəsini, konseptual yanaşmasını ön plana çəkir. Mövcud ziddiyyətlərin həlli sağlam məntiqlə düşünən insanlardan, davamlı və yüksək inkişaf hədəflərini əsas seçən dövlətlərin siyasətindən əsaslı şəkildə asılıdır [40]. Belə baxışlar bir növ aydın göstərir ki, müasir inkişaf və ona əsaslanan qeyri-neft sektorunun inkişafı daha çox müasir və gələcək dövrlərin maraq və mənafeələrinə birgə söykənməlidir. Çünki, təkmilliyin və inkişafın yalnız müasir dövrə, özü də az maraqların mənafeyinə xidmət etməsi həm yaşadığımız əsr üçün, həm də gələcək əsrlər üçün demək olar ki, ciddi problemlər yaradar. Belə problemlər yalnız sosial, iqtisadi və ya ekoloji yönümlüyü ilə özünü göstərməz, eyni zamanda bəşəri durumun, insan həyatının çıxma bilməyəcəyi fəsadlar da gətirər.

Təbii ki, bütün belə nəzəri-konseptual baxışlar son əlli ildə beynəlxalq aləmdə ciddi tələş yaratmaqla yüksək təffəkkürə malik insanları, alimləri, siyasi və ictimai xadimləri bu haqqda düşünməyə məcbur etmiş, düşüncə yalnız “statik” olmaqla qalmamış, həm də “dinamiklik” xarakteri alaraq müasir günümüzdə qədər nəzəri və praktik, o cümlədən də hüquqi baxımdan kifayət qədər təkmilləşmişdir. Bütün belə təkamüllük prosesi istər beynəlxalq səviyyədə, istərsə də ayrı-ayrı ölkələr səviyyəsində siyasi, hüquqi qərarların, proqram və konsepsiyaların qəbulu ilə də şərtlənmişdir.

Belə qərarlar yerləşmə ərazisindən asılı olmayaraq bütün təbii resursların sosial-iqtisadi inkişaf və cəmiyyət faydaları baxımdan istehlakı və istifadəsində yeni konsepsiyaların üzərində formalaşır. Belə ki, mövcud olan iqtisadi inkişaf modellərindən, onların davamlı, sürətli inkişaf prinsip və nəzəriyyələrindən artıq daha etibarlı, əhəmiyyət kəsb edən dayanıqlı, səbatlı və gələcəyi təminatlı inkişaf modellərinə, prinsiplərinə keçid üzərində ciddi cəhdlər həyata keçirilməkdədir [40]. Teodor Ruzvelt ABŞ konqresinə (1907) müraciətində bəyan etmişdir: təbii resurslardan səmərəsiz və amansız istifadə sonda onların dağıdılmasına səbəb olmaqla, planetin məhvini danılmaz edəcəkdir. O, bunun müəyyən dövrdən sonra iqtisadi inkişafa neqativ təsir göstərəcəyini, gələcək nəsillər üçün ümitsiz mirasın yaranacağını da qeyd etmişdir [41]. N.İ. Buxarində yazırdı ki, insanlar təbiət üzərində hökmranlığa cəhd etməməlidirlər. Təbiətin resurslarından səmərəli istifadə etməli, ətraf mühitə uyğunlaşmalı və onunla öz istehlakı arasında tarazlığa nail olmalıdır [41].

Müasir və gələcək dövrlərin mövcudluğu və inkişafı ilə bağlı baxışların formalaşmasında noosfera haqqında təlimin banisi Vladimir Vernadskinin rolu əvəzsizdir. O, yeni elmin -biogeokimyayın əsasını qoymuş və geokimyaya böyük töhfələr vermişdir. Vernadskinin fəlsəfi irsindən ən böyük möhtəşəmliyi noosfera haqqında doktrina. Alimin apardığı tədqiqatlar göstərir ki, insan cəmiyyəti bütövlükdə götürüldükdə güclü bir geoloji qüvvəyə çevrilir [41; 121]. O, belə bir sual da irəli sürür: insanların vahid sərbəst baxışlarına və maraqlarına görə biosferi necə qurmaq mümkündür. Alim iqtisadi inkişaf, böhranlar və digər amillər nəzərə alınmaqla global ekoloji problemlərdən, fəsadlardan qaçılması üçün - dövlətləri, beynəlxalq təşkilatları insan fəaliyyətinə planetar səpgidən yanaşmağa çağırırdı. Məhz belə baxışlar da dayanıqlı inkişafın formalaşmasına öz müsbət töhfəsini vermişdir.

XX əsrdə dünya evində global yaşam problemlərinin güclənməsi prosesi yeni və mühüm çağırışların qəbulunu, müasir nəzəri konsepsiyanın yaranmasını zəruriləşdirirdi. Yuxarıda qeyd edilən və digər bu qəbildən olan konseptual baxışlar, xüsusilə də iqtisadi inkişafın təbii resursların potensial imkanları nəzərə alınmaqla qurulması ilə bağlı əsaslandırma belə yeni nəzəriyyələrin yaranmasının özülünü qoymuşdur. Əminliklə göstərmək olar ki, “dayanıqlı inkişaf nəzəriyyəsi”nin əsaslı formalaşma və inkişaf mərhələsi məhz bu dövrdən, daha dəqiq ifadə etsək XX əsrin ikinci yarısından başlanmışdır. Mövcud nəzəriyyələrdə müəyyən ziddiyyət və fərqliliklərin olmasına baxmayaraq, onların birləşdirdiyi vahid və əsas konseptual yanaşma da diqqəti cəlb edir. Bu da iqtisadi sistemlərin perspektiv inkişafının təbii mühit və resurslarını məhv etməkdən uzaq olması, bütün imkanların balanslaşdırılmış dinamik istifadəsinə əsaslanması ilə bağlıdır. Həmçinin, dayanıqlı inkişaf ilə iqtisadi inkişaf nəzəriyyələri arasında bu baxımdan kifayət qədər bağlılıqlar mövcuddur.

Dayanıqlı inkişafın özülünü ilk növbədə insan və insanın təmsil olunduğu cəmiyyətin davamlı və uzun müddətli inkişafı ilə sıx bağlamaq zəruridir. Çünki, iqtisadi inkişafın əsasını məhz insan amili, onun sağlamlığı, maddi, mənəvi və yüksək psixoloji tələblərinin ödənilməsi təşkil etməlidir. Belə mühüm mövqe istər alimlərin, praktiki, istərsə də cəmiyyətlərin, dövlətlərin başlıca prinsiplərinə mövqeləri ilə daha çox uyğunluq təşkil edir. Bu baxımdan BMT-nin və onun qurumlarının insan inkişafı

mövqeyi dedikdə, insan həyatının bütün mərhələlərində adamların daha geniş seçimlərə malik olmasının təmin edilməsi prosesi aşılır. Bu mövqedə insanın sağlam və yaradıcı həyat sürmək, dəyər verilən məqsədlərə nail olmaq və hamı üçün yer kürəsində ədalətli yaşamaq baxışları da təsbit olunur [35; 46]. Təbii ki, iqtisadi inkişafın artımı və sürətlənməsi də məhz - bu mövqedən çıxış edilməklə başa düşülməlidir, yəni hər şey insan tələbatlarının təmin edilməsi kimi. Dayanıqlı inkişafın bünövrəsi də insanın sağlam və inkişafda olan bu günü və gələcəyi ilə bağlıdır. Dayanıqlılıq konsepsiyasının meydana çıxması və onun iqtisadi inkişafda əsas amillərdən birinə çevrilməsi cəmiyyətin sosial-iqtisadi həyatı və ekosistemin qorunması ilə sıx bağlıdır. Göstərmək lazımdır ki, artıq 1970-ci illərdə genişlənməkdə olan nəzəri-konseptual baxışlar da bu baxımdan öz vacib və əvəz olunmaz rolunu oynamışdır. İlk dəfə olaraq, Roma klubunun üzvlərinin apardıqları tədqiqat və araşdırmalar dayanıqlı və səbatlı inkişafın təmin olunması və onun müasir və gələcəklə bağlanması ideologiyasını ərsəyə gətirmişdir [58]. Geniş və beynəlxalq məqamlardan yanaşdıqda “dayanıqlı inkişaf” nəzəriyyəsinin fundamental əsasının formalaşmasında və inkişafında Q.Deylinin, C.Forresterin, D.X.Medouzanın, D.L.Medouzanın, B.Berensanın, E.Pestelin əsərləri və yüzdən artıq mütəxəssisi birləşdirən Roma klubunun digər üzvlərinin tədqiqatları başlıca rol oynayır. Xüsusilə də Donella Medouz, Dennis Medouz və Yorqen Randersun əsəri sosial-iqtisadi inkişafın sürətliliyi ilə təbii resurslardan istifadənin yüksəldiyi bir vaxtda vacib və yeni tədqiqat kimi diqqəti cəlb edir [41]. Bu araşdırmalarda dayanıqlı inkişaf anlamı fərqli mövqedən çıxış etməsinə baxmayaraq, burada belə yanaşma tərzı xüsusi olaraq nəzərə çarpır: inkişafın insan və təbiətlə ardıcıl və qırılmaz bağlantısı.

Dayanıqlı inkişafın geniş iqtisadi baxımdan tətbiqi biləvasitə “Brundtland Komissiyası” kimi tanınan Ətraf Mühit və İnkişaf üzrə Beynəlxalq Komissiyaının hesabatında (1987) öz ifadəsini tapır. Sənəddə göstərilir ki, dayanıqlı inkişaf gələcək nəsillərin öz ehtiyaclarını ödəmək qabiliyyətinə xələl gətirmədən hazırkı dövrün ehtiyaclarını ödəyən inkişafıdır [2; 29; 124]. “Dayanıqlı inkişaf” konsepsiyası ilk olaraq, Təbiəti Mühafizə İttifaqının, Dünya Təbiət Fondunun və BMT-nin birgə hazırladıqları (1980) beynəlxalq strategiyada əks olunmuşdur.

Bəzi mütəxəssis və tədqiqatçılar hesab edirlər ki, dayanıqlı inkişaf nəzəri -

konseptual bir yanaşma kimi mövcud deyil və o ümumi iqtisadi-ekoloji baxışlardan doğan fəlsəfi anlamları əks etdirir. Məsələn, belə məntiqdən E.Loqunçev də çıxış edir. Yəni, o belə bir fikri irəli sürür ki, dayanıqlı inkişaf siyasətçilərin, ictimai liderlərin irəli sürdüyü ideyadır. Razılaşmaq olar ki, mövcud konseptual baxışda müəyyən həqiqətlər mövcuddur, yəni dayanıqlı inkişafın rüşeymində ziddiyyətlər özünü göstərir. Bütün belə iqtisadi inkişaf yönümlü baxışlarda, konseptual yanaşmalarda və siyasətlərdə artıq 1970-ci illərdən başlayaraq yeni dəyişiklik meyli özünü göstərir. Bu dəyişiklik dayanıqlı inkişaf konsepsiyası ilə bağlı anlayışın yarandığı dövrdən başlayır. İnkişaf kimi konsepsiyalarda artıq təbiətin qorunması, insan kapitalı və gələcək nəsillərə sərvətin çatdırılması kimi yeni baxışlar açıq şəkildə ifadə edilir. Həmçinin, belə anlayış baxışlarının, yanaşmalarının nəzəri-konseptual əsasları artıq beynəlxalq təşkilatlar, dövlətlər səviyyəsində müzakirə olunaraq, formalaşdırılmaqdadır [124].

“Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış” İnkişaf Konsepsiyasında da belə mühüm müddəalar təsbit olunmaqdadır. Bu sənəddə və sonradan qəbul edilən proqramlarda ölkənin inkişafının məqsəd və istiqamətləri müəyyən edilir. Bütün bu sənədlərdə Azərbaycan iqtisadiyyatının davamlı və yüksək rəqabətə malik baxışları əsaslandırılır. Lakin, bu sənədlərdə həm də iqtisadi inkişafın yalnız neft sektoru üzərində qurulmaması kimi vacib müddəalar da ifadə olunmaqdadır. Xüsusilə qeyri-neft sektorunun inkişaf zərurətləri və istiqamətləri konkretləşdirilir, bu baxımdan nail olunacaq hədəflər aydın şəkildə göstərilir. Ölkədə qəbul olunan bu kimi sənədlərdə əsas baxış həm də iqtisadi inkişafın təbii mühitin qorunması və insan amili ilə bağlanması kimi də məsələlərə yönləndirilir [2; 3].

Azərbaycan Respublikasının müasir inkişafı və onun təmininin həyata keçirilməsi qeyri-neft sektorunun başlıca aparıcı mövqeyi ilə bağlı çıxış etməlidir. Bu sektora olan yeni baxışlar da artıq bu mövqeyi göstərməkdədir. Göstərmək mümkündür ki, bu baxış və konsepsiya son on illərin irəli sürdüyü mühüm anlayış kimi də özünü sübut edir. Çünki, neft-qaz ixracı üzərində öz iqtisadiyyatını quran ölkələr, əsasən də bir sıra MDB dövlətləri həmin sektorun aparıcı inkişafını xüsusilə diqqət mərkəzində saxlamaqdadırlar. Bu konsepsiya hələ ki, öz nəzəri və praktik mahiyyəti baxımından dərin tədqiqat predmeti kimi çıxış etmirsə də, lakin onun araşdırılması iqtisadi siyasətin

müəyyən olunmasında əsas istiqamətlərdən biri olaraq qəbul edilməkdədir. Xüsusilə də neft və enerji sənayesinin aparıcı rolunun azaldılması və başqa iqtisadiyyat sahələrinin inkişafına üstünlük verilməsi Azərbaycanda son dövrlərdə qəbul olunan konseptual sənədlərdə, dövlət proqramlarında və müvafiq yol xəritələrində daha çox aydınlığı ilə seçilir.

“Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış” İnkişaf Konsepsiyasında qeyri-neft sektoru anlayışına və onun mahiyyətinə olan baxışlar öz vacibliyi və mühümlüyü ilə fərqlənir. Konsepsiyada Azərbaycan iqtisadiyyatının qarşısındakı əsas məqsədlərdən biri kimi dünya ölkələrinin inkişafının sürətləndiyi bir şəraitdə geriliyə yol verməməyin olması əsaslandırılır. Belə yanaşma daha çox iqtisadiyyatda karbohidrogen ehtiyatların ixracından mövcud asılılığın aradan qaldırması zərurətləri və bunun daha çox qeyri-neft sektoru ilə əlaqələndirilməsi məqamları öz ifadəsini tapır [2].

İqtisadiyyatın bir sahədən asılılığının azaldılması və bununla bağlı digər, o cümlədən qeyri-neft, xidmət sahələrində, inkişafın sürətləndirilməsində başlıca istiqamət olaraq iqtisadiyyatın strukturunun dərin şaxələndirilməsi ilə bağlı kompleks sistemli tədbirlərin icra edilməsi öz aktuallığı ilə çıxış etməkdədir. Müvafiq baxış bu konseptual sənəddə öz sistemliliyi və ardıcılığı ilə əsaslandırılır. Ölkədə bu baxımdan həyata keçiriləcək tədbirlər sırasında müvafiq sahələrin inkişafı zəruri hesab edilir [2]:

- ⇒ Neft və kimya sənaye kompleksinin modernləşdirilərək, yenidən qurulması;
- ⇒ Qeyri-neft sənaye sahələrinin inkişafının onun şaxələndirilməsi ilə bağlı təmin olunması;
- ⇒ Aqrar sektorun qəbul olunan dünya standartlarına və tələblərinə uyğun inkişafının həyata keçirilməsi;
- ⇒ Nəqliyyat, maliyyə, turizm, rabitə və İKT kimi sahələrinin inkişafı.

Konsepsiyada iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsinə eyni zamanda qeyri-neft sektoruna daxil olan müəssisələrin inkişafı müstəvisində də baxılır. Belə ki, bu sənəddə müvafiq sektorun mahiyyətinə və əsaslarına olan baxışlar iki aspektdən dəyərləndirilir: ənənəvi sahəvi və müasir innovativ inkişaf sahələri. Azərbaycanda inkişafı mövcud olmuş və geniş potensial imkanlara malik olan ənənəvi sahələr kimi: emal, kənd təsərrüfatı, kimya, maşınqayırma, tikinti, turizm, nəqliyyat və digər

sahələrin iqtisadi inkişafda fəallığının artırılması zərurətləri ön plana çəkilir. Digər tərəfdən, qeyri-neft sektoru sahələrinə aid edilən müasir sahələrin də (İKT, hərbi və kosmik sənaye, innovasiya) inkişafı ilə bağlı proqnozlaşdırmalar bir sıra proqram və konseptual xarakterli sənədlərdə xüsusilə qabardılır [2;3;5;7]. İqtisadi inkişafda qeyri-neft sektoruna aid subyektlərin əhəmiyyətliyi onun ölkənin makroiqtisadi göstəricilərinin yaxşılaşmasında əsas rol oynaması ilə də əlaqələndirilir. Həmçinin belə fikiri irəli sürmək zəruridir ki, bu sahələrin inkişafına onun ölkənin ixrac potensialında payının davamlı olaraq yüksəldilməsi müstəvisində də diqqət yetirilir. Ölkədə qəbul olunan bir çox proqram xarakterli sənədlərdə qeyri-neft sektoruna aid edilən ənənəvi sahələr ilə birgə, yeni müasir sahələrin də inkişafı əsas götürülür. Belə sahələr kimi: telekommunikasiya, İKT, əqli mülkiyyətə əsaslanan biznes sahələri, təhsil, səhiyyə xidmətləri bazarı. Belə ki, bu sektorun investisiya cəlbediciliyinin artırılmasında hər iki sahənin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması, xüsusilə də yeni istehsal və xidmət sahələrinin genişləndirilməsi zərurətləri ön plana çəkilir.

Ölkədə sənayenin inkişafına dair qəbul olunmuş dövlət proqramında qeyri-neft sektoru sahələri, əsasən də bu sahədəki sənaye müəssisələrinin inkişaf istiqamətləri əsaslandırılmaqla, müəyyən olunur [7]. Dövlət proqramında sənayeyə olan yanaşmalarda hasilat-mədənçıxarma və qeyri-neft sənaye sahələrinə olan məqamlar daha da diqqət mərkəzində saxlanılır. Mədənçıxarma sənayesi yalnız neft-qaz hasilatı ilə əlaqələndirilmir, bura daş-qum, çınqıl, qızıl, dəmir və s. sahələr də daxil edilir. Müvafiq sənaye sahələrinə olan yanaşmada ənənəvi sahələrlə yanaşı (kimya, emal, maşınqayırma, gəmiqayırma və s.), müasir istehsalların (müdafiə sənayesi, innovativ sahələr, texnoparklar, informatika və s.) inkişafında xüsusi əhəmiyyətli hesab olunur. Ölkədə regionların son qəbul olunan dövlət proqramında (2019–2023) da qeyri-neft sektoruna olan baxışlar öz diqqətəlayiqliyi ilə müşahidə edilir. Bu sənəddə müvafiq sektorun inkişafına müxtəlif aspektlərdən baxılır, onun regional inkişaf istiqamətləri əsaslandırılır. Həmin sənəddə qeyri-neft sektorunun dayanıqlı və davamlı inkişafının təmini bu sahələr üzrə ixrac həcmnin artımına nail olunma baxımından daha çox irəli sürülür [8]. Regional proqramda bu sektor iki vacib istiqamət üzrə təsnifləşdirilərək, onun bu yönümlü inkişafı müəyyənləşdirilir. Həmin sektorda ənənəvi sahələr kimi

aqrar, maşınqayırma, metallurgiya, kimya, emal (mebel, toxuculuq, qida), turizm, nəqliyyat və digər sahələrin davamlı inkişafının təmini müddəaları nəzərə çarpır. Həmçinin, digər konseptual sənədlərdə olduğu kimi bu proqramda da qeyri-neft sektoruna aid istiqamətlərin inkişafı zərurətləri önə çəkilməklə, bu sahələrin innovasiya və yüksək texnologiyalar əsasında təşkili vacib hesab olunur. Xüsusilə, regionlarda sənaye parklarının və məhəllələrinin yaradılması istiqamətlərinə üstünlük verilməsi müsbət baxımdan dəyərləndirilə bilər.

“Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi” və digər yol xəritələrində də qeyri-neft sektoruna daxil olan ənənəvi sahələr ilə paralel, müasir sahələrinin də orta və uzunmüddətli inkişaf zərurətləri əsaslandırılmaqla, təqdim edilir [3;4;5].

Müasir dövrdə qeyri-neft sektoru üzrə ölkə və beynəlxalq səviyyəli baxışlar bu sahənin konseptual mahiyyətinə belə bir yanaşmanı ifadə etmək imkanı verir: bu sektor əksər ölkələrdə iqtisadiyyatın başlıca aparıcı sahəsinə çevrilib, neft sektoru ilə əlaqəli olmayan digər sahələri özündə birləşdirir. Bu sahələr həm də məhsul istehsalı (xidmətlərin göstərilməsi) baxımından kommersiya yönümlü sahəvi mahiyyəti ilə də özünü göstərir. Müvafiq sektorun sahəvi mənşəyi öz fərqliliyi ilə də seçilir, buraya iqtisadiyyatın ənənəvi, hazıradək mövcud olan sahələri ilə yanaşı, müasir sahələrini (İKT, kosmik və hərbi sənaye, geniş çeşidli xidmət sahələri və s.) də daxil etmək məqsədəuyğun hesab olunur.

1.2. Qeyri-neft sektorunun investisiya fəallığı və mənbələrinin tədqiqi

Azərbaycan Respublikasında bazar mexanizmləri əsasında iqtisadi sistemin inkişafı və onun global iqtisadi münasibətlərə inteqrasiyası genişlənməkdədir. Buna ölkədə həyata keçirilən köklü islahatlar və qəbul olunan əhəmiyyətli hüquqi və proqram xarakterli sənədlər də təsir etməkdədir. Müvafiq islahatların başlıca istiqaməti həm də iqtisadiyyatın sahə və ərazi strukturunun təkmilləşməsi ilə də müşahidə edilir. Xüsusilə məqsəd kimi - qeyri-neft sektorunun inkişafı, regional fərqlərin aradan

qalxması, iqtisadi inkişafın dərinləşməsi kimi mühüm məqamlar diqqəti cəlb etməkdədir. Eyni zamanda bütün bu dəyişiklik prosesləri investisiya siyasətinin də təkmilləşməsi amilini daha da aktualaşdırır. İnvestisiya qoyuluşlarında iqtisadi yüksəliş və iqtisadiyyat sahələrinin inkişafı, onların texniki və texnoloji strukturunun müasirləşdirilməsi kimi məsələlər gündəmdə durur.

Ölkədə investisiya fəallığının əsas yüksəlişi neft sektoru ilə başlasa da, son on ildə artıq bu sahədə ciddi dəyişiklik baş verməkdədir. Ölkədə neft daxilolmalarından asılılığın azaldılması və iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafına göstərilən diqqət nəzərə çarpır. Əvvəlki dövrlərdə neft sektorunun investisiya aktivliyi daxili imkanların məhdudluğu və sahələrin investisiya cəlbədiciliyinin zəif olması ilə sıx bağlı olmuşdur. Son illərdə xarici investisiyanın iqtisadiyyat sahələrinə cəlbinin artırılmasına yanaşma dəyişməkdədir. Bu amil həm də investisiya siyasətinin sahəvi inkişaf istiqamətlərinin əsas götürülməsi ilə bağlı çıxış edir. Müvafiq siyasət istehlakın, investisiyanın, ümumilikdə isə iqtisadi fəallığın artımı üçün zəruri olan maliyyə mənbələrinin yaranmasına da səbəb olub. Məqsədəuyğun neft strategiyası iqtisadiyyatın ərazi və sahə strukturunun təkmilləşdirilməsi üçün zəruri investisiya yatırımlarının həyata keçirilməsinə təsir etmişdir.

Respublikada təsərrüfat subyektlərinin və istehsal sahələrinin fəaliyyətinin təkmilləşməsində düzgün investisiya siyasətinin həyata keçirilməsi önəmlidir. Müasir şəraitdə investisiyalar fərqli şəkildə seçilsə də onları belə sistemləşdirmək mümkündür:

- ✓ Əmlaka (daşınan və daşınmaz) investisiyalar;
- ✓ Mülkiyyətə (maddi və intellektual) investisiyalar;
- ✓ Əsas kapital və fondlara yönələn investisiyalar;
- ✓ Lahiyyə yönümlü investisiyalar;
- ✓ Cari, dövriyyə aktivlərinə investisiyalar;
- ✓ Qiymətli kağızlar üzrə yatırımlar.

İnvestisiya qoyuluşlarının məqsədində daha çox istehsal və xidmət sferasına yönəldilən vəsaitlərin artımında dinamik inkişaf və səmərəliliyin yüksəldilməsi önə çəkilməlidir. Bu amil qeyri-neft yönümlü müəssisələr üçün də xarakterik olmaqla, onların investisiya fəaliyyətinin təməl prinsiplərini təşkil etməlidir. Ölkənin qeyri-neft

sektorunda investisiya fəallığı özünəməqsəd xarakteri daşımayıb eyni zamanda da:

- İstehsal və xidmət fəaliyyətinin göstəricilərinin effektivliyinin artırılmasına;
- Makroiqtisadi göstəricilərinin yüksəldilməsinə;
- Müasir integrasiya tələblərinə uyğun siyasətin tərkib hissəsinin aparıcı qüvvəsinə çevrilməlidir.

Bütün bu proseslər özlüyündə uzunmüddətli dövr baxımından strateji xəttin həyata keçirilməsini təmin etməlidir. İlk növbədə, bu sahələrdə cəmiyyətin tələbatının formalaşmasında vacib olacaq: nə və necə istehsal etmək kimi baxışlar müəyyənləşdirməlidir. Bu amil makroiqtisadi cəhətdə ümumi daxili məhsulun artım sürətinə təsir göstərməlidir. Belə tələbat - daxili resurslar, mövcud maddi-texniki imkanlar və idxal ilə hansı vasitələrlə əldə olunma problemi variantlar əsasında dəqiqləşdirilməlidir. Nəhayət, məhsul və xidmətlərin daxili istehlakçılar üzrə istifadə səviyyəsi və xarici bazara çıxma (ixrac) imkanları - kim üçün müstəvisində müəyyənləşməlidir. Tələb və təklif fəlsəfəsi və rəqabət şəraitində olan subyektlər yalnız bu şərtlərin təması ilə həm də qeyri-neft sektorunda fəaliyyət göstərə bilər. Həmçinin, onların investisiya siyasətində: istehsal – reallaşdırma - mənfəət - investisiya qoyuluşu kimi mərhələlərin keçilməsi labüd olur.

Müasir dövrdə qeyri-neft sektorunun inkişafı üzrə investisiya qoyuluşu və onun nəticələri baxımından əlaqələliyin müəyyənləşdirilməsi mühüm şərtlərdən biri hesab olunmalıdır [4; 5; 6]. Belə yanaşma Azərbaycan milli iqtisadiyyatının prioritet istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından da olduqca vacibdir. Hesab edirik ki, belə prioritet istiqamətlər təsərrüfat həyatının təkmilləşdirilməsinə səbəb olmaqla, global iqtisadi sistemdə bizim mövqelərimizin müəyyənləşdirilməsinə də təsir edir. İqtisadiyyatımızın prioritet istiqamətlərində şübhəsiz ki, yanacaq kompleksinə və onun infrastrukturunun inkişafına da üstünlük verilməlidir. Bu da bizim iqtisadi həyatın birtərəfli inkişafından uzaqlaşmaqla, digər sahələrin də inkişafına diqqətin artırılmasına imkan verir. Bütün bu kimi məqamlar aşağıdakı müsbət nəticələrə səbəb olacaqdır:

- ✓ Regional məşğulluq problemlərinin yaxşılaşmasına;
- ✓ Məqsədsiz miqrasiya proseslərinin azalmasına;

✓ Dövlət qayğısı ilə təsərrüfat sahələrinin inkişafına (güzəştli şərtlər, subsidiyalar, dövlət sifarişi);

✓ Aqrar sektorun dayanıqlı inkişafına;

✓ Ərzaq idxalı asılılığının aradan qaldırılmasına;

✓ İqtisadi təhlükəsizliyi probleminin həllinə.

Ölkədə tarixən yaranan obyektiv və subyektiv səbəblərdən asılı olaraq regional inkişafda nəzərə çarpacaq qeyri-bərabərlik problemləri mövcud olmuşdur [77, s.43]. Belə vəziyyəti aradan qaldırmaq, əhəlinin həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmaq, bu sahədə müasir tələblərə uyğun inkişafı təmin etmək ciddi investisiyalara ehtiyacı artırmaqdadır. Bütün bu kimi amillər isə, investisiyaların mənbəyi, onların formaları, müddət və şərtləri ilə bağlı mühüm məsələlərin həllini gündəmə gətirir. Həmçinin, burada həll ediləcək problemlər eyni zamanda - iqtisadiyyat sahələrinin səmərəliliyi mövqeyindən də çıxış edir. Belə yanaşma həm də qeyri-neft sektorunda investisiya qoyuluşları ilə bağlı müxtəlif seçim imkanlarının əsas götürülməsinə rəvac verir [34]. Mövcud baxımdan da investisiya yanaşmalarını qiymətləndirmək üçün onları zəruri təsnifat xüsusiyyətləri üzrə qruplaşdırmaq daha məqsəduyğun olar. Zənnimizcə, investisiya qoyuluşlarının sahəvi təsnifat xüsusiyyətləri onların baza əsasını təşkil edən əlamətlərin seçimi ilə müəyyən olunmalıdır. Bu prosesdə investisiya yatırılan obyekt, başlıca bazis əlaməti kimi də səciyyələndirilə bilər. Qeyd olunanları əsas götürərək investisiya yatırımları obyektlərinə əsasən aşağıdakıların şamil olunması düzgün olar:

✓ Yeni yaradılan obyektlərin inşasına qoyulan vəsaitlər;

✓ Müasir tələblərə uyğun yenidən qurulan sahələrə yatırımlar;

✓ Müəssisələrin istehsal imkanlarının genişləndirilməsi üzrə investisiyalar;

✓ İstehsal güclərinin artırılması ilə bağlı yatırımlar;

✓ İstehsalın iqtisadi-texniki səviyyəsini yüksəldəcək investisiyalar;

✓ Əsas istehsal fondların kompleks modernləşdirilməsi üzrə qoyuluşlar;

✓ Dövriyyə (cari) vəsaitlərinin artırılma təminatı ilə bağlı yatırımlar;

✓ Qiymətli kağızlara istiqamətlənən investisiyalar;

✓ Məqsədli yığım əmanətləri və onların istifadəsi ilə bağlı qoyuluşlar;

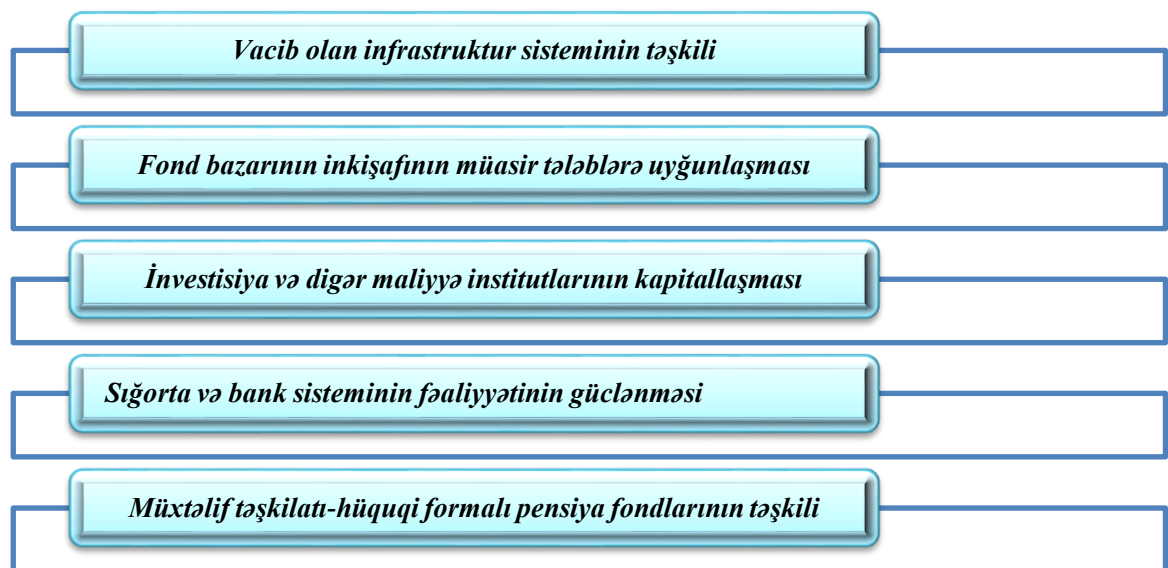
✓ Müasir tələblərə uyğun məhsul istehsalına investisiyalar;

✓ İntellektual və elmi dəyərlərin inkişafına yönələn investisiyalar.

Qanunvericilikdə sanitar-gigiyenik və ekoloji tələblərə cavab verməyən, cəmiyyət və dövlətə zərər vuracaq obyektlərə investisiya qoyuluşu qadağan olunur. İnvestisiyaları yatırılan obyektlərə görə əlamətlər üzrə də təsnifləşdirmək mümkündür:

- Layihələrin miqyası, həcminə (iri, orta, kiçik) görə;
- Məqsədlilik istiqamətinə (kommersiya, ekoloji, sosial və sahə) görə;
- İnvestisiya qoyuluşlarının müddət və mərhələlərinə görə;
- Dövlət maraqlarına verdiyi töhfə və təsir gücünə görə;
- İnvestisiya qoyuluşlarının iqtisadi-sosial səmərəlilik əhəmiyyətinə görə.

İnvestisiyaları fəaliyyət istiqaməti baxımından və sahəvi maraqların təmin olunması üzrə də fərqləndirmək mümkündür [48].

Şəkil. 1.2.1. İnvestisiyaların fəaliyyətliyi və sahəvi maraqların təmin olunması üzrə də fərqləndirilməsi. Şəkil müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Fərqli təyinatlı obyektlərə yönəldilən vəsaitlər özü də real və maliyyə investisiyaları baxımından səciyyələnir. Bu durumu bir daha qeyri-neft sektorunda görmək mümkündür. Real yönümlü investisiyalar sırf maddi istehsala qoyulan və uzunmüddətliyi ilə nəzərə çarpan vəsaitlərdir. Rəsmi mənbələrdə qeyri-neft sahələrinə yönəldilən iri həcmli və uzun müddətli investisiyalar buna nümunədir. Bu yönümlü qoyuluşlar həm də kapital yaradan və ya artıran investisiyalar kimi də seçilir. Yatırımların maddi və qeyri-maddi dəyərlərin yaradılması ilə yanaşı, qiymətli kağız və

səhmlərə, bank depozitləri kimi sahələrə yönəldilməsi də müşahidə edilir. Maliyyə investisiyaları bəzən avtomatik olaraq maddi kapitalın artmasını təmin etməyə bilər [51, s.44]. Lakin, o qiymətli kağızlar bazarlarında spekulativ əməliyyatlar nəticəsində məzənnə dəyişməsi ilə gəlir əldə etmək imkanları yarada bilər.

Maliyyə investisiyalarının müəyyən qismi real kapitala çevrilə bildiyi halda, digər qismi bir müddət keçdikdən sonra bu vəzifəni yerinə yetirə bilər. Bəzən belə kapital real kapitala çevrilmədən, hər hansı sahəyə yatırılmadan da iflasa uğrayır. Təcrübə göstərir ki, maliyyə investisiyaları real kapitala çevriləcək yatırımlar olsa da, obyektiv və subyektiv səbəblərdən həyata keçirilməyə bilər [48].

Qeyri-neft sektorunda investisiyalar məqsədinə və investorun bu prosesdə iştirak səviyyəsinə görə birbaşa və portfel investisiyalarına ayrılır. Birbaşa investisiyalar hər hansı bir məqsədlə obyektə yönələn yatırım və mənfəət əldə olunma funksiyasını ifadə etmir. Müasir dövrdə bu qoyuluşlar həm də prosesin idarəetmə, nəzarət kimi sahələrinə nüfuz etməklə, investisiya fəaliyyətinin səmərəliliyinə şərait yaradır. Portfel investisiyaları qeyri-neft sektorunda müəyyən risklərlə tez-tez üzləşməsi ilə də diqqəti cəlb edir. Belə yatırımlar gəlirliyi təmin etsə də, lakin investor fəaliyyətin nəzarəti və idarə edilməsi prosesindən kənarda qalır.

Müddətinə görə investisiyalar qeyri-neft sektorunda da fərqli mövqelərdən: qısa, orta, uzun dövrlüüyü ilə seçilir. Bu amil isə, yatırım obyektlərinin texniki-texnoloji xüsusiyyətlərinə görə yaranır. Burada investisiyalar özəl, dövlət, müştərək, xarici mənbəlik formasında istehsal və qeyri-istehsal sahələrinə yönəlir. Təcrübə göstərir ki, hər hansı bir ölkə, şirkət, transmilli korporasiya başqa ölkələrdəki obyektlərə investisiya qoyuluşlarını ilkin məqsəd kimi müəyyən edir. Eyni zamanda, investisiya fəaliyyətində ölkələr, şirkətlər birgə və ya qarşılıqlı əməkdaşlıq şəraitində də çıxış edə bilirlər [47; 78, s.67]. Müxtəlif sahə və obyektlərə yönəldilən investisiyaları həcm, forma, müddətlik kimi məqamlar üzrə qiymətləndirdikdə müvafiq amillər nəzərə alınmalıdır:

- İnvestisiya yatırımlarına yaranan maraqlar və tələblər;
- İnvestisiya prosesində əldə olunacaq mənfəətin proqnozlaşdırılması;
- İnvestisiya layihələrinin elmi-texniki baxımdan əsaslandırılması;

- Layihəni maliyyələşdirən institusional qurumların fəaliyyətinin təşkili səviyyəsi;
- İnvestisiya fəaliyyəti ilə bağlı hüquqi və metodoloji bazanın mövcudluğu;
- Xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına cəlbi ilə bağlı mühitin təşkili;
- İnvestisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsində peşəkar kadr və mütəxəssis heyətinin olması;
- İnvestisiya yatırılan sahələrin fəaliyyətinin təhlili.

Qeyri-neft sahələri üzrə investisiyaların mənbələrində daxili və xarici qoyuluşlar öz vacibliyi ilə fərqlənir. Daxili mənbələrə əsasən milli və ölkədaxili əsaslarda formalaşan vəsaitlər aid olunur. Burada sektor, müəssisə vəsaitləri, maliyyə bazarlarının resursları, əhali əmanətləri, büdcə və büdcədən kənar fondların məqsədli yatırımları xüsusilə önəmlidir. Bu sahələrin xarici mənbəyi olaraq xarici investisiyalar, yatırım və kreditlər, borclar daha öndədir. Belə yanaşma qeyri-neft sektorunda investisiyaların formalaşma mənbəyi və istifadə səviyyəsinin qiymətləndirilməsi baxımından da xüsusi rola malikdir. Müəssisəyə görə büdcə və büdcədən kənar fondların vəsaitləri, müxtəlif institusional investorların vəsaitləri daha çox xarici mənbə hesab oluna bilər. Sahəvi xarici mənbələr rolunda qiymətli kağızlar və bank kreditləri vasitəsilə investisiyaya cəlbi, əhali vəsaitləri də çıxış edə bilər.

Qeyri-neft sektoru üzrə daxili investisiyaların təsnifləşdirilməsində subyektin təşkilati-hüquqi formasını (xüsusi, kollektiv, birgə) nəzərə almaq lazım gəlir. Çünki, subyektin şəxsi və ya öz maliyyə vəsaitləri onlar üçün daxili mənbə rolunu oynayır. Həmçinin, müştərək müəssisələrdə xarici təsisçilərin, sahiblərin yatırımları da daxili mənbə hesab oluna bilər. Bu kimi yanaşmalar əsas götürərək qeyri-neft sektoru üzrə daxili və xarici yatırımları bu şəkildə təsnifləşdirmək məqsədə uyğundur.

▪ Makroiqtisadi baxımdan daxili investisiya mənbələri (büdcə və büdcədən kənar fondların vəsaitləri, əhali əmanətləri, müəssisə, bank, investisiya fondlarının, qənaətləri);

▪ Xarici investisiya mənbələri (xarici investisiya, kredit və borc və s.).

Qeyri-neft sektorunda mikro səviyyədə daxili investisiyalar bu şəkildə yarana bilər: amortizasiya ayrımları, mənfəət, mülkiyyətçilərin yatırımları. Xarici mənbələr

həm də dövlət maliyyələşməsi, investisiya-vergi krediti, qiymətli kağızlar üzrə qaynaqlar.

Mülkiyyət münasibətinə görə investisiyaların maliyyələşmə formasını xüsusi, cəlb olunan və borc kimi üç mənbəyə də ayırmaq mümkündür. Xüsusi maliyyə vəsaitləri sırf təsis sənədləri ilə bağlı nizamnamə kapitalı əsasında yarana bilər. Təsərrüfat fəaliyyəti ilə buraya mənfəət, amortizasiya ayrılımları, daxili yığım və qənaətlər, sığorta mükafatları, cərimə və peniyalar üzrə daxilolmalar da aid olur [143, s.57; 152, s.87]. Cəlb olan vəsaitlər: səhmlərin satışı, pay və üzvlük haqqları, istiqraz buraxılışı, müxtəlif kreditlər üzrə daxil olan resursları özündə təcəssüm etdirir. Belə mənbələr baxımından qeyri-neft sektoru üzrə investisiyaların maliyyələşməsi formalarını aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək məqsədəuyğundur:

- Daxili mənbələr: dövlət investisiyası və maliyyələşməsi, subyektin öz vəsaitləri, kreditlər, fond bazarı üzrə daxil olan vəsaitlər.
- Xarici mənbələr: birbaşa və portfel investisiyaları, xarici kredit və transferlər, grantlar və digər bu kimi vəsaitlər.

Müvafiq sektor üzrə dövlət maliyyə-investisiya qoyuluşları birbaşa və dolayı yolla həyata keçirilə bilər. Birbaşa maliyyələşmə vəsaitlərin subsidiya və kredit yolu ilə daxil olması, dolayı isə, vergi güzəşti, sürətli amortizasiya nəticəsi ilə bağlı yarana bilər. Təcrübə göstərir ki, dövlət maliyyələşməsində bu kimi mənbələr əsas rol oynayır:

- ✓ Bütçə vəsaitləri. Bu mənbə mərkəzləşmiş formada vəsaitlərin yığımını təmin edərək, onları dövlət xərclərinə, sosial-iqtisadi inkişaf məqsədlərinə yönəldir.
- ✓ Bütçədən kənar fondlar. Bu mənbələr bütçəyə aid edilməyən digər dövlət maliyyə vəsaitlərinin yığımını nəzərdə tutar.
- ✓ Dövlətin kreditləşməsi və bu kimi vəsaitlər. Müvafiq vəsaitlər də investisiya resursları olub, qeyri-neft sektorunun maliyyələşməsində aktiv iştirak edir (Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu və s.).
- ✓ Dövlət və ya özəl sığorta sistemi. Bu sistemin qeyri-neft sektorunun maliyyələşməsində rolu az olsada, lakin onun perspektiv potensial imkanları böyükdür. Belə sistem təbii fəlakət və digər bu yönümlü hadisələr ilə bağlı zərərlərin qarşılınmasını təmin edir. Nəticədə, bu istiqamətli daxil olmalar təsərrüfat

fəaliyyətinin yenidən və təkrar inkişafına yönəldilə bilər.

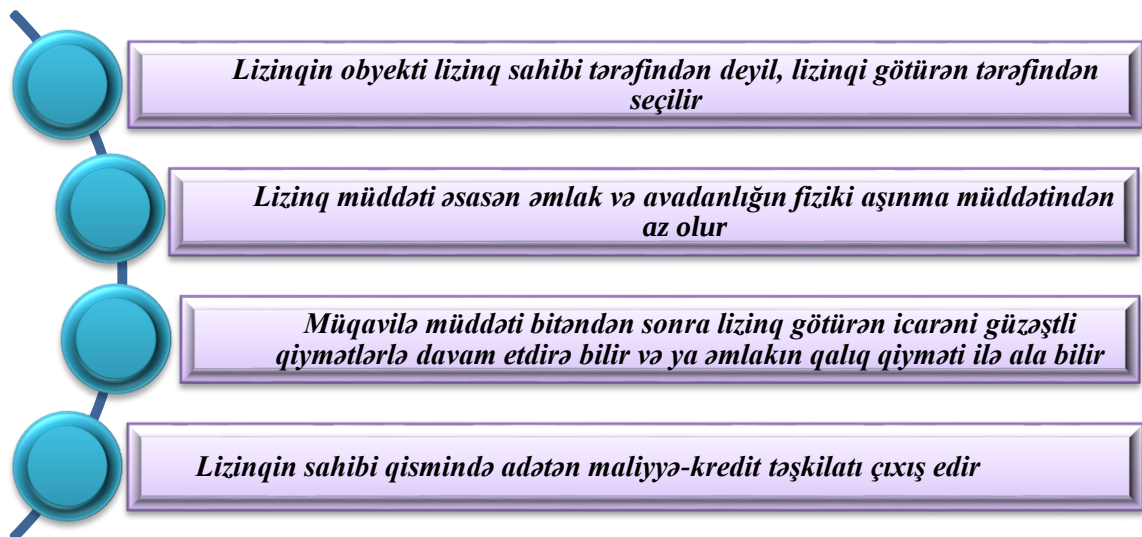
Hazırda qeyri-neft sektorunda önəmli investisiya maliyyələşmə mənbəyi kimi müəssisə və subyektlərin öz vəsaitləri xüsusi ilə fərqlənir. Müvafiq vəsaitlər hüquqi əsasda olmaqla təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı (balans kapitalları, mənfəət, amortizasiya və s. yığımlar) mənbələrdən formalaşır. Təsərrüfat subyektləri öz investisiya fəaliyyətini maliyyələşdirmək üçün müxtəlif mənbələrdən də istifadə etmək imkanlarına malikdir [47; 110, s.46]. Belə ki, subyekt borc kapitalı kimi istiqraz buraxılışına, kreditlərə, maliyyə bazarlarının resurslarına və digər kənar mənbələrə müraciət edə bilər. Müasir şəraitdə təsərrüfat subyektlərinin investisiya fəallığının yüksəlməsində mənfəət və amortizasiya mənbələrinin rolu yüksək hesab olunmalıdır. Mənfəət satışın həcmi və məsrəflərdən, amortizasiya mənbəyi isə müvafiq fondların dəyərindən, fəaliyyət müddəti və digər göstəricilərdən biləvasitə asılıdır. Təcrübədə subyektlərin belə göstəricilərinin yüksək olması da bu baxımdan önəmli hesab olunmaqdadır [62, s.72; 112, s.91].

Bəzi ölkələrdə kreditlərin investisiya ilə bağlı rolunun yüksəldilməsi məqsədilə investisiya banklarının təşkilinə üstünlük verilir [113]. Təcrübədə investisiya banklarının fəaliyyət xüsusiyyəti baxımdan iki növü daha çox diqqətli cəlb edir. Birincisi, kommersiya və qiymətli kağızların yerləşdirilməsi, ikincisi, fəaliyyət sahələrinin uzunmüddətli kreditləşdirilməsi kimi. İkinci tip banklara Fransada olan biznes, orta və uzunmüddətli kredit bankları, İtaliyada yarım dövlət və ya dövlət bankları nümunə göstərilə bilər. Həmçinin, ABŞ və İngiltərədə belə bankları ixtisaslaşan maliyyə-kredit institutları daha çox əvəz edir, onları “inkişaf bank” da adlandırırlar [65; 138].

Müəssisə və subyektlərin istifadə etdiyi bank krediti həm də əhali üçün əsas maliyyələşmə mənbələrindən hesab olunur. Bəzən kreditlər faiz dərəcəsi və qaytarma şərtləri baxımından hüquqi və fiziki şəxslər üçün səmərəli maliyyələşmə mənbəyi olmur. Buna Azərbaycanın bank-kredit bazarında son dövrlərdə yaşanan problemləri nümunə olaraq göstərmək mümkündür. Milli valyutanın 2015-ci ildə məzənnəsi ilə bağlı baş verən devalvasiya bank sektorunun cəlbədiciyyəsinə ciddi neqativ təsir göstərmişdir. Bu da sektor üzrə investisiya-maliyyə mənbələrini məhdudlaşdırmaqla,

ümumilikdə bank sektorunun fəaliyyətini çətinləşdirmişdir. İpoteka kreditlərinin güzəştli və güzəştisiz şərtlərlə verilməsinə baxmayaraq, investisiya mənbəyi kimi yüksək cəlbedici hesab olunmur. Çünki, güzəştli ipoteka kreditində faiz dərəcələri digər kredit faizindən kifayət qədər fərqli hesab edilir. Bəzi ölkələrdə aşağı faiz dərəcələri olan kredit zərərinin ödənilməsi üçün dövlət müvafiq dotasiya verir ki, bu da dövlət kapital qoyuluşu hesab edilir.

Hesab etmək olar ki, lizinq müasir investisiyaların maliyyələşməsi formalarından biri kimi cəlbediciliyi ilə fərqlənir. Mahiyyət və xüsusiyyət baxımından lizinq istehsal investisiyası hesab oluna bilər. O, daşınan və ya daşınmaz əmlakın icarəyə verilməsi ilə, bir növ əmlak münasibətlərinə daxil olur. Lizinq özündə investisiya və kredit yönümlü xüsusiyyətləri də təcəssüm etdirir. Gəlir əldə olunması üçün vəsaitlərin əmlaka yönəldilməsi baxımından o investisiya, ödəmə şərtləri baxımından isə kredit formasında olur. Belə əməliyyatlar icarə ilə eynilik təşkil etməsi ilə diqqəti cəlb etsə də, lakin lizinq əməliyyatı ilə icarə arasında fərqliliklər mövcuddur:

Şəkil 1.2.2. İcarə və lizinq əməliyyatları arasında əsas fərqliliklər. Şəkil müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Lizinqin investisiya məqsədilə istifadəsinin aşağıdakı üstünlükləri mövcuddur:

- Daxili maliyyə vəsaitləri dövriyyədən ayrılır;
- İri həcmli maliyyə cəlb olunmadan zəruri avadanlıq və əmlak icarəyə götürülür;
- Lizinq subyektdə artıq maliyyə resurslarının istifadəsinə imkan vermir;
- Texnologiyanın yenilənməsini daha az vəsaitlə təmin edir;

- Yeni avadanlığı əldə etməzdən əvvəl isə onun qarant proseduruna nail olur;
- Mövsüm xarakterli işlərdə əmlakın lazımı müddətdə istifadəsinə şərait yaradır.

Müasir dünyada lizinq mühüm investisiya təminat üsullarından biri kimi özünü göstərir. İnkişaf etmiş ölkədə investisiya qoyuluşunun 25% - dən çoxu məhz bu yolla həyata keçirilir. Bu ölkələrdə yeni növ məhsulun 80% - ə qədəri lizinq yolu ilə alınan avadanlıq və texnologiyalar hesabına istehsal edilir. Artıq son on ildə Azərbaycanda da bu sahədə nəzərə çarpacaq dərəcədə təşkilatlar formalaşmaqdadır. Ölkə üzrə lizinq şirkət və təşkilatlarının portfel aktivləri - 25 milyon ABŞ dolları təşkil etməkdədir. Portfelin 34% tikinti, 22% nəqliyyat, 14% maliyyə təşkilatları, 6% yeyinti sənayesi, 6% səhiyyə və 6% istehsal layihələrinin payına düşür [139; 144].

Vençur investisiya və maliyyəsi də artıq biznes sektorunun inkişafında mühüm rol oynamaqdadır. Lakin, vençur kapitalı yüksək riskliliyi ilə fərqlənməklə yeni sahələrə investisiya qoyuluşlarında özünəməxsusluq tələb edir. Əsasən bu yönümlü investisiyalar yüksək texnologiya sahələrində olan subyekt və müəssisələrdə daha çox istifadə edilir. Müvafiq şirkətlərin kapital qoyuluşlarının əsas üstün cəhətlərinə həddindən artıq yüksək rentabelli şirkətlərin səhmlərinin əldə edilməsi aiddir. Bir çox ölkələrdə vençur sahəsindəki investorlara vergi güzəştlərinin tətbiqi də diqqəti cəlb edir [116, s.37]. Vençur kapitalı iqtisadiyyatın inkişafında demək olar ki, aparıcı rol oynamağa başlayıb. Bu amil innovasiya fəaliyyətinin güclənməsi, istehsalın elmi-texniki əsaslarda yenidən təşkilinə vençur kapitalının daha çox yönəlməsi ilə bağlıdır. Françayzinq də biznes fəaliyyətinin investisiyalaşmasında öz əhəmiyyətliliyi ilə müşahidə edilir. Təcrübədə françayzinqdə investisiyanın mənbəyi kimi onun kapitalı çıxış edir [48; 100, s.41].

Xarici investisiyalar qeyri-neft sektorunun investisiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Ölkədə belə məqsədli investisiya yatırımlarına ehtiyac öz vacibliyi ilə çıxış edir. Belə dövlət (dövlətlər) və özəl növlərinə görə fərqlənməkdədir. Həmçinin, buraya beynəlxalq maliyyə institut və təşkilatları (Dünya Bankı, BVF və s.) tərəfindən ayrılan vəsaitlər (kredit, qrant, yardım) də şamil olunur [104]. Daxili mənbələrin payı investisiya fəallığı dövründə aşağı, iqtisadi böhran dövründə isə yuxarı olması ilə nəzərə çarpır.

İnvestisiya mənbələrindən səmərəli istifadə məqsədi ilə bu sahədə siyasətin hazırlanmasında müvafiq istiqamətlərin həyata keçirilməsi əhəmiyyət kəsb edir:

- Ölkənin investisiya tələbatının qiymətləndirilməsi;
- Ölkədə yaradılan və investisiyaya yönələn bütün imkanların təhlil edilməsi;
- Səmərəli investisiya mənbələrinin və investisiyaların prioritet istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- Ölkənin biznes mühitinin investisiya cəlbediciliyi baxımından mütəmadi monitoring olunması.

Ölkənin qeyri-neft sektorunun inkişafına investisiya cəlbində aşağıdakı istiqamətlərə də xüsusi üstünlük verilməsi öz zəruriliyi ilə çıxış edir:

- ✓ Yerli və xarici investisiyaların emal sənayesinə cəlbi üçün münbit iqtisadi-hüquqi rejimin yaradılması;
- ✓ Qeyri-neft sektoruna investisiyaların cəlb edilməsi sahəsində stimullaşdırıcı xarakterli mexanizmlərin geniş tətbiqi;
- ✓ İstehsal yönümlü investisiya qoyuluşlarında texnoloji baxımdan mütərəqqi dəyişikliklərə nail olunması;
- ✓ Xarici maliyyə-kapital cəlbində yeni texnika və texnologiyaları özündə əks etdirən investisiyalara üstünlük verilməsi.

1.3. Müasir təcrübədə investisiya fəaliyyətinin inkişaf xüsusiyyətləri

Beynəlxalq maliyyə institutlarının müxtəlif ölkələr üzrə apardığı tədqiqatların əsas istiqamətlərindən biri də investisiya qoyuluşlarının daha məqsədyönlü və səmərəli istifadəsi ilə bağlıdır. Müxtəlif ölkələrin təcrübəsi investisiya qoyuluşlarında perspektivli, sahəvi və dövlət proqramları üzrə istifadə fərqlilikləri göstərir. İnkişaf etmiş və bir sıra inkişaf etməkdə olan ölkələrdə investisiya qoyuluşları daha çox aparıcı və perspektivli sahələrə yönəldiyi halda, digər ölkələrdə əsasən də sovet dövlətlərində ənənəvi və inkişafı ləngiyən sahələrin fəallığının artırılmasına istiqamətlənməsi ilə müşahidə olunur. Müvafiq qoyuluşların istifadəsində hərtərəfli

düşünülmüş dövlət investisiya siyasətinin olması milli iqtisadiyyatın artım templərinin sürətləndirilməsində, habelə əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır. İnvestisiya qoyuluşları ilə bağlı təcrübənin tədqiqi Azərbaycan iqtisadiyyatında, xüsusən də qeyri-neft sektorunda investisiya fəallığının artırılması baxımından xüsusilə əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Azərbaycan Prezidenti, Cənab İlham Əliyevin həyata keçirdiyi məqsədyönlü siyasət nəticəsində Azərbaycan dünyada iqtisadiyyatı ən sürətlə inkişaf edən ölkələrdən birinə çevrilməkdədir [2; 3]. Azərbaycanın regionda siyasi sabitliyin, təhlükəsizliyin, iqtisadi inkişafın təmin edilməsi üçün təşəbbüskarlığı və xarici siyasətdə açıq və çevik fəaliyyəti digər ölkələrlə ikitərəfli münasibətlərin güclənməsinə müsbət təsir göstərir. Azərbaycan dinamik inkişafı daha çox iqtisadiyyatın neft amilindən asılılığı tədricən azaltmağa yönəlməkdədir.

Azərbaycanın dövlət başçısının proqram xarakterli belə baxışı diqqəti cəlb edir: bizdə artıq, daxili və xarici investisiyaların artımında irəliləyişlər vardır. Bu amil təbii ki, pozitiv qiymətləndirilməlidir, çünki belə durum ölkənin investisiya cəlbediciliyinə təsir edir [2; 3; 6]. XX əsrin ortalarından başlayaraq bir çox ölkələrin daxili və xarici investisiya sahəsindəki mühit daha da yaxşılaşmağa başlamışdır. Təbii ki, belə durum ölkələrin biznes mühitinin inkişafı ilə də paralel müşahidə olunmuşdur. Xarici investisiyaların cəlbində əksər ölkənin bu imkanlardan səmərəli faydalanması daim diqqət mərkəzində saxlanılır. Təcrübə göstərir ki, iqtisadiyyata yatırılan və ya gələcəkdə yönəldilməsi zəruri olan investisiyalardan geniş faydalanmaq aktualıq təşkil etməlidir. Belə yanaşma həm də dövlətin vahid iqtisadi və investisiya siyasətinin tənzimlənməsində başlıca şərt olmalıdır. Xarici kapitalın iqtisadiyyat sahələrinə cəlbinin həvəsləndirilməsində belə yatırımların həcmi şübhəsiz ki, başlıca rol oynayır. Xarici investisiyaların cəlbinin tənzimlənmə və stimullaşdırılması prosesi vahid bir məqsədə yönəlməlidir. Lakin, bu zaman konkret şəraitdən, obyektədən asılı olaraq tənzimlənmə istiqamətində müəyyən fərqliliklər də mövcud ola bilər [87; 104].

Müasir iqtisadi integrasiya və qloballaşma şəraitində tədricən vahid dünya təsərrüfatı sisteminin formalaşması reallığında, xarici investisiyalar üçün tədricən daha əlverişli mühitin yaradılması prosesinə bir çox ölkələrdə ardıcıl səylər göstərilə də,

lakin Avropa Birliyi bu sahədə öz sərbəstlik imkanları səviyyəsinə görə daha üstünlüyü ilə fərqlənir.

İnvestisiyaların cəlb, istifadəsi və tənzimlənməsinin Avropa təcrübəsi konkret Avropa Birliyinin təmsalında, ayrı-ayrı ölkələrin kapital axınının sərbəst hərəkəti, habelə vahid bazar çərçivəsində digər ölkələrin iqtisadiyyatının müxtəlif sahəsinə yönəldilməsi bu fəaliyyətin təməlini təşkil edir. Bu prinsip 1957-ci ildə imzalanmış Roma Müqaviləsinin 67-ci maddəsində öz əksini tapmaqdadır [118, s.29; 119].

Avropa İttifaqında təmsil olan ölkələrin investisiya fəaliyyətinin həvəsləndirilməsi və fəallaşdırılması istiqamətində tədbirlər sistemi ardıcılıqla həyata keçirilir, region daxilində müxtəlif şirkətlərin birləşməsi proseslərinə nəzarət edilir və kapital qoyuluşlarının hüquqi sazişlər müstəvisində tənzimlənməsi təmin edilir. Göstərilən prinsiplər əsasında formalaşmış vahid kapital bazarı, həmin ərazidə müxtəlif təyinatlı, beynəlxalq şirkətlərin yaranıb fəaliyyətə başlamasına, vahid bazar məkanı daxilində investisiyaların sərbəst hərəkətinə, nəhayət bu birliyə daxil olan ölkələrin maliyyə-kredit, habelə qısamüddətli, yaxud uzunmüddətli maliyyə dəstəyindən daha səmərəli bir şəkildə faydalanmalarına imkan verir.

Avropa İttifaqı regional qrupuna daxil olan dövlətlər, postsosialist və postsovet ölkələrində müxtəlif təyinatlı layihələri həyata keçirmək üçün investisiyalar yönəltməkdə maraqlıdırlar. Bu sahədə Avropa İttifaqına daxil olan İngiltərə, İsveçrə, Almaniya, Niderland, İtaliya, Avstriya, Fransa, İsveç kimi ölkələr daha fəallığı ilə seçilir. Regional qrup ölkələrin postsosialist və postsovet məkanında formalaşmış dövlətlərin iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşları bir neçə istiqamətə - Şərqi Avropa dövlətlərinə, Rusiyaya, Baltikyanı ölkələrə, Cənubi Qafqaza (o cümlədən Azərbaycan Respublikasına), Qazaxıstana və Orta Asiyaya yönəlmişdir [118, s.41; 144].

Xarici investisiyaların Şərqi Avropa, Baltikyanı, Qazaxıstan, Cənubi Qafqaz və qismən Orta Asiya ölkələrinə qoyuluşu, habelə istifadəsi prosesi müəyyən obyektiv və subyektiv xarakterli çətinliklərlə rastlaşsa da, lakin nisbətən normal davam etmişdir. Rusiyada isə, ölkə iqtisadiyyatının xarici investisiyalara ciddi ehtiyacı olmasına baxmayaraq, bu proses ləng getmişdir. 1996-cı ildən etibarən Rusiya iqtisadiyyatına yönəldilmiş 70 milyard dollardan artıq xarici investisiyaların yalnız bir neçə faizi

birbaşa investisiyalar olmuş [119], əksəriyyətini portfel və digər investisiyalar təşkil etmişdir. Birbaşa investisiyalar Rusiya sənayesinin metallurgiya, yanacaq, yeyinti sahələrinə yönəldilsədə, son illərdə bu sahələrin ümumi xarici investisiya qoyuluşlarında xüsusi çəkisi azalmaqdadır. Əksinə bu sahədə daha tez mənfəət payının artma meyli başlamışdır. Həmçinin, Rusiya iqtisadiyyatına yönəldilən xarici investisiyaların coğrafi cəhətdən yerləşdirilməsində də qeyri-bərabərlik nəzərə çarpır. Belə investisiyaların 40%-i Moskva və onun ətraflarına, Tatarıstan, Tümen, Omsk, Krasnoyarsk kimi xammal və sənaye regionlarına yönəldilir. Xarici investisiyaların əhəmiyyətli hissəsi Sankt-Peterburq, Nijeqorod və Moskva vilayətlərinə yönəldilir ki, bu meyil ölkənin müxtəlif regionları arasında tarixən formalaşmış səmərəsiz qeyri-bərabər iqtisadi-sosial inkişaf ünsürlərini daha da çətinləşdirir [130].

Mövcud xoşagəlməz meyil özünü Azərbaycan Respublikasında da göstərir. Son 15 ildə xarici investisiyalar neft-yanacaq sektoruna və onunla bağlı sahələrə yönəldiyindən, ölkənin qeyri-neft sektoru ilə neft sektoru arasında uğursuz bir nisbət formalaşmışdır. Keçən on ildə respublikanın qeyri-neft sektoru və regionların sosial-iqtisadi inkişaf meyllərinin sürətlənməsi istiqamətində ciddi tədbirlər sistemi həyata keçirilir. Lakin, bu sahədə problemlərin həlli üçün daha təsirli tədbirlərin reallaşdırılması zəruridir. Xarici investisiyaların milli iqtisadiyyata cəlb olunmasında azad iqtisadi zonalar, güzəştli tarif, gömrük, vergi siyasət formaları ilə yanaşı, ölkəyə daxil olacaq xammal resurs gəlirlərinin, daxili-xarici bazarın tələblərini ödəyə biləcək, müasir beynəlxalq əmək bölgüsünün prinsiplərinə uyğun sahələrə yönəldilməsi müasir dövrün tələbidir.

ABŞ, Kanada, Meksika dövlətlərinin qarşılıqlı razılaşmaları əsasında Şimali Amerika regionunda yaradılmış (1994-cü il) və uğurlu fəaliyyət göstərən NAFTA (Azad Ticarət haqqında Şimali Amerika sazişi) təşkilatının, bu ölkələr arasında qarşılıqlı investisiya qoyuluşlarına dair şərtləri həmin sazişin “investisiyalar” adlı xüsusi bölməsində əks olunmuşdur [99]. Mövcud şərtlər üç əsas prinsipə əsaslanır:

- Milli rejim statusu;
- Ən əlverişli şərait;
- Ayrı-seçkiliyə yol verilməməyi.

Müvafiq sazişdə nəzərdə tutulur ki, fəaliyyətdə olan müxtəlif şirkətlərin ləğv edilməsi haqqında iddia xarakterli tələblər irəli sürülməməli, şirkətlərin və investorların əldə etdikləri mənfəətin sərbəst surətdə başqa ölkələrə köçürülməsi təmin edilməli, xarici ölkələrdə yerləşən mülkiyyət və aktivlərin regiona köçürülməsi, habelə bunların əvəzinin ödənilməsi mexanizmi yaradılmalı, investisiya qoyuluşları ilə bağlı qarşıya çıxacaq mübahisələrin həlli qaydaları müəyyənləşdirilməlidir. NAFTA-nın son on ildə fəaliyyətini təhlil edən mütəxəssislərin tədqiqatları göstərir ki, bu ölkələrin istər region daxilində qarşılıqlı investisiya qoyuluşları, istərsə də bu region qruplaşmasına daxil olmayan digər xarici ölkələrlə investisiyalar sahəsindəki əməkdaşlığı sürətlənərək daha dinamik bir xarakter almışdır [100, s.72; 129, s.67]. Əsasən də bu istiqamətdə ABŞ digər dövlətlərə nisbətən öz əlverişli investisiya mühiti ilə fərqlənib seçildiyindən, xarici investorları daha çox cəlb etməkdədir. Dünya ölkələri arasında ABŞ-ın ən böyük kapital ixrac edən dövlət olmasına baxmayaraq, 1990-cı illərdən başlayaraq xarici investisiyaların “etibarlı yer” kimi onun iqtisadiyyatına yönəldilməsi prosesi xeyli güclənmişdir.

ABŞ-ın tədiyyə balansına dair rəsmi məlumatlara görə ötən əsrin 90-cı illərindən etibarən, xüsusilə 1995-ci ildən sonra hər il orta hesabla ölkədən 300-400 milyard dollar həcmində kapital müxtəlif formalarda xarici ölkələrə ixrac olunur və 500 milyard dollar məbləğində kapital isə xarici dövlətlərdən ölkəyə idxal edilir. Digər ölkələrdən ABŞ-a yönəldilən birbaşa investisiyaların həcmi ildə 100 milyard dollara yaxınlaşır, portfel investisiyaların ümumi məbləği 300-400 milyard dollara, borc kapitalı isə 100 milyard dollara çatır. Son dövrlərdə birbaşa xarici investisiyalar ABŞ iqtisadiyyatına yönəldilmiş ümumi kapital qoyuluşlarının 5-7 faizini təşkil etmişdir [87; 127].

Birləşmiş Ştatlar iqtisadiyyatına qoyulmuş investisiyaların əksəriyyəti Qərbi Avropa ölkələri, Yaponiya və Kanadaya məxsusdur. Müəyyən enib-qalxmalara, dolların məzənnəsindəki dəyişikliklərə baxmayaraq, xarici investorlar üçün ABŞ iqtisadiyyatına öz kapitallarını yönəltməsi, bu prosesin inamlı, habelə uzunmüddətli bir xarakter daşdığını göstərir. Ölkə iqtisadiyyatına yönəldilmiş xarici investisiyaların təxminən 80 faizi fəaliyyətdə olan müəssisə və obyektlərə, 20 faizi isə yeni tikilməkdə

olan obyektlərin inşasına qoyulması ilə fərqlənir. ABŞ transmilli korporasiyalarının (TMK) dünyanın müxtəlif ölkələrinə birbaşa investisiya qoyuluşları dinamik sürətdə artmaqdadır. Əvvəllər bu investisiyalar Qərbi Avropa ölkələrinə və Kanadaya istiqamətlənmişdisə, son on illiklərdə Latın Amerikasına ölkələri üstünlük təşkil edir.

ABŞ-ın xarici dövlətlərə investisiyalar yatırımları siyasətində keçmiş Sovet İttifaqı məkanında formalaşmış müstəqil dövlətlər, o cümlədən də Azərbaycan Respublikası müəyyən yer almaqdadır. Amerika investorları üçün bu ölkələrdə ən çox maraq doğuran neft-qaz, neft emalı, yeyinti, tütün, qismən də elektroenergetika və maşınqayırma sahələridir. Energetika (neft-yanacaq) sahələri istisna olmaqla, ABŞ şirkətləri bu ölkələrdə iqtisadiyyatın elə sahələrinə investisiyalar qoymağa üstünlük verirlər ki, orada istehsal olunmuş müxtəlif təyinatlı məhsullar həmin ölkələrin daxili bazarında da reallaşdırılsın. Keçmiş postsosialist və postsovet ölkələri ilə münasibətlərini fərqli prinsiplər üzərində quran ABŞ-ın işgüzar dairələri bu dövlətlərdə fəaliyyətlərini əsasən birgə şirkətlər təşkil etməklə həyata keçirir, onların dünya iqtisadi-ticarət əlaqələri sistemində gələcəkdə potensial rəqibə çevrilmək imkanlarını uzaqgörənliklə məhdudlaşdırır.

Şimalı Amerikanın yüksək inkişaf etmiş sənaye ölkəsi olan və müasir dünyanın “səkkizlər qrupuna” daxil Kanada, dünyanın müxtəlif ölkə və ərazilərində fərqli formada investisiya fəaliyyətini davam etdirməklə fərqlənir. Eyni zamanda bu dövlət xarici ölkələrin investorlarını öz iqtisadi və təsərrüfat həyatına cəlb etmək üçün ən əlverişli imkanlar yaratmaqdadır. Bu əsrin əvvəllərində Kanadanın xarici ölkələrdəki birbaşa investisiyalarının həcmi 150 milyard dolları keçmişdir [85]. NAFTA regional iqtisadi qrupuna daxil olan Meksikanın iqtisadiyyatı, 1980-ci illərdəki iqtisadi qeyri-sabitlik və xarici borc problemlərindən sonra tədricən normallaşsa da, hələlik xarici investisiyaların intensiv sürətdə yerləşdiyi bir ölkə kimi səciyyələnir.

İlk olaraq II dünya müharibəsindən əvvəl ABŞ-da təşkil olunmuş, sonralar isə Qərbi Avropanın İngiltərə, İspaniya, Fransa, Almaniya kimi ölkələrində geniş yayılmış investisiya fondlarının (İF) fəaliyyət təcrübəsi də şübhəsiz digər ölkələr, xüsusilə postsosialist və postsovet dövlətləri, o cümlədən də Azərbaycan Respublikası üçün müəyyən maraq kəsb edə bilər [63, s.91; 83, s.48.]. Fərqli formalarda (qapalı və açıq)

əlverişli şərtlər əsasında fəaliyyət göstərən bu investisiya fondları, öz qiymətli kağızlarını, istiqrazlarını, səhmlərini buraxmaqla əhalinin sərbəst pul vəsaitlərini, qənaət etdikləri yığımlarını toplayaraq həmin kapitalı ayrı-ayrı müəssisələrin, obyektlərin, yarımçıq tikintilərin bərpasına, genişləndirilməsinə, tamamilə müasir texnika-texnologiya bazasında qurulmasına yönəltməkdədir.

Ölkə əhalisi üçün sadə və şəffaf bir xarakter daşıyan belə investisiya fondları həmin dövlətlərin təsərrüfat həyatında önəmli rol oynamaqla, həm də sərbəst pul ehtiyatlarının mərkəzləşdirilmiş qaydada toplanaraq, məqsədyönlü istiqamətdə yönəldilməsinə geniş imkanlar yaratmaqdadır. Belə istiqamətlik mikroiqtisadi səviyyədə aşağı və orta imkanlı fiziki şəxslərlə (əmanətçilərlə) hər hansı bir konkret müəssisə, şirkət, obyektin fəaliyyət fəallığı arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq əlaqələrinin, onların maraqlarının üst-üstə düşməsinə real imkan yaradır. Makroiqtisadi səviyyədə isə ölkə miqyasında kütləvi sürətdə əhalinin müxtəlif təbəqələrinin əlində toplanmış müəyyən məbləğdə pul formasında olan vəsaitin, kapitalın məqsədyönlü şəkildə istifadəsini təmin edir.

Bəzi Qərbi və Şərqi Avropa ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, investisiya fondları dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi prosesində, əhaliyə paylanmış çeklərin (vauçerlərin) mərkəzləşdirilmiş şəkildə toplanaraq istifadə olunmasındakı ilk uğurları ilə xarici investorların diqqətini özünə cəlb etmişdir. Təbii ki, bəzi ölkələrdə əhalinin bazar münasibətləri iqtisadi sisteminin formalaşması haqqında təsəvvürləri və əməli cəhətdən təcrübəsizliyi üzündən xoşagəlməz hallar, yalançı “piramidalar” təşkil etmək, fırıldaqçılıq, hətta cinayətkarlıq hadisələri olsa da lakin, bu amil investisiya fondlarının yaradılmasının məqsədi, vəzifələri, fəaliyyəti ilə bağlı olmayıb, prosesin subyektiv cəhətləri, habelə təşkili peşəkarlığı, ölkənin ümumi mədəni inkişaf səviyyəsi ilə əlaqədardır. Heç də təsadüfi deyildir ki, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının müəyyən mərhələsində, əhalinin pul yığımları ehtiyatları hesabına formalaşan investisiya fondlarının milli iqtisadi sistemin qorunması və əhalinin bazar münasibətləri səviyyəsinə uyğun təfəkkür tərzinin müəyyənləşməsi üçün əhəmiyyətini nəzərə alan Almaniyada bu qurumların fəaliyyəti dövlət tərəfindən tənzimlənərək, biləvasitə onun himayəsi altında olmuşdur. Belə bir dövlət yanaşması isə əhalinin investisiya

fondlarına olan inam və etibarını artırmış, həmin qurumların fəaliyyətinin genişləndirilərək təkmilləşdirilməsinə, sonrakı mərhələdə daha mükəmməl formalarda meydana çıxmasına səbəb olmuşdur.

İngiltərədə investisiya fondlarının səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün bu işə bələd olan peşəkar mütəxəssislərin cəlb olunması yoluna üstünlük verilmiş, onların məsləhət və tövsiyələri nəzərə alınmışdır [80; 95]. Fransada təşkil olunmuş investisiya şirkətləri öz kapitalı əsasında fəaliyyət göstərməsi ilə fərqlənmişdir. Postsosialist və postsovet ölkələrindən olan Çexiya, Macarıstan, Polşa, Ukrayna, Baltikyanı dövlətlərdə isə investisiya fondları yaradılmış və müəyyən hallarda xarici investorlarla qarşılıqlı əməkdaşlıq əsasında fəaliyyət göstərmişlər. Sovetlər İttifaqının süqutundan sonra Rusiyanın iqtisadi həyatında bir çox problemlər yaranmışdır:

- ✓ Bu ölkə əvvəlki iqtisadi mövqe və bazarlarını itirmiş;
- ✓ Planlı inzibati-amirlik prinsiplərinə əsaslanan qaydalar pozulmuş;
- ✓ Təsərrüfat həyatının tələb və təklif, rəqabət mübarizə mexanizmi zəif olmuş;
- ✓ Bazar münasibətlərinə keçiddə çətinliklər yaranmışdır.

Fərqli istehsal sahələrinin tənəzzülü, maddi-texniki bazanın müasir dövrün tələblərinə cavab verməməyi, əhalinin gündəlik tələbat mallarına olan ehtiyacının ödənilməməsi, ölkə iqtisadiyyatını düşdüğü böhran vəziyyətindən tezliklə xilas etməyi irəli sürülmüşdür. Bunun üçün ilk növbədə həm daxili, həm də imkan daxilində xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinə cəlb olunması zəruri bir problem kimi qarşıda durmuşdur. Rusiya müstəqil dövlət kimi formalaşdıqdan sonra bütün çətinlik və problemlərə baxmayaraq, onun çoxsahəli təsərrüfat həyatının müxtəlif sahələrinin əsası daxili investisiya mənbələri hesabına maliyyələşdirilmişdir. Rusiya iqtisadiyyatına yönəldilmiş müxtəlif formalı investisiyaların xüsusi çəkisi ölkənin ümumi investisiya qoyuluşlarının 5-7%-ni təşkil edib [145]. Buna səbəb isə daha çox aşağıdakı amillər olmuşdur:

- İlk dövrlərdə xarici investisiyaların qorunması;
- Müvafiq fəaliyyət dairəsi prinsiplərinə dair potensial investorları təmin edə biləcək etibarlı hüquqi bazanın olmaması;
- Ölkədə siyasi qeyri-sabitliyin davam etməsi;

- İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində inkişafın aşağı düşməsi;
- Təsərrüfat həyatının kriminal xarakter alması.

Bütün belə neqativ cəhətlərə, əlverişsiz investisiya mühitinin yaratdığı risklərə baxmayaraq Rusiyanın geniş ərazisi, təbii ehtiyatları, iqtisadi resursları, tələbləri təmin olunmamış istehlak bazarı, xarici investorların diqqət mərkəzində durmuşdur. 1992-1998-ci illərdə ölkəyə yönələn xarici investisiyalar 2,3 milyard dollar (birbaşa investisiyalar 1,1 və portfel formasında investisiyalar isə 1,2 milyard dollar) təşkil etmişdir [145; 152, s.73]. Rusiyada 1998-ci il böhranından sonra investisiyaların həcmi kəskin sürətdə ixtisar olunsada, artıq bu göstərici 2000-ci ildə yüksək bir səviyyəyə çatmışdır. Bunun nəticəsində 2000-2001-ci illərdə ölkəyə qoyulmuş investisiyaların artım sürəti ümumi daxili məhsulun və sənayenin baza sahələrinin artım templərini ötmüşdür. Həmin dövrlərdə əsas kapitala qoyulmuş investisiyaların axını xüsusilə maşınqayırma, tikinti materialları sənayesi və tikinti işləri, habelə tikinti xidmətləri sahələrində ciddi artımla nəticələnmişdir. Artıq 2002-ci ildən başlayaraq Rusiyada xarici investisiyaların fəallığının aşağı düşməsi, ilk növbədə ölkədə xarici investorlara güzəştli şərtlərin məhdudlaşdırılması ilə bağlı olmuşdur. Xarici investisiya qoyuluşları üçün əvvəlki güzəştlərin 2002-ci ildən ləğv olunması, müəssisələrə 70-80 milyard ABŞ dolları həcmində zərər vurmuşdur. Sonrakı dövrlərdə Rusiyada investisiya mühitinin tədricən yaxşılaşması nəticəsində ölkəyə xarici kapitalın axını artsa da, lakin işgüzar dairələr və əhəlinin əksəriyyəti ümumiyyətlə xarici investisiyaların cəlb olunması prosesinə, xüsusilə onun strateji sahələrə yönəldilməsinə aşkar mənfi münasibəti ilə fərqlənirlər [145].

İnkişaf etmiş ölkələrdən biri sayılan Yaponiya kapitalın müxtəlif formalarının ümumi hərəkət prosesi, daxili və xarici investisiyaların qarşılıqlı nisbəti, başqa ölkələrin təsərrüfat həyatına yönəldilən birbaşa və portfel investisiyaların istiqamətləri baxımından xeyli fərqli cəhətlərə malikdir. XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq dünyanın müxtəlif ərazilərinə axan və ayrı-ayrı ölkələrin təsərrüfat həyatının bir çox sahələrinə yerləşdirilən yapon kapitalı, bu hərəkətin əks istiqaməti kimi xarakterizə edilən ölkəyə müxtəlif kanallarla daxil olmuş investisiyalardan dəfələrlə üstün templərə malik olması ilə fərqlənir. Xüsusilə, bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, yapon

kapitalı müxtəlif formalarda, təkcə dünyanın bu maliyyə dəstəyinə ehtiyacı olan inkişaf etməkdə olan Asiya, Afrika qitəsi ölkələrinə deyil, eyni zamanda müasir dünyanın yüksək inkişaf etmiş ölkələr qrupunda mühüm yer tutan Avropaya və xüsusilə də ABŞ-a istiqamətlənmişdir.

XXI əsrin əvvəllərinə Yaponiyanın birbaşa xarici investisiyalarının həcmi 300 milyard dolları ötdüyü halda, ölkənin öz iqtisadiyyatına qoyulan xarici investisiyaların ümumi həcmi 40 milyard dollara (10 dəfə az) çatmır. Yaponiyanın müxtəlif ölkələrə yönəldiyi birbaşa investisiyaların 40 faizə qədəri ABŞ-da yerləşdirilmişdir. Ölkə birbaşa investisiyalarını ABŞ-ın müxtəlif təyinatlı iri ticarət şirkətlərinə, banklarına, yapon istehsalı olan avtomobilləri quraşdıran (yığan, montaj edən) zavodlara, elektrotexnika müəssisələrinə yönəldir. Xarici ölkələrdə birbaşa investisiya fəaliyyətini intensivləşdirib genişləndirən Yaponiyanın işgüzar dairələri birbaşa investisiya qoyuluşlarının 20%-ni Asiya qitəsi ölkələrinə, təxminən 40%-ni isə dünyanın digər region ölkələrinin iqtisadiyyatına qoymuşdur [81; 92]. Daxili investisiyaların düşünülmüş yönəltmə istiqaməti ölkədə xüsusi müşahidə olunmuşdur. Belə ki, ikinci dünya müharibəsi nəticəsində (təslim aktı ilə bağlı) Yaponiyanın rastlaşdığı çətinliklər tədricən aradan qaldırılmışdır. Ölkənin seçdiyi inkişaf modelində yığım-kredit-investisiya qoyuluşları xəttinin uğurla həyata keçirilməsi, sonrakı yüksəlişi, habelə müasir dünya təsərrüfat sistemindəki mövqeyin təmin edilməsində həlledici rol oynaması ilə fərqlənir. İqtisadiyyatın bərpasının ilk mərhələsindən başlayaraq:

- Təkmilləşdirilmiş və yenidən qurulan bank sisteminin istehsal-xidmət təyinatlı şirkətlərlə əməkdaşlıq xətti;
- Bankın konkret şirkətin səhmdarlarından birinə çevrilməsi;
- Bankın nümayəndəsinin həmin şirkətin direktorlar şurasına üzv kimi daxil edilmə prinsipi kimi addımlar atılmışdır.

Şübhəsiz ki, bütün bu kimi tədbirlər də müvafiq nəticələrdə özünü göstərmişdir:

- Şirkətlərin işinin səmərəliliyinin artmasında;
- Müxtəlif yönümlü xərclərin aşağı salınmasında;
- Risk dərəcəsinin azalmasında;

- Tədricən iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin azalmasında;

- “Centlment razılaşması” əsasında banklarla istehsalçıların qarşılıqlı maraq dairəsinin yüksəlməsində.

Ölkədə xüsusi bankların təşkili onların fəaliyyətinin səmərəli istiqamətdə genişlənməsinə təsir etmişdir. Belə ki, bu təşkilatların maliyyə resurslarının əhəmiyyətli dərəcədə möhkəmlənməsi aşağıdakı amillərin nəticəsində mümkün olmuşdur.

- Əhali gəlirlərinin artması nəticəsində yığım normasının xeyli yüksək olması;

- Əhalinin demoqrafiyasında baş verən kəmiyyət-keyfiyyət dəyişiklikləri;

- Yapon ailələrinə və mentalitetinə xas olan qənaəтчilik, pullarını əmanət şəklində saxlamaq meyli;

- İstehlak bazarında nağd hesablaşmaların üstünlük təşkil etməsi;

- Xaricə kapital axınının məhdudlaşdırılması.

Daxili yığımın ölkənin bank və əmanət qurumlarında toplanaraq, əlverişli faiz dərəcəsi ilə kreditə verilməsi (“ucuz kredit siyasəti”) xətti, daxili imkanlar hesabına investisiya fəaliyyətini xeyli fəallaşmasına təsir etmişdir. İnvestisiya mühitinin yaxşılaşması yapon iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinin inkişafını sürətləndirmişdir. İqtisadiyyat sahələrinin kreditləşdirilməsinin dövlət xətti ilə aparılması, özəl banklarla dövlət kredit qurumlarının ahəngdar fəaliyyətini əlaqələndirərək, ölkədə səmərəli investisiya siyasətinin uğurlarını təmin etmişdir.

İqtisadi resurs və imkanları son dövrlərdə yüksək inkişaf meyil və potensialı ilə fərqlənən Hindistanın əlverişli investisiya mühiti və fəallığı yaratmaq səyi xüsusilə diqqəti cəlb edir. Mütəxəssislər göstərir ki, “açıq qapı” siyasəti prinsiplərinə uyğun hərəkət edən hökumət, real təbii sərvətlərinə, ucuz iş qüvvəsinə, hüquqi bazasına əsaslanaraq ölkənin sənayesini modernləşdirir [85; 97]. Belə optimal inkişaf modelinin həyata keçirilməsi ilə ötən əsrin sonunda Hindistan iqtisadiyyatının müxtəlif istehsal-xidmət sahələrinə yönəldilmiş birbaşa xarici investisiyaların ümumi həcmi 200 milyon dollardan bir necə milyard dollara çatmışdır. Hindistanın mürəkkəb bir quruluşa malik olan, çoxsahəli təsərrüfat həyatını müasir tələblərə cavab verən səviyyədə yenidən qurmaq üçün hər il on milyard dollar xarici investisiyalar tələb olunur. Xarici

investorları ilk növbədə metallurgiya, energetika, neft kimyası, meşə materialları və qiymətli daş-qaş hasilatı mədənləri kimi sahələr maraqlandırır. Belə istiqamətdə milli iqtisadi maraqlar ilə xarici investorların məqsəd və mənafeləri arasında müəyyən ziddiyyətlərin yaranması da nəzərə çarpır. Ölkəyə xarici investisiyaların geniş miqyasda qoyulmasına siyasi qeyri-sabitlik, daxili qarşıdurmalar, sosial konfliktlər, bürokratiya, korrupsiya, istehsal infrastrukturunun zəifliyi kimi amillər mane olur.

Xarici investisiyaların postsovet, əsasən də MDB ölkələrinə qoyuluşu və istifadəsi prosesi müəyyən xarakterli çətinliklərlə rastlaşmaqdadır. Bu amil də yeni iqtisadi mühitlə bağlı yaranan problemlərdən irəli gəlir. ABŞ-da təşkil olunmuş, sonralar isə Qərbi Avropanın İngiltərə, İspaniya, Fransa, Almaniya kimi ölkələrində geniş yayılmış investisiya fondlarının fəaliyyət təcrübəsi diqqətə layiqdir. Bu təcrübə postsovet dövlətləri, o cümlədən Azərbaycan üçün əhəmiyyət kəsb etməkdədir. İnvestisiya qoyuluşları sahəsində özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənən beynəlxalq təcrübələrin hərtərəfli öyrənilib konkret şəraitə uyğun respublikada tətbiqi şübhəsiz ki, faydalı hesab oluna bilər.

Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün son bir neçə il demək olar ki, ciddi sınaq dövrü olmuş, bu dövr həm də qeyri-neft sektoruna olan baxışları da əsaslı şəkildə dəyişmişdir. Belə bir baxışı irəli sürmək mümkündür ki, yüksək neft qiymətləri və karbohidrogenlərə artan tələbat dünya bazarlarında ciddi şəkildə dəyişmişdir. Mövcud vəziyyət xammal ixracatına dəstəklənmiş ölkələr kimi Azərbaycan iqtisadiyyatını da ciddi problemlərlə üz-üzə qoymuşdur. İlk növbədə ölkəyə daxil olan yüksək neft gəlirlərinin kəskin azalması baş vermiş, bu da maliyyə və büdcə sisteminə öz neqativ təsirlərini göstərmişdir. Ölkədə yalnız 2015-ci ildə milli valyutanın iki dəfə devalvasiyası baş vermişdir. Yaranmış vəziyyətdən müəyyən müddət keçməsinə baxmayaraq, Azərbaycan iqtisadiyyatında 2015-ci ilin fevral və dekabr aylarında manatın məzənnəsinin kəskin dəyişməsi nəticəsində yaranan itkilərin kompensasiyası hələ tam aradan qaldırılmamışdır. Maliyyə sektorunda əsas oyunçular olan bankların sayının azalması, onlarla müştəri münasibətlərinin kəskinləşməsi, bütövlükdə maliyyə sisteminə və bank sektoruna inamın azalmasına səbəb olan devalvasiya prosesləri, xüsusilə də bu sektorun inkişafına mənfi təsir etmişdir [6; 19].

İqtisadiyyatın qeyri-neft sektoruna və bura aid subyektlərin inkişafına olan baxışların artıq köklü dəyişməsi zərurətləri daha da qabarmışdır. Əvvəllər ixracın şaxələndirilməsi baxışları daha çox nəzəri və diskussiya mövzusu olaraq qalırdısa, indi neft-enerji qiymətlərinin kəskin olaraq dəyişməsi və aşağı düşməsi bu yanaşmanın praktik həllərinin tapılmasını sürətləndirmişdir. Xammal ixracına üstünlük verən baxışların aradan qaldırılması sahəsindəki dünya təcrübəsi, ixracın diversifikasiyası xarici bazarlarda xammal qiymətlərinin dəyişməsindən daha az asılı olacaq inkişafa yönəlmiş strategiyaların hazırlanması zərurətlərini gündəmə gətirməkdədir.

Baş verən bütün belə ciddi problemlərə baxmayaraq, Azərbaycan iqtisadiyyatı hələ də neft-qaz ixracından ciddi asılıdır. Göstərmək lazımdır ki, 2015-2016-cı ildə qeydə alınan bu asılılığın zəifləməsi, 2017-ci ildən dünya bazarlarında xam neftin qiymətinin artmasından sonra əks təsirlə əvəzlənmişdir. Belə ki, ölkə büdcəsi daxilolmalarında neft gəlirlərinin payı 2016-cı ildə 47,7%-dən 2019-cu ildə 50%-dən çox artması da bunu göstərmişdir [6; 19]. Neft sektorundan asılılığın aşağı salınması və qeyri-neft sektoru sahələrinin şaxələnməsinin genişlənməsi digər bir mühüm məqamla da bağlıdır. Təcrübə göstərir ki, dünya bazarlarında əsaslı dəyişmə meyilləri müşahidə edilməkdədir. İnkişaf etmiş ölkələr və iri şirkətlər alternativ enerji mənbələrinin maliyyələşdirməsinə meyillilik göstərir, iqtisadiyyatın inkişaf modelini yeni texnologiyalar və insan kapitalı üzərində qurulmasına üstünlük verirlər. İnkişaf etmiş ölkələrdə karbohidrogen istehlakının kəskin azalmasının səbəbi dünya tənəzzülünün təsirləri ilə də izah edilə bilər. İsveç, Finlandiya, Danimarka, Almaniya, Yaponiyada, xüsusilə də inkişaf etmiş ölkələrdə güclənən müxtəlif ekoloji proqramların təsiri altında karbohidrogenlərin payını şüurlu şəkildə azaltmağa başlayıblar.

Təbii resurslarla zəngin Norveç dövləti uzun müddət ərzində ticarət profisitinə malik olmuşdur. Bununla yanaşı, satılan neft və qazın həcmnin artması profisitinin hər il 2007-ci ildən 2011-ci ilə qədər artmasına təsir etmişdir. Hətta 2008-ci ilin maliyyə böhranı da itkisiz olmuş, milli iqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsi, həmçinin ölkədə maliyyə sabitliyi və dayanıqlılığının təmini hesabına baş vermişdir [111; 147]. Lakin, bir müddətlik davamlı artımdan sonra ölkə iqtisadiyyatı resessiyaya məruz qalmış, enerji resurslarının qiymətlərinin ciddi şəkildə azalması bu amili daha da dərinləşdirmişdir. Tədqiqatlar göstərir ki, ölkədə istehsalın azalması digər ölkələrə nisbətən daha az ciddi

təsirlər yaratmışdır. Belə ki, 2014-cü ildən iqtisadiyyatın artım tempi 1,8%, 2015-ci ildə bu rəqəm 0,9% azalmağa başlamışdır. Buna baxmayaraq neft sahəsi prioritet olaraq qalıb və ölkə iri neft və qaz tədarükçüsü kimi fəaliyyət göstərmişdir. Belə bütün məqamlarla yanaşı Norveç dövləti elmi-texniki tərəqqinin yüksəlişində, qeyri-neft sahələrinin diversifikasiyasının dərinləşməsində yaxşı təcrübə ilə çıxış etmişdir [117]. Bu ölkədə qeyri-neft sahələri kimi emal (balıqçılıq, tikinti, nəqliyyat, energetika, metal məhsullarının istehsalı), kimya və neft-kimya sənayesi, gəmiqayırma və gəmi təmiri kimi sahələrə diqqət daha da yüksəlmişdir.

Neft sektorundan güclü asılılığa baxmayaraq, neft satışı və ondan əldə olunmuş gəlirlərin əsas hissəsi qeyri-neft sektoruna aid sahələrin, xüsusilə də sənayenin inkişafına yönəldilməsi hesabına iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi üzrə tədbirlərin daha sürətlə gerçəkləşdirilməsi zərurətləri artmaqdadır. Artıq dünyada baş verən gerçəkliklər bir daha göstərmişdir ki, neft qiymətlərindən asılılıq milli təhlükəsizliyə təhdiddir və inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi inkişaf modelləri dəyişdikcə bu daha ciddi problemlər yaradacaqdır (innovativ inkişaf, müasir texnologiyaların istehsalı, ekoloji məhsul istehsalı). Rusiya, İran, Venesuela kimi ölkələrin nümunəsi və onlara olan siyasi təzyiqlər, embarqolar deməyə əsas verir ki, neft-enerji sektoru inkişaf etdikcə, o güclü qeyri-neft sektoruna aid sahələrin də inkişafının sürətlənməsinə əsaslı şəkildə təsir göstərməli, bu sahənin müasir tələblər əsasında təşkili davamlı diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

II FƏSİL. AZƏRBAYCANDA QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN İNKİŞAF SƏVİYYƏSİ VƏ İNVESTİSIYA QOYULUŞLARININ MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Azərbaycan qeyri-neft sektorunun təşkili və tənzimlənməsi sisteminin qiymətləndirilməsi

Müasir tələblərə uyğun iqtisadi-idarəetmə sistemini quran Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişaf və tənzimlənməsi təkmilləşməkdədir. Bu sektoru təmsil edən sahələrin əsas hissəsi özəl sahələr olaraq fərqlənir. Onların təşkil və tənzimlənmə sistemi ölkədə qəbul edilən hüquqi-normativ sənədlərdə öz təsbitini tapır. Belə tənzimləmə sistemini biləvasitə olaraq: hüquqi, iqtisadi, sosial təminatverici aspektlərdən qiymətləndirmək daha məqsədəuyğundur. Azərbaycan Konstitusiyasında ədalətliliyə söykənməklə iqtisadi və sosial prinsiplərə uyğun olaraq insanların layiqli həyat səviyyəsinin təmini öz əksini tapır. Bu yanaşma artıq insanların həm də səmərəli iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olması hüququnun təsbitidir [1].

Ana qanunun üçüncü maddəsində ümumxalq səsvermə yolu ilə həll olacaq məsələlər sırasına vergi və dövlət büdcəsi ilə bağlı müddəalar mövcuddur. Bu göstərir ki, ümumi maraqlar baxımından iqtisadiyyatın, o cümlədən qeyri-neft sektorunun inkişafı sahəsində zəruri dəyişiklik və islahatlar aparmaq üçün baza mövcuddur. Müvafiq sənəddə biləvasitə insanların iqtisadi və digər əmək fəaliyyəti ilə bağlı malik olduğu mülkiyyət toxunulmazlığı da dövlət tərəfindən təmin olunur [1]. İqtisadiyyatın inkişafının müxtəlif mülkiyyət növlərinə əsaslanması, insanların rifahının yüksəldilməsi kimi müddəalar bu sənəddə ifadə olunur. Ölkənin sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatının inkişafı bu qanunvericiliyə əsasən formalaşdırılıb. Xüsusilə də azad sahibkarlığa təminat verilməsi, iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılıq və haqsız rəqabətə yol verilməməsi də açıq ifadə olunur [1]. Zənnimizcə, ölkə konstitusiyasında olan bütün bu kimi müddəalar digər sahələr də olduğu kimi, qeyri-neft sektorunun da sağlam və ədalətli bazar

münasibətləri mühitində təşkili və tənzimlənməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ölkədə mülkiyyət hüququ fiziki və hüquqi şəxslərə öz həyat və iqtisadi fəaliyyətində ondan istifadənin əsaslarını təmin edir. Belə ki, mülkiyyət hüququnun toxunulmazlığı, istifadə istiqamətliliyi, növləri və fəaliyyət baxımından istifadə məqsədləri xüsusilə önəmlidir. Bu münasibətlərdə ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması kimi vacib tənzimləyici müddəalar bazar və demokratik prinsiplər baxımından yüksək qiymətləndirilməlidir. Mülkiyyət hüququnda xüsusi, zehni-əqli mülkiyyətə olan məqsədli yanaşmalar ölkədə müasir iqtisadi və innovativ inkişaf üçün yeni potensial imkanlar yaradır. Xüsusilə, qeyri-neft sektorunun müasir bazar tələbləri baxımından təşkili və inkişafında belə amillər əhəmiyyətlidir. Konstitusiyanın iqtisadiyyat və özəl sektorun inkişafı üçün yaradılan hüquqi təminatla yanaşı, həm də cəmiyyət maraqları baxımından çıxış etməsi də vacib hesab olunur [1]. Qanunvericilikdə xüsusi mülkiyyətin sosial öhdəliklər ilə bağlılığı və məsuliyyəti də diqqəti cəlb edir. Belə yanaşma sosial ədalətin təmini və əmlak üzərində mülkiyyət hüququnun qanunla tənzimlənməsi ilə bağlıdır. Mövcud qanunvericilik sənədində bu kimi mühüm prinsiplər baxışlar da ifadə olunmaqdadır:

- ▶ İnsanların zorla işlədilər bilməsinin qeyri-mümkünlüyü;
- ▶ İqtisadi və əmək münasibətlərinin hüquqi baxımdan tənzimlənməsi;
- ▶ Həddi-buluğa çatmayanların hüquqlarının qorunması;
- ▶ İnsanlar üçün sağlam həyat tərzini və yaşlılığını təmin edəcək ödənişlər.

Mövcud yanaşma iqtisadi, sosial, əmək münasibətlərinin həm bazar, həm də ədalət prinsipləri əsasında tənzimlənməsinə əsas verir. Müxtəlif iqtisadi sahələr, o cümlədən qeyri-neft sektorunda bu münasibətlərin tənzimlənməsində müvafiq hüquqi əsaslar önəmli rol oynamaqdadır. İqtisadi inkişaf və onun yarada biləcək təzadların qarşısının alınması məqsədilə konstitusiyada ekoloji durumun qorunması ilə bağlı müddəalar öz əksini tapır [1].

- ✓ İnsanların sağlam mühitdə yaşamaq hüququnun olması;
- ✓ Hər kəsin ətraf mühit ilə bağlı məlumat toplamaq hüququ;
- ✓ Ekoloji hüquqpozma ilə bağlı məsuliyyət;

- ✓ Sağlamlığa və əmlaka vurulmuş zərərin əvəzinin alınma hüququ;
- ✓ Ətraf mühit və təbii ehtiyatlara təhlükə törədə və ya zərər vura bilmək hüququnun olmaması.

Belə yanaşma həm də qeyri-neft sektorunun inkişafının ekoloji və insan sağlamlığının əleyhinə çevrilməsinin qarşısının alınmasına yönəlməkdədir. Onlar müvafiq sahələrin müasir standartlar (menecment, istehsal və s.) əsasında təşkil və tənzimlənməsinə də xidmət edir. Ölkə konstitusiyasında öz əksini tapan mühüm müddəalardan biri də “azad sahibkarlıq hüququ”nun təsbit olunmasıdır [1]:

- Hər kəsin imkan, qabiliyyət və əmlakından sərbəst istifadə etməsi;
- İnsanların təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə azad sahibkarlıq fəaliyyəti;
- Qanunla qadağan edilməmiş iqtisadi fəaliyyət növü ilə məşğul olma;
- Dövlətin sahibkarlıq sahəsində yalnız cəmiyyət və insanların sağlamlığının müdafiəsini həyata keçirməsi.

Bu müddəalar ölkədə özəl sektorun, o cümlədən qeyri-neft sektorunun fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənmə mexanizminin əsasını da təşkil etməkdədir. Bu müddəalara uyğun müvafiq sahələrin təşkili və tənzimləməsi digər hüquqi-normativ sənədlərdə (vergi, bank, kredit, maliyyə-büdcə, gömrük, investisiya və s.) daha konkretliklə ifadə olunur.

Qeyri-neft sektorunun təşkili və tənzimlənməsi sisteminin hüquqi və iqtisadi əsaslarının müəyyən olunması “Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsi”ndə daha konkret şəkildə müəyyənləşdirilmişdir. Bu sənəddə mülki hüquq subyektlərinin əmlak və digər münasibətlərinin tənzimlənməsi, onların hüquq və mənafelərinin müdafiəsi kimi vacib məqamlar ifadə olunur. Həmçinin, sahibkarlıq fəaliyyətinə dəstək verilməsi, sərbəst bazar münasibətlərinə şəraitin yaradılması kimi müddəalar da iqtisadi inkişaf baxımından önəmlidir [9]. Bu sənəddə subyektlərin hüquqi vəziyyəti, mülkiyyət və əmlak hüquqlarının yaranma əsasları və onlardan istifadə qaydaları da müəyyənləşdirilir. Xüsusilə müqavilə və digər öhdəlik, onlarla bağlı şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərinin tənzimlənməsi ifadə olunur. Sənəddə qeyd olunan aşağıdakı amillər qeyri-neft sektorunun təşkili və tənzimlənməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsində əhəmiyyət kəsb edir [9].

- ✓ Mülki hüquq subyektlərinin bərabərliyinin təmini;
- ✓ Belə subyektlərin iradə sərbəstliyinin olması;
- ✓ Əmlak müstəqilliyi və dövriyyə aktivlərinin istifadəsi;
- ✓ Mülkiyyət toxunulmazlığının təmini;
- ✓ Müqavilənin qanuni əsasda azadlığı;
- ✓ Mülki hüquqların maneəsiz həyata keçirilməsinə şərait;
- ✓ Pozulmuş hüquq və mənafehlərin bərpası;
- ✓ Mülki hüquqların məhkəmə müdafiəsi.

Qanunvericilikdə təsbit edilən “istehsal olan malların (xidmətlərin) və maliyyə vəsaitlərinin ölkə ərazisində sərbəst hərəkətinin təmin edilmə” müddəası qeyri-neft sektorunun regional inkişafının təmini baxımından önəmlidir [9]. İnsanın və ekoloji durumun qorunması ilə bağlı müddəalar isə iqtisadi inkişaf və o cümlədən qeyri-neft sektorunun təşkili və tənzimlənməsində hazırki və gələcək dövrün maraqlarının qorunmasına xidmət edir.

Qanunvericilikdə qeyri-neft sektorunun fəaliyyət əsaslarının müəyyən edilməsi onun müasir və beynəlxalq inkişafının təmin edilməsinə yönəlmişdir [9]. Həmçinin, bu qanunvericilik sənədində sahibkarlıq fəaliyyətinə olan yanaşma aydın şəkildə öz ifadəsini tapmışdır. Burada bu fəaliyyət şəxsin müstəqil surətdə həyata keçirdiyi, əmlakının istifadəsi, əmtəə satışı, xidmət göstərilməsi ilə mənfəətə nail olunması kimi təsbit olunur. Belə yanaşma qeyri-neft sektorunun maliyyə bazasının formalaşma, istifadə və gəlirliliyinin təminində dövlət zəmanəti kimi çıxış edir. Mülki hüquq və vəzifələrin yaranmasının əsasları və istiqamətləri ölkədə biləvasitə fiziki və hüquqi şəxslərin maraq və mənafehlərinin mövcud hüquq normaları çərçivəsini müəyyənləşdirir.

Mülki qanunvericilik bütün dövlət hakimiyyət və yerli özünüidarə orqanlarını, siyasi partiyaları, ictimai birlikləri, həmkarlar ittifaqı təşkilatlarını fiziki və hüquqi şəxslərin mülki hüquqlarına hörmət bəsləməyə və onların müdafiəsinə kömək göstərməyə borclu olmasını göstərir. Qanunvericilikdə fiziki və hüquqi şəxslərə dəymiş zərər və onun qarşılınması əsaslarının, o cümlədən onların biznes maraqlarının və nüfuzunun gözlənilməsinin də təsbit edilməsi digər sahələr kimi qeyri-neft subyektlərinin sivil qaydalar üzrə inkişafının təmin edilməsi baxımından mühüm

əhəmiyyət kəsb edir. Sənəddə hüquqi şəxs konsepsiyası və növlərinin ifadəsi qeyri-neft sektorunun təşkilatı-hüquqi əsaslarının müəyyən edilmə və tənzimlənməsi baxımdan vacibliyi ilə çıxış edir. Hüquqi şəxsin qeydiyyatı, bununla bağlı müvafiq qurumun olması, belə şəxsin mülkiyyətə malik olması və öhdəliklərinə əmlakı ilə cavabdehliyi kimi müddəalar da hüquqi tənzimlənmə mexanizmi kimi fərqlənir [9]. Eyni zamanda hüquqi və fiziki şəxs arasında prinsipial fərqlərin verilməsi də mövcud qanunvericilikdə öz əksini tapmışdır. Belə yanaşma qeyri-neft sektoru subyektinin yaranması, fəaliyyəti, məsuliyyətinin təşkilinin ilkin və sonrakı mərhələsində əhəmiyyətlidir.

Qeyri-neft sektoru subyektlərinə də şamil olan ləğv və yenidən təşkil proseduru sahə üzrə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətin bazar prinsipləri əsas götürülməklə inkişaf xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir [9]. Prosedurlar həm də bu subyektin maraqlı və əlaqədar tərəflərlə maddi, təsərrüfat və digər münasibətlərinin tənzimlənməsi baxımdan da önəmli hesab olunur. Qanunvericilikdə təsərrüfat subyektlərin forma və hüquqi-təşkilatı növlərinin ardıcılığı ilə əksi bir növ bu subyektlərin fəaliyyəti ilə bağlı seçim imkanlarını ifadə edir. Subyektin tam incəlik və maraqları baxımdan yaradılması, idarəetmə və kommersiya fəaliyyəti, onun nəticəsi, məsuliyyəti, müvafiq orqan və təşkilatlar ilə münasibətinin təşkil xüsusiyyətləri də qanunvericilikdə öz əksini tapır. Müəssisə və təşkilatların sahə fərqlərindən asılı olmayaraq təşkil və tənzimləmə sistemi istər təcrübə, istərsə də dövlət, cəmiyyət və subyekt maraqlarının təmsili baxımından əhəmiyyət kəsb edir.

Mülki Məcəllədə müqavilə və onun bağlanması prosessual hüquq formalarının sistemli şəkildə təsbiti təsərrüfat fəaliyyətinin tənzimlənməsi ilə bağlıdır. Bütün bu kimi məqamlar qeyri-neft sektoruna daxil subyektlərin daxili və xarici təsərrüfat fəaliyyətinin, ticarət münasibətlərinin tənzimlənməsinin əsaslarını təşkil etməkdə mühüm rol oynayır. Qanunvericilikdə borc, öhdəlik, məsuliyyət, infrastruktur (sığorta, bank, kredit, audit, icarə və s.) kimi proseslərin təşkili və tənzimlənməsinin əksi subyektlərin fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərinin bazar münasibətlərinə uyğunlaşdırılmasının təmininə yönəlmişdir.

Qeyri-neft sektorunun təşkili və tənzimlənməsində vergi sistemi və qanunvericiliyi mühüm əhəmiyyətliyi ilə çıxış edir. Bu sistem digər sahələrdə olduğu kimi aşağıdakı

istiqamətlər əsas götürülməklə qeyri-neft sektorunda da məqsədyönlü vergi münasibətlərinin qurulmasına xidmət edir [10]:

- ✓ Vergi sisteminin və vergitutmanın əsaslarının formalaşdırılması;
- ✓ Vergilərin müəyyən olunma, ödənilmə və yığım qaydaları;
- ✓ Vergi ödəyicisinin və vergi orqanının, vergi münasibətində olan iştirakçıların bu sahədə hüquq və vəzifələri;

- ✓ Vergi nəzarəti, onun forma və metodları;
- ✓ Vergi qanunvericiliyi üzrə müvafiq məsuliyyət;
- ✓ Vergi orqanları və vəzifəli şəxslərinin bu sahədəki münasibətlərinin təşkili.

Qanunvericilikdə vergilərin müəyyən edilmə və tutulma əsasları konkret olaraq müəyyənləşdirilir (vergitutmanın əsaslanması, vergilərin iqtisadi cəhətdən müəyyən olunması). Bu da sahibkarlığın və o cümlədən qeyri-neft sektorunun təsərrüfat fəaliyyətinin təşkili və nəticələrinin proqnozlaşdırılması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [10]. Vergitutmanın forma və növlərinin hüquqi baxımdan qanunvericilikdə təsbiti subyektlərin təşkili və sonrakı fəaliyyətinin tənzimlənməsi, inkişafı baxımından müəyyən seçim imtiyazları əldə etmək imkanları yaradır.

Mövcud qanunvericilik dövlət və iqtisadi subyektlərin vergi münasibətlərinin aydın, şəffaf və düzgün təşkili və tənzimlənməsinə də yönəlməsilə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qeyri-neft sektorunun sahəvi tərkibi çoxşaxəli olması ilə fərqlənir. Bu amil də qanunvericilikdə vergiyə cəlb olunmada aydınlığı ilə ifadə olunmaqdadır. Gəlir və mənfəətin yaranması və bununla bağlı vergi münasibətinin müəyyən edilməsi də mövcud qanunvericilikdə mərhələlik ilə ifadə edilir. Qeyri-neft sektoruna daxil olan subyektlərin fəaliyyəti baxımından önəmli olan qiymət ilə bağlı alqı-satqı, onun vergi tənzimləyici münasibətləri (bazar, transfer) də qanunvericilikdə nəzərə çarpır [10]. Vergi ödəyicilərinin hüquq və vəzifəsinin qanunvericiliklə müəyyən edilib, tənzimlənməsi dövlət – subyekt fəaliyyətinin sırf bazar münasibətləri üzrə təşkilinə xidmət edir. Belə yanaşma qeyri-neft sektoruna aid subyektlərin təsərrüfat fəaliyyətinin qanunvericilik tələblərinə uyğunlaşması və dövlətin iqtisadi bünövrəsinin möhkəmləndirilməsinə xidmət edir. Həm də bu həmin subyektlərin sağlam biznes davranış normalarının əsasının təşkili baxımından mühüm rol oynayır.

Vergi nəzarətinin təşkil və həyata keçirilmə formasının qanunvericilikdə aydın ifadəsi vergi orqanları ilə ödəyicilərin qarşılıqlı münasibətinin tam şəffaf əsaslar prinsipi üzərində qurulur. Bu nəzarət həm də vergitutma obyektinin uçotunun aparılması, uçot və hesabat məlumatlarının yoxlanılması məqsədəuyğunluğu ilə bağlıdır. Qeyri-neft sektorunun subyektləri də maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirən hüquqi şəxs kimi qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olaraq VÖEN almaqla, vergi uçotuna götürülməlidir [10]. Qeyri-neft sektorunun subyekti sahibkarlıq fəaliyyətini fiziki şəxs kimi təşkil etdikdə belə müvafiq qaydada vergi ödəyicisi kimi uçota alınmalıdır. Vergi uçotu və hesabatının təşkili həm də bank, statistika orqanları ilə əlaqəli şəkildə təşkil olunaraq, tənzimlənməkdədir. Belə yanaşma qeyri-neft subyektlərinin maliyyə, iqtisadi informasiyalarının uçotunun şəffaflığı, aydınlığı və dəqiqliyi baxımından xüsusi önəm daşıyır. Digər tərəfdən, informasiya sisteminin bu şəkildə təşkili vahid makro və mikro iqtisadi, statistik informasiya bazasının formalaşdırılmasına təsir edir. Bu həm də zərurət yarandıqda dövlətin biznes mühitinin münbitləşdirilməsi ilə bağlı məqsədəuyğun siyasətin (vergi, gömrük, xarici ticarət və s. tənzimləyici, stimullaşdırıcı, dəstək) həyata keçirilməsinə yardım edir.

Qanunvericilikdə vergi yoxlamasının keçirilməsi zamanı vergi ödəyicisinə, onun istifadə və sərəncamında olan əmlaka qanunsuz olaraq zərər vurulmasına yol verilmir. Vergi orqanını təmsil edən vəzifəli şəxsin qanunsuz hərəkəti ilə yoxlama keçirilsə, vurulan ziyan tam həcmdə, buraxılan fayda (gəlir) da daxil olmaqla vergi ödəyicisinə ödənilir [10]. Qanunvericiliyin pozulması ilə bağlı vergi ödəyicisinə və aidiyyəti tərəfə qarşı tətbiq olunan maliyyə sanksiya və faizləri üzrə tənzimlənmə mexanizmi mövcuddur. Belə yanaşma, həm də vergi məsuliyyətinin və maarifləndirilməsinin rolunun yüksəldilməsinə xidmət etməsi ilə əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanda son illərdə biznes mühitinin münbitləşdirilməsi və vergi islahatlarının genişləndirilməsi ilə bağlı keçirilən islahatlar öz bəhrəsini verməkdədir. Belə ki, beynəlxalq institut və təşkilatların hesabatlarında bu vəziyyət aydın şəkildə qiymətləndirilməkdədir. Bu sənədlərdə ölkədə vergi mühitinin təkmilləşdirilməsi və bu prosesin də biznesin aparılmasının yaxşılaşdırılması baxımından önəmli rol oynaması ifadə olunmaqdadır. Həmçinin, aparılan islahat tədbirləri müvafiq sahədəki

qanunvericiliyə zəruri dəyişikliklər edilməsi, vergi inzibatçılığının səmərəliliyinin artırılması ilə də diqqəti cəlb edir. “Doing Business 2020” Hesabatında ölkəmiz islahatların inkişaf etdiyi 20 ölkə sırasında yer alması ifadə olunur. Hesabatda Azərbaycanın əsas beş istiqamətdə islahat aparılma baxışı irəli sürülür [23; 24].

Sxem 2.1.1. Azərbaycanca biznes sektorunun inkişafı ilə bağlı aparılan islahatlar.
Sxem müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Ölkədə 1998-ci ildən başlayaraq aparılan islahatlar vergi dərəcələrinin aşağı salınması, vergi sisteminin təşkili və idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi ilə də müşahidə edilməkdədir. Qanunvericilikdə olan dəyişikliklər bir sıra faiz dərəcələrinin, o cümlədən gəlir vergisi üzrə faiz dərəcələrinin azaldılmasına, hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi və ƏDV-nin ödəniş prosesinin sadələşdirilməsinə xidmət edib.

Qeyri-neft sektorunun təşkili və tənzimlənməsi baxımından gömrük qanunvericiliyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu qanun sənədində də aparılan dəyişikliklər diqqəti cəlb etməkdədir. Ölkədə gömrük fəaliyyətini təşkil edib və tənzimləyən mühüm hüquqi sənəd kimi “Azərbaycan Respublikasının Gömrük Qanunvericiliyi” hesab olunur. O iqtisadi təhlükəsizliyin, daxili bazarın qorunmasının və beynəlxalq iqtisadi ticarət münasibətlərinin genişlənməsinə yönəlməkdədir. Son on il ərzində gömrük sisteminin müasir tələblərə uyğun təşkili və inkişafı baxımından zəruri islahatlar keçirilmişdir:

- Gömrük sisteminin yenidən qurulması;

- ▶ Bu sistemin maddi və texniki bazasının əhəmiyyətli dərəcədə möhkəmlənməsi;
- ▶ Gömrük qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi;
- ▶ Differensiallaşdırılmış gömrük-tarif sisteminin yaradılması;
- ▶ Qaçaqmalçılıq və digər hüquqpozmalara qarşı mübarizənin gücləndirilməsi buna bariz nümunədir.

Qeyri-neft sektorunun inkişafının sürətləndirilməsi gömrük sisteminin ölkənin sosial-iqtisadi inkişafındakı rolunun daha da artırılması zərurətini yaratmışdır. Xüsusilə də gömrük işinin beynəlxalq standartlara tam uyğunlaşdırılması, bu sahənin fəaliyyətini tənzimləyən hüquqi əsasların təkmilləşdirilməsi gündəmdə dayanır. Son iyirmi ildə ölkənin beynəlxalq əlaqələri də xeyli genişlənmiş, bir çox beynəlxalq konvensiyalara qoşulmuşdur. Gömrük qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi və onun tənzimləmə sisteminin inkişafı həm də Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzvolma prosesi ilə əlaqədar vacib hesab olunur. Bu sistemin təkmilləşdirilməsi qeyri-neft sektorunun inkişaf maraqlarını da özündə ehtiva etməklə aşağıdakı amilləri nəzərə almalıdır [11]:

- ✓ Gömrük sisteminin maddi və texniki bazasının daha da möhkəmləndirilməsi;
- Bu sahənin infrastruktur sisteminin müasir tələblərə uyğun qurulması;
- ✓ İdxal və ixrac əməliyyatları üzrə tarif və qeyri-tarif tənzimləmə tədbirlərinin geniş tətbiqi;
 - ✓ Gömrük sistemində avtomatlaşdırılmış idarəetmənin geniş tətbiq edilməsi;
 - ✓ Gömrük nəzarətinin həyata keçirilmə səmərəliliyinin yüksəldilməsi;
 - ✓ Gömrük tarif siyasətinin təkmilləşdirilməsi və inkişafı;
 - ✓ İqtisadi təhlükəsizliyin möhkəmlənməsində gömrük sisteminin rolunun artırılması;
 - ✓ Gömrük sahəsində hüquqpozmalara qarşı mübarizənin gücləndirilməsi;
- Gömrük tənzimlənmə vasitələrinin beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılması;
- ✓ İdxal və ixrac əməliyyatlarının rəsmiləşdirilməsinin sadələşdirilməsi.

Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sektorunun inkişafı gömrük sisteminin və qanunvericiliyin də müasir tələblər baxımından təşkilini ön plana çəkməkdədir. Bu

baxımdan əsas istiqamətlər kimi iqtisadi və milli təhlükəsizliyin artırılması, əhəlinin sağlamlığının qorunması, müasir texnologiyaların iqtisadiyyata tətbiqi, beynəlxalq ticarətin asanlaşdırılması amilləri öz vacibliyi ilə çıxış etməlidir. Azərbaycanda mühüm istiqamətlərdən biri kimi qeyri-neft sektoru üzrə maliyyə-investisiya resursları ilə təminat imkanlarının yüksəldilməsi xüsusi aktualıq kəsb edir. Hesab etmək olar ki, bu məqsədlə aşağıdakı məsələlərə diqqətin artırılması vacibdir:

- ✓ Biznes və rəqabət sahəsində qanunvericilik siyasətinin təkmilləşdirilməsi;
- ✓ İnvestorların hüquqlarının qorunma mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi;
- ✓ Qanunların tətbiq səmərəliliyinin yüksəldilməsi;
- ✓ Məhkəmə-hüquqi sisteminin fəaliyyət mexanizminin gücləndirilməsi;
- ✓ Xarici ticarət prosedurunun beynəlxalq normativ bazaya uyğunlaşdırılması;
- ✓ Xarici bazarlara çıxış və bu bazarlarda rəqabət ilə bağlı sahibkarlara dəstəyin gücləndirilməsi;
- ✓ Özəl sektora maliyyə və kredit sahəsində güzəşt mexanizmlərin artırılması;
- ✓ İnvestorları iqtisadiyyat sahələrinə daxil olmaqdan çəkindirən maneələrə yenidən baxılması;
- ✓ Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzvlüklə bağlı islahatların davam etdirilməsi;
- ✓ Vergi və digər ödəmələr üzrə ödənişlərin optimallaşdırılması tədbirlərinin davam etdirilməsi;
- ✓ Antiinhisar qanunvericiliyinin və praktikasının təkmilləşdirilməsi;
- ✓ Məhsul və xidmətlərin keyfiyyətinə nəzarət üzrə milli standartlar hazırlanma və sertifikatlaşdırma sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- ✓ Maliyyə bazarlarının müasir inkişaf tələblərinə uyğun təşkili;
- ✓ Bank sisteminin kapitallaşmasının davam etdirilməsi və regional inkişafı ilə bağlı tədbirlərin artırılması;
- ✓ Müasir bank və sığorta alətlərinin tətbiqinə daha əlverişli şəraitin yaradılması;
- ✓ Fond bazarının investisiya yönümlü inkişafına geniş imkanlar yaradılması.

2.2.Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sektorunun müasir inkişaf səviyyəsinin təhlili

Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafı əsas prioritet istiqamətlərdən biri hesab olunmaqdadır. Xüsusilə son beş ildə dünya neft bazarlarında baş verən ciddi qiymət dəyişkənliyi və neft gəlirlərindən asılılığın azaldılması siyasəti belə yanaşmanı aktuallaşdırmışdır. Həmçinin, ölkədə bu məsələ öz vacibliyi ilə qəbul olunan proqram və strateji sənədlərdə aydın şəkildə əsaslandırılır. Ölkədə neft gəlirlərinin əsasında infrastrukturun modernləşdirilməsi və qeyri-neft sektorunun inkişafına da diqqət artırılmaqdadır.

İqtisadiyyat sahələrində yaranan gəlirlərin nəticə qiymətləndirilmələri bu sahədəki inkişafın gücləndirilməsini zəruri etməkdədir. Ölkədə yaranan gəlirlərin pay bölgüsü bu şəkildə müşahidə edilir: mədənçıxarma sənayesi - 36%, tikinti - 14%, kənd təsərrüfatı - 9%, emal sənayesi - 5%, informasiya və rabitə - 2%, turizm və ictimai iaşə - 3%, maliyyə və sığorta - 3%, digər sahələr - 28% [12; 13; 15]. Göstəricilər sübut edir ki, qeyri-neft sektorunun inkişafı baxımından böyük potensialı olan bir çox sahələrin, xüsusilə də ənənəvi sahələrin inkişafına daha çox ehtiyac vardır. Bütün bunlara baxmayaraq, ümumdaxili məhsulda və sənaye məhsulunun istehsalında neft sektorunun payının davamlı olaraq yüksək qalması kimi məqam özünü göstərir. Belə yanaşma nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatını kənar faktorlardan daha çox asılı vəziyyətə sala bilər. Məhz qeyri-neft sektorunun inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi, neft gəlirlərindən asılılığın aradan qaldırılması baxımından önəmli hesab olunur. Göstərmək lazımdır ki, iqtisadi inkişafda əldə edilməkdə olan uğurlar bu sektorun inkişafına təsir etməsi ilə diqqəti cəlb edir. Makro iqtisadi göstəricilərin artım meylini belə ifadə etmək olar. Yalnız son beş il ərzində ÜDM-in həcmi və əhalinin gəlirləri 1,4 dəfə, əsas fondların dəyəri 1,9 dəfə, iqtisadiyyata investisiya yatırımlarının həcmi isə 1,2 dəfə artması ilə müşahidə olunur [12; 13; 15]. Bu inkişafda qeyri-neft sektorunun fəallığı öz əhəmiyyətliyi ilə seçilmiş, mövcud fondların yenilənməsi, məhsulun həcmnin artması önəmli rol oynamışdır (diaqram 2.2.1).

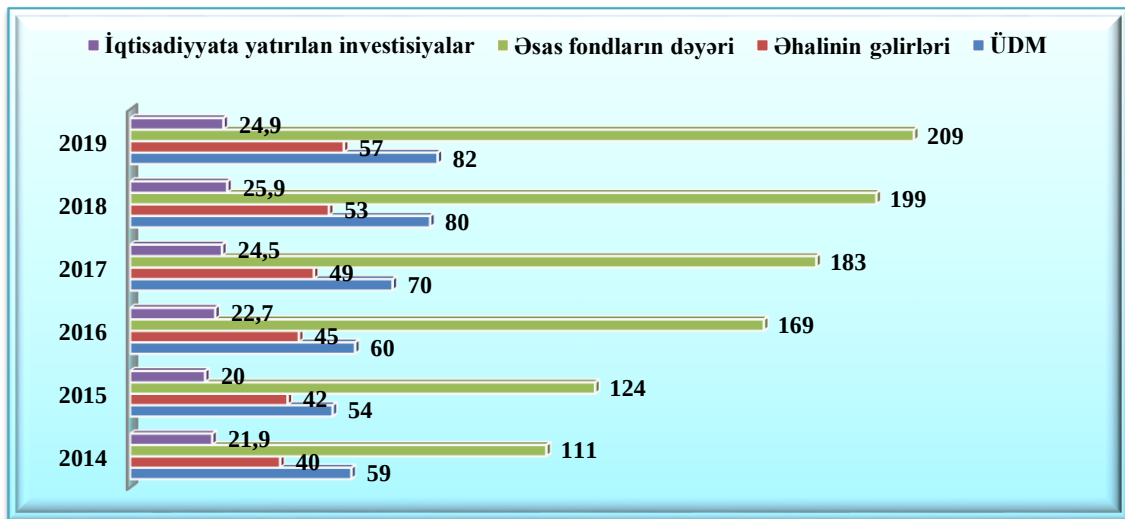

Diagram 2.2.1. Azərbaycanda əsas makroiqtisadi göstəricilərin artım meyilləri (milyard manat).

Mənbə: Diagram [12; 13; 15] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Ölkədə ÜDM və qeyri-neft ÜDM-nin son on ildə əsaslı artım tendensiyası diqqəti cəlb etməkdədir. Belə ki, 2010-cu illə müqayisədə 2019-cu ildə bu artım ÜDM üzrə 1,9 dəfə baş verdiyi halda, o qeyri-neft ÜDM-i üzrə daha yüksək olmaqla 2,3 dəfə olmuşdur (diagram 2.2.2.). Qeyri-neft sektorunun başlıca makroiqtisadi göstəricilərində müşahidə olunan yüksəliş bu sahəyə daxili investisiyaların yönəldilməsi ilə fərqlənib [12; 13; 15].

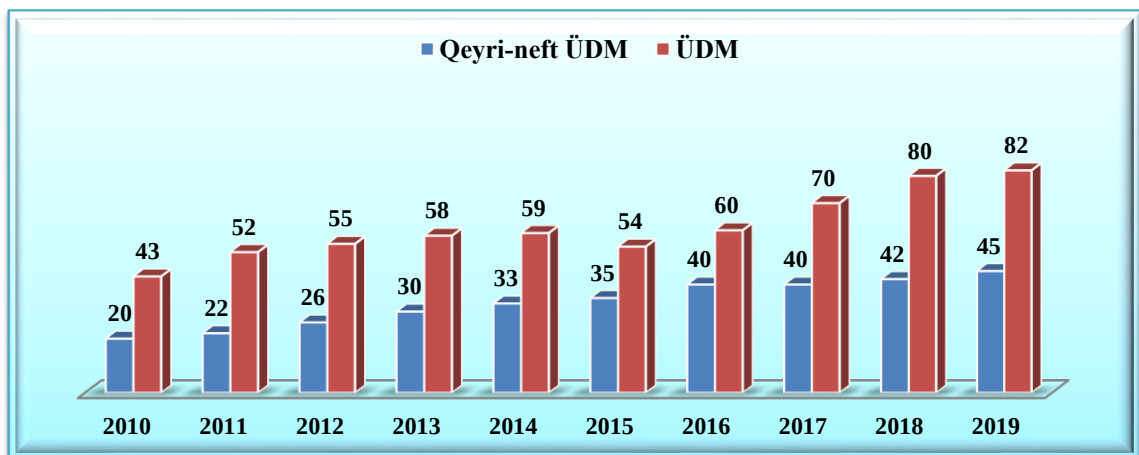
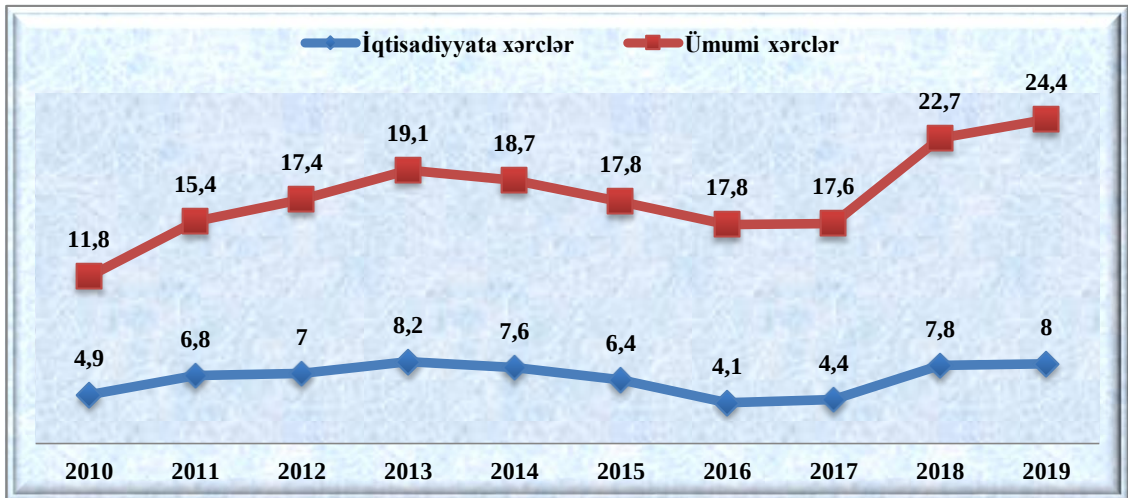

Diagram 2.2.2. Azərbaycanda ÜDM və qeyri-neft ÜDM-nin inkişaf dinamikası (milyard manat).

Mənbə: Diagram [12; 19] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

İqtisadiyyatın inkişafı ilə yanaşı, qeyri-neft sektorunda da fəallığa nail olmaq üçün dövlətin yeritdiyi siyasət öz vacibliyi ilə nəzərə çarpır. Xüsusilə də büdcənin iqtisadi xərclərinin son on ildə yüksəkliyi bu baxımdan önəmli hesab edilir. Belə ki,

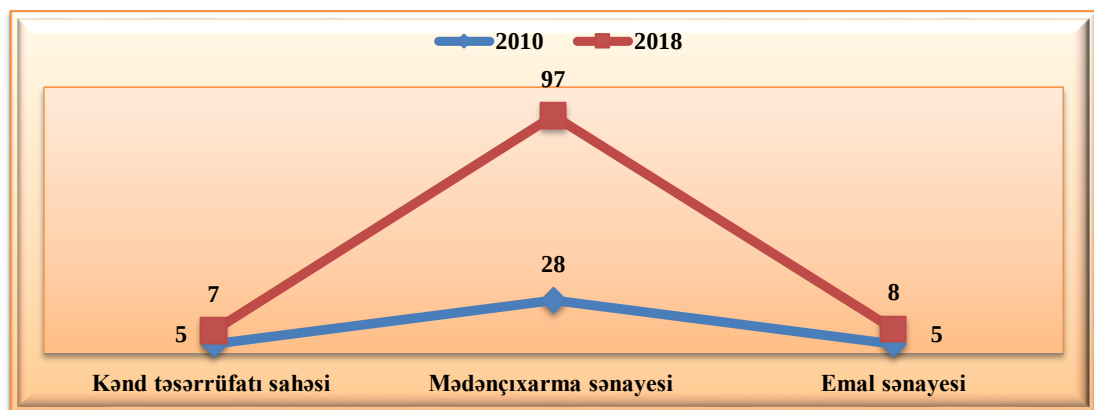
son on ildə büdcənin iqtisadi xərcləri orta hesabla 37% təşkil etmişdir (qrafik 2.2.1). Bu xərclər əsasən infrastruktur və sosial obyektlərin inkişafına yönəlsə də, qeyri-neft sektorunun subyektləri müvafiq istiqamətlərdə birbaşa iştirak etməkdədir (sənaye, tikinti, nəqliyyat, aqrar və s.).

Qrafik 2.2.1. Dövlət büdcəsi və onun iqtisadi yönümlü xərcləri (milyard manat).

Mənbə: Qrafik [16] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

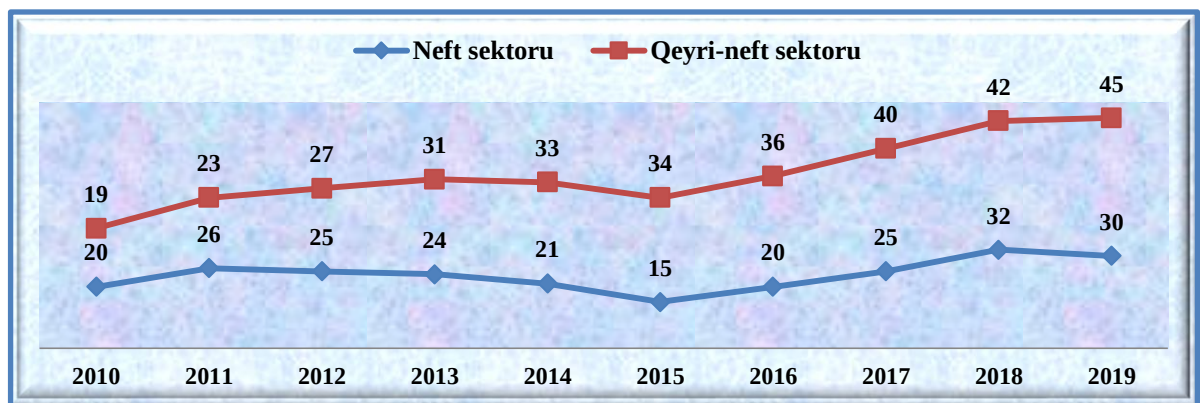
Qeyri-neft sektorunun inkişafı baxımından əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri də bu sahədə olan əsas fondların dəyərinin artım səviyyəsidir. 2010-2018-ci il müqayisəsində kənd təsərrüfatında mövcud olan əsas fondların dəyəri 29% artmaqla 7 milyard manat, mədənçıxarma sənayesində 3,5 dəfə artmaqla 97 milyard manat, emal sənayesində isə 37% artmaqla 8 milyard manat təşkil edib [12; 13]. Əsas yüksək artımın mədənçıxarma (neft) sənayesində baş verməsinə baxmayaraq, daxili və digər imkanlar hesabına qeyri-neft sektorunda da belə artımın olması nəzərə çarpır.

Qrafik 2.2.2. Sahələr üzrə əsas fondların dəyəri (milyard manat).

Mənbə: Qrafik [12; 13] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

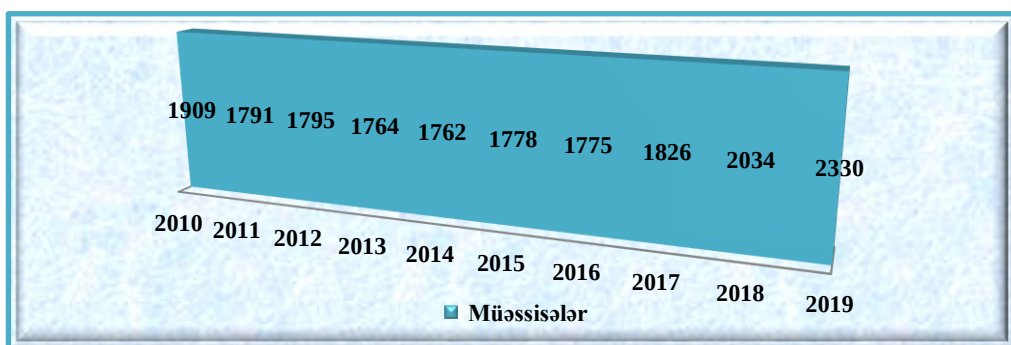
Azərbaycanda iqtisadiyyatın inkişafı neft və qeyri-neft sektoru üzrə göstəricilərin artımında da öz əksini tapmaqdadır. Əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq ümumi daxili məhsul istehsalında qeyri-neft sektorunun xüsusi çəkisi öz yüksəlişi ilə müşayiət edilir. Belə ki son on il ərzində ÜDM istehsalına neft sektorunun həcmi 1,5 dəfə artmışdırsa, bu göstərici qeyri-neft sektoru üzrə kifayət qədər yüksək olmaqla 2,4 dəfə təşkil edib. Məhz bu inkişafın nəticəsidir ki, müqayisə olunan son on il ərzində ÜDM-də qeyri-neft sektorunun payı 44%-dən 55%-ə çatması ilə diqqəti cəlb edir [12; 13].

Qrafik 2.2.3. Neft və qeyri-neft sektorunun inkişaf dinamikası. (milyard manat).

Mənbə: Qrafik [12; 13] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Qeyri-neft sektorunun inkişafını səciyyələndirən göstəricilərdən biri kimi fəaliyyət göstərən müəssisələrin say dinamikası özünü göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, 2010-cu illə müqayisədə 2019-cu ildə burada aparıcı sahələrdən olan emal sənaye müəssisələrinin sayı 20% artmaqla 2330-a çatmışdır [12; 13]. Belə artım meyili digər sahələrdə də baş vermişdir. Buna baxmayaraq, qeyri-neft sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayında illər üzrə bağlanma kimi amillər də müşahidə edilib.

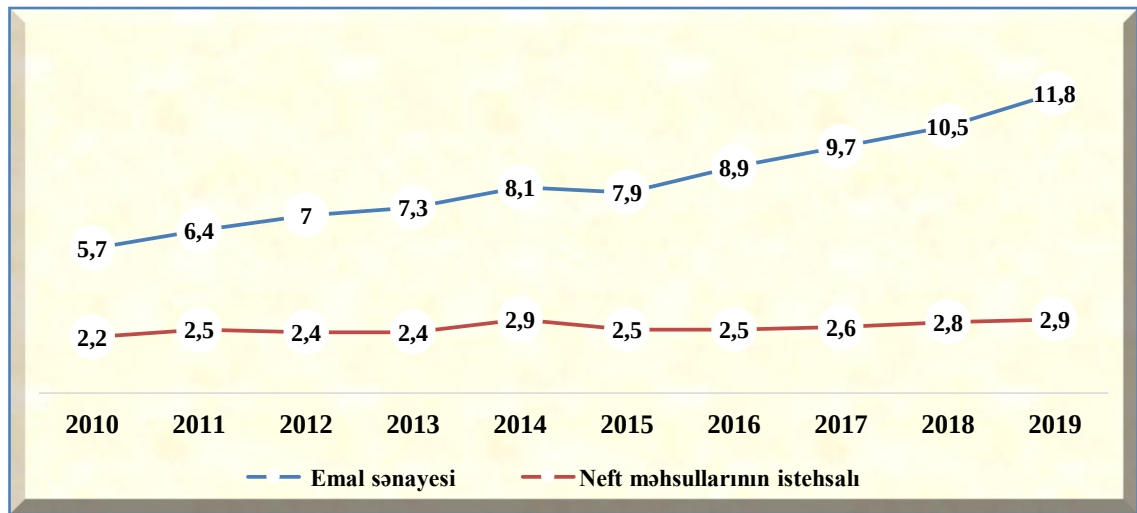
Qrafik 2.2.4. Emal sənayesi üzrə fəaliyyət göstərən müəssisələrinin say dinamikası (vahid).

Mənbə: Qrafik [12; 13] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Qeyri-neft sektoruna diqqətin artırılmasına baxmayaraq, iqtisadi inkişafın

sürətləndirilməsində neft sektorunun rolunun yüksək olması dövlət siyasətində zəruri hesab olunur. Sənayenin sahə quruluşu bura daxil olan sahə, komplekslərin strukturunu, istehsalın ümumi həcmində onların payını əks etdirməlidir. Ölkə sənayesinin sahə quruluşunda bir sektorun yüksək xüsusi çəkiyə malik olması ilə uzun müddət razılaşmaq düzgün yanaşma hesab olunmamalıdır. Sənaye istehsalının sahə strukturundakı pay baxımından sektorlar arasında nəzərəcarpacaq fərqliliklər müşahidə olunmaqdadır. 2010-cu ildə mədənçıxarma sənayesinin ümumi istehsaldakı payı 79% təşkil etdiyi halda, 2019-cu ildə bu göstərici müəyyən qədər azalmaqla 70%-i təşkil etmişdir [12; 13]. Belə meyil yalnız ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə bağlı aparılan islahat tədbirləri ilə bağlı qiymətləndirilməməlidir. Son illərdə neftin dünya bazarlarında qiymətinin kəskin şəkildə aşağı düşməsi, Azərbaycanda da bu məhsulların hasilat və ixracının azaldılmasına səbəb olmuşdur. Qeyri-neft sektoruna diqqətin artırılmasına baxmayaraq, iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsində neft sektorunun rolunun yüksək olması dövlət siyasətində zəruri hesab olunur. Sənayenin sahə quruluşu bura daxil olan sahə, komplekslərin strukturunu, istehsalın ümumi həcmində onların payını əks etdirməlidir. Ölkə sənayesinin sahə quruluşunda bir sektorun (neft sektorunun) yüksək xüsusi çəkiyə malik olması ilə uzun müddət razılaşmaq düzgün yanaşma hesab olunmamalıdır.

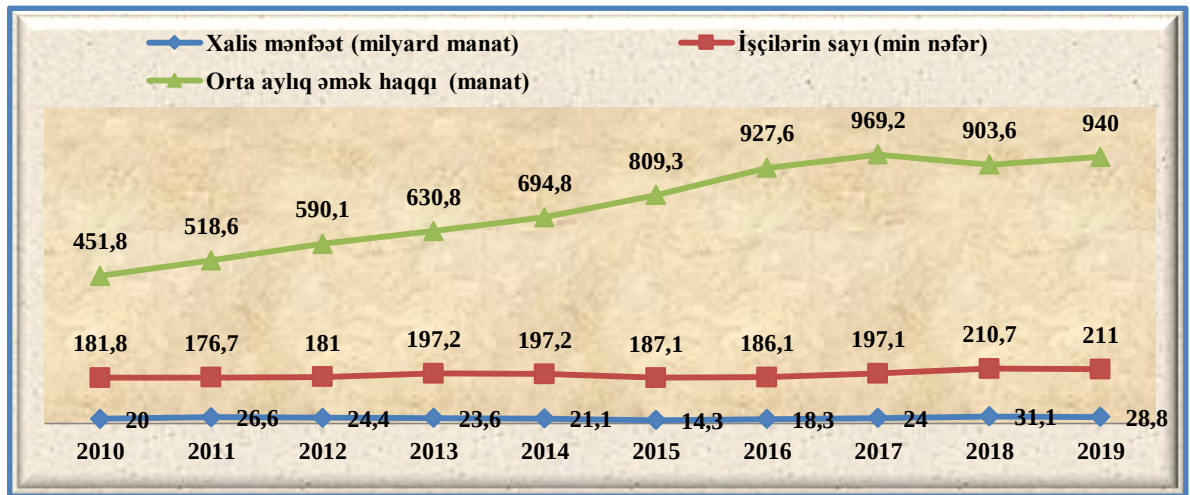
Emal sənayesi qeyri-neft sahələrinin aparıcı istiqamətlərindən biri olmaqla, onun inkişafında son on ildə ciddi artım meyilləri nəzərə carpmıqdadır. Nümunə üçün göstərmək mümkündür ki, son on ildə bu sənaye sahəsində məhsul istehsalı iki dəfə artmaqla 11,8 milyard manat təşkil etmişdir. Belə artım müsbət qarşılasa da, bu sahədə neft məhsullarının istehsalı hələ ki, öz üstünlüyü ilə qalmaqdadır. Həmçinin, belə bir faktı da göstərmək olar ki, 2010-cu ildə emal sənayesinin məhsul istehsalında neft məhsullarının payı 39% təşkil edirdisə, 2019-cu ildə həmin göstərici müəyyən qədər azalmaqla 25% səviyyəsinə enmişdir [12; 13]. Emal sənaye istehsalında əksər sahələrin payı neft məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan sahələr ilə müqayisədə hələ ki, öz yüksək səviyyəsi ilə müşahidə edilmir.

Qrafik 2.2.5. Emal sənayesində neft məhsullarının istehsal səviyyəsi (milyard manat).

Mənbə: Qrafik [12; 13] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bütün bunlara baxmayaraq, sənaye sektorunun inkişafında nail olunan irəliləyişləri bu sahədəki makro iqtisadi göstəricilər ifadə etməkdədir. 2010-cu illə müqayisədə 2019-cu ildə bu sektorda əldə olunan xalis mənfəətin həcmi 1,4 dəfə artmaqla 28,8 milyard manat səviyyəsinə çatmışdır. Qeyd edək ki, qeyri-neft sənayesinin bu sektor üzrə xalis mənfəətdəki payı 51%-ə yüksəlmişdir. Sənaye sektorunda çalışan işçilərin sayı müqayisə olunan dövrdə 20% artmışdır, bu artımın əsas hissəsi, 90%-dən çoxu biləvasitə qeyri-neft sektorunun payına düşür. Həmçinin, bu dövr ərzində sənaye sektorundakı orta əmək haqqının məbləğində də 2 dəfədən çox artım meyili müşahidə olunmuşdur [12; 13]. Göstərmək lazımdır ki, bu dövr ərzində baş verən belə yüksəlişlər, özlüyündə sənaye sektorunun, xüsusilə də qeyri-neft sənayesinin böyüməsinə səbəb olmuşdur. Nəticə etibarilə bu kimi amillər müvafiq sahədəki investisiya tələbatlarının artması üçün daha əlverişli mühit yaratmışdır.

Qrafik 2.2.6. Sənaye sektoru üzrə əsas makro-iqtisadi göstəricilərin inkişaf səviyyəsi.

Mənbə: Qrafik [12; 13] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Qeyri-neft sektorunun, əsasən də aqrar sektorun məhsulları üzrə inkişaf edən emal sənayesinin istehsal imkanları artmaqdadır. Emal sənayesinin inkişafı onun istehsal imkanları və satış bazarlarının genişlənməsi baxımından əhəmiyyətli hesab edilməkdədir. Göstərmək lazımdır ki, emal sənayesində istehsal olunan və satış üçün yüklənən məhsulların həcmi təkcə son beş ildə 1,5 dəfə artmaqla 11,8 milyard manat təşkil etmişdir. Bu inkişaf tendensiyası ilə yanaşı istehsal olunan məhsulların anbarda qalan ehtiyat həcmi 1,7 dəfə yüksəlməsi ilə nəzərə çarpmışdır.

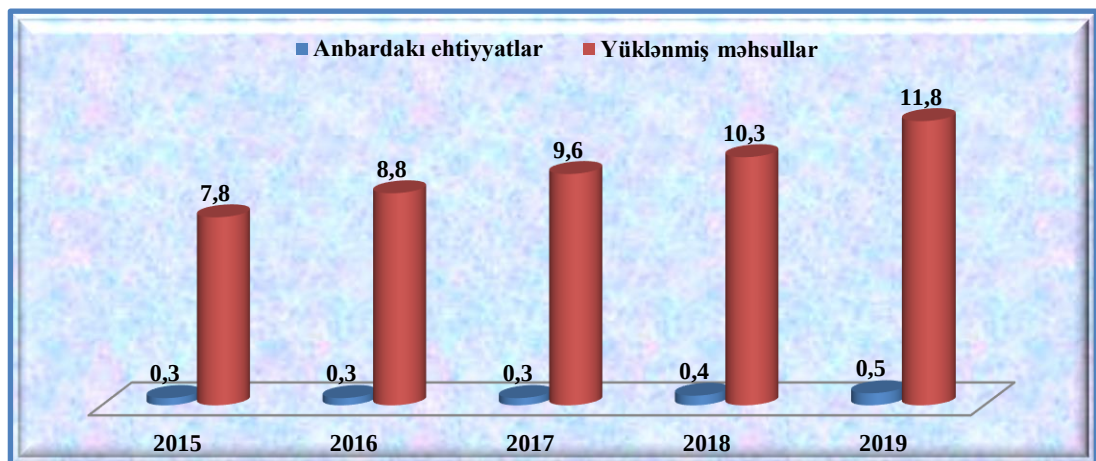
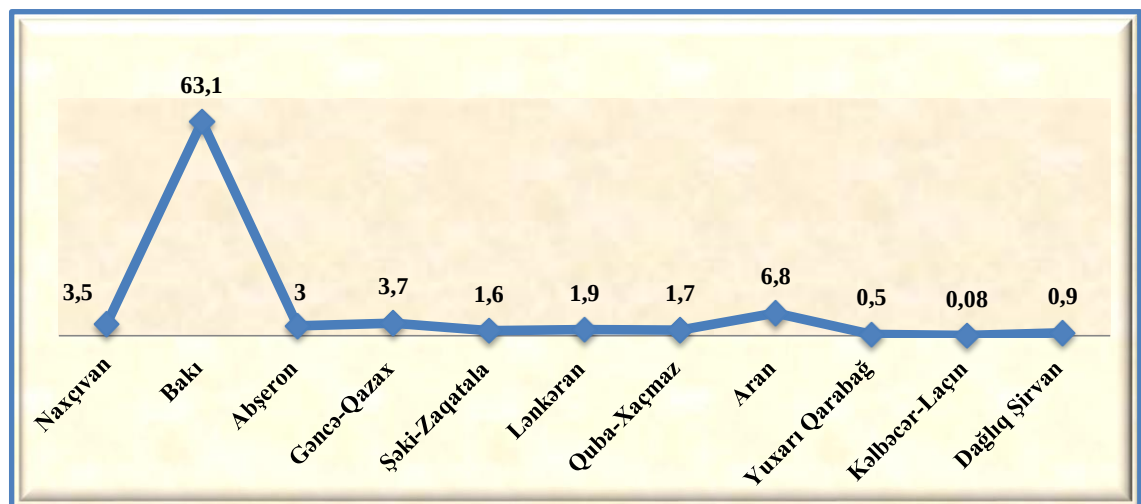

Diagram 2.2.3. Emal sənayesində istehsal olunan məhsulların reallaşdırma dinamikası (milyard manat).

Mənbə: Diagram [13] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Qeyri-neft sektoru müəssisələrinin başlıca bazarının daxildə olması, xarici bazarlara çıxışının isə hələ məhdudluğu müşahidə edilir. Bu amil daha çox bu sahədə istehsal olan məhsulların rəqabət qabiliyyətinin kifayət qədər yüksək olmaması,

istifadə olunan avadanlıq və texnologiyaların yenilənmə səviyyəsinin zəifliyi ilə bağlıdır. Qeyri-neft sektorunun regional inkişafı ölkədə xüsusi diqqət mərkəzində saxlanmaqdadır. Belə ki, bu sahələrin inkişafı üçün iqtisadi rayonlarda kifayət qədər insan potensialı, xammal resursları və təbii şərait mövcuddur. Bu kimi vacib amillər həm də qəbul olunan dövlət proqramlarında və strateji yol xəritələrində aydın ifadə edilməklə, əsaslandırılır. Belə yanaşma qeyri-neft sektoru müəssisələrinin investisiya təminatının artırılması və bu sahədəki fəallığın yüksəldilməsi baxımından da dəyərləndirilməlidir. Lakin, müvafiq sektorun iqtisadi rayonlar üzrə inkişafında nəzərə çarpacaq fərqliliklər hazırda da qalmaqdadır. İqtisadi rayonların qeyri-neft sektorunun əsas sahələr üzrə məhsulun ümumi buraxılışında son dövrlərdə artım meyilləri diqqəti cəlb edir. Ancaq, bu sahədə əsaslı qeyri-bərabərlik halı da müşahidə edilir. Belə ki, əsas sahələr üzrə ümumi məhsul buraxılışının 70%-i Bakı şəhərinin payına düşür [13; 17]. Paytaxtın ümumilikdə iqtisadi inkişaf göstəriciləri ölkə üzrə ən yüksək səviyyəsi ilə seçilir və bu vəziyyət son on ildə də diqqəti cəlb edir.

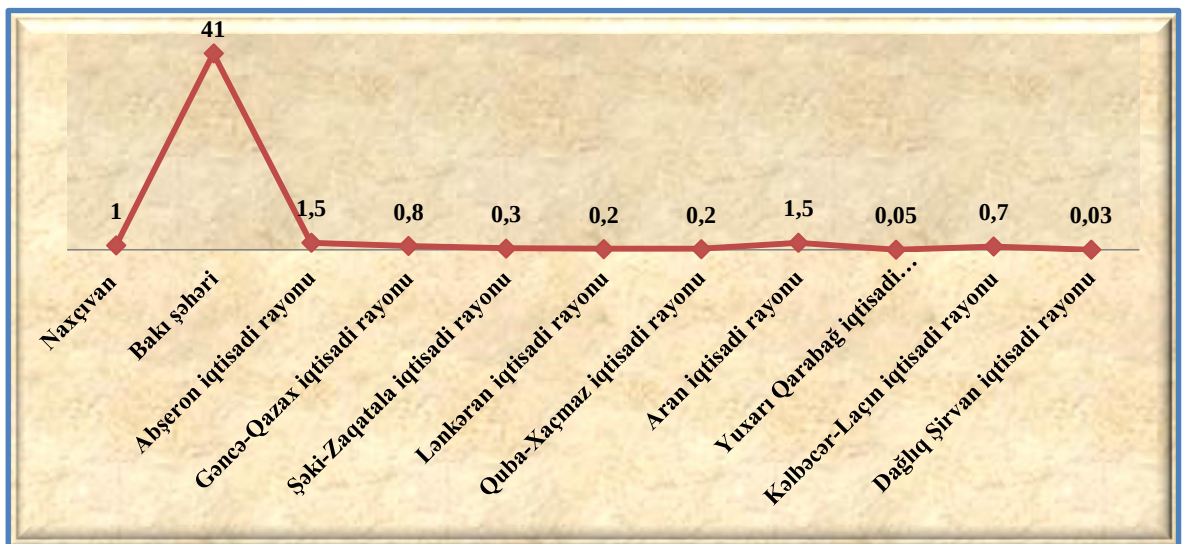

Qrafik 2.2.7. Azərbaycanın iqtisadi rayonlarında qeyri-neft sektorunun əsas sahələr üzrə məhsulun ümumi buraxılış səviyyəsi (milyard manat, 2018).

Mənbə: Qrafik [13; 17] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Əsas sahələr üzrə məhsul buraxılışı strukturunda Aran iqtisadi rayonunun xüsusi çəkisi - 8%, Gəncə-Qazax - 4,1%, Naxçıvan - 3,9%, Abşeron - 3,3% olmaqla nəzərə çarpır. Qeyd olunan iqtisadi rayonlar müvafiq göstərici üzrə yüksək paya malikdirlər. Digər iqtisadi rayonların əsas sahələr üzrə məhsul buraxılışındakı xüsusi çəkisi – 10,7% təşkil etməkdədir [13; 17]. Təbii ki, imkan və resurslar baxımından diqqəti cəlb

edən bir çox iqtisadi rayonlarda qeyri-neft sektorunun belə zəif inkişafı müsbət qiymətləndirilə bilməz. Hesab edirik ki, regionların inkişafı ilə bağlı həyata keçirilən siyasətin davamlı olması və bu sahədə investisiya amilinə diqqətin artırılması xüsusi zərurətdən irəli gəlməkdədir. Ölkənin iqtisadi rayonlarında sənaye məhsulunun istehsalını eyniliklə qiymətləndirmək mümkün deyildir. Belə ki, iqtisadi rayonlarda sənayenin istehsalı əsasən qeyri-neft sənayesi üzrə inkişaf etsə də, amma bu ərazilərdə fərqli mövqelər diqqəti cəlb edir. Qeyri-neft sənayesinin daha yüksək inkişafı əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi indi də Bakı şəhərində özünü göstərməkdədir. Ölkə üzrə sənaye məhsullarının istehsalında paytaxtın malik olduğu pay 86% təşkil edir.

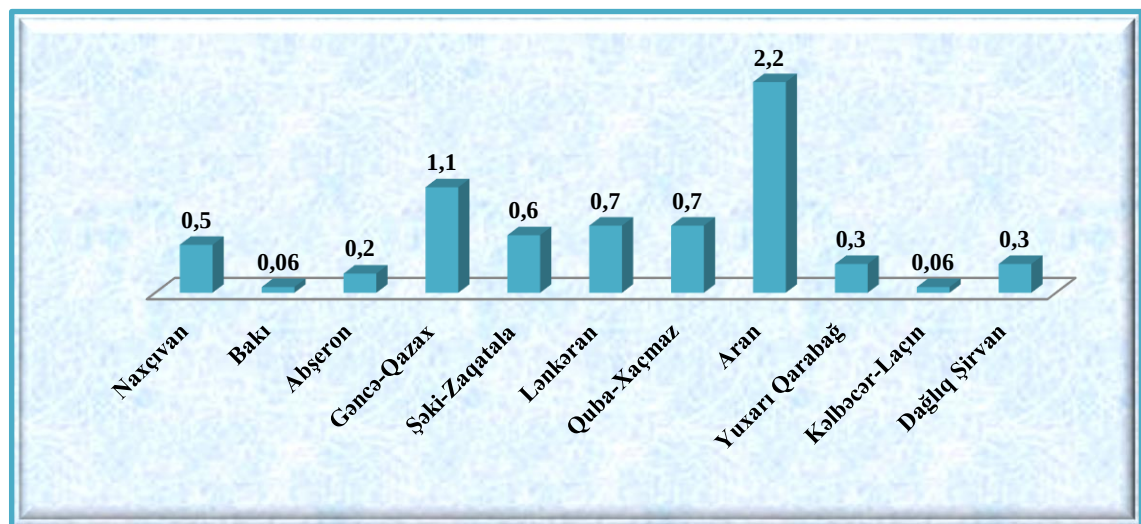
Qrafik 2.2.8. İqtisadi rayonlar üzrə sənaye məhsulunun istehsal səviyyəsi (milyard manat, 2018)

Mənbə: Qrafik [13; 17] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Ölkə üzrə sənaye məhsulunun istehsalının ümumi həcmindəki sonrakı yüksək pay göstəricisi ilə Abşeron (2,1%), Aran (2,1%) və Naxçıvan (2%) iqtisadi rayonları fərqlənir [13; 17]. Digər iqtisadi rayonların bu sahədəki göstəriciləri olduqca kiçik səviyyəsi ilə müşahidə olunur. Qeyri-neft sənayesinin (yeyinti, tikiş, toxuculuq və s.) inkişafı üçün potensiala malik digər iqtisadi rayonlar daha çox maliyyə-investisiya təminatının zəifliyi üzündən yüksək göstəricilər əldə edə bilmirlər.

Ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafı baxımından kənd təsərrüfatı xüsusi əhəmiyyətliyi ilə çıxış etməkdədir. Bu sahənin inkişafı ilə bağlı son on ildə yaradılan iqtisadi, hüquqi və digər istiqamətlərdəki mühit burada inkişafa səbəb olmuşdur.

Əsasən də regional proqramlar və onların icrası ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlər daha çox diqqəti cəlb etməkdədir. Bütün bu sahədəki nəticələr ilə yanaşı regionların kənd təsərrüfatının inkişafında hələ fərqli məqamların olması özünü göstərir. Belə ki, kənd təsərrüfatının inkişafı baxımından daha çox Aran və Gəncə - Qazax iqtisadi rayonları seçilir. Bu iki regionun ölkə üzrə kənd təsərrüfatı məhsulunun ümumi istehsalındakı xüsusi çəkisi 48% (Aran 32%, Gəncə-Qazax 16%) təşkil edir [13; 17]. Əksər regionların aqrar sektorun inkişafı sahəsində potensiallarının olmasına baxmayaraq onların inkişaf səviyyəsi yüksək deyildir.

Diaqram 2.2.4. İqtisadi rayonlar üzrə kənd təsərrüfatı məhsulunun istehsal səviyyəsi (milyard manat, 2018).

Mənbə: Diaqram [13; 17] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Qeyri-neft sektorunun inkişafı bu sahədə yaradılan müəssisə və təsərrüfat subyektlərinin artım meyli ilə də səciyyələnməkdədir. Fəaliyyətə başlayan belə subyektlər həm təşkilati-hüquqi formasına, həm də mülkiyyət növünə görə fərqlənilirlər. Son on il ərzində qeyri-neft sektoru üzrə təşkil olunan müəssisə və təsərrüfatların sayında artım meyli diqqəti cəlb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu subyektlərin 85%-nin Bakıda, 15%-nin isə regionlarda fəaliyyət göstərməsi də özünü göstərir [13; 17].

Ölkədə sahibkarlıq subyektlərinin inkişafına yaradılan əlverişli şərait özünü göstərməkdədir. Belə ki, bununla bağlı qəbul olunan dövlət proqramları və strateji yol xəritələri öz vacibliyi ilə rol oynayır. Xüsusilə də özəl sektorun inkişafına tətbiq edilən iqtisadi mexanizmlər və alətlər (subsidiya, vergi və s.) sırf qeyri-neft sektoruna aid belə subyektlərin inkişafına təsir etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə qeyri-neft

sektoru yaradılan əlavə dəyərin 21%-i (9,8 milyard manat) mikro, kiçik və orta müəssisələrin payına düşür. Mikro müəssisələr tərəfindən 2019-cu ildə məhsul istehsalı və göstərilən xidmət həcmi ÜDM-in 8,9%-ni təşkil etdiyi halda, kiçik müəssisələr üzrə bu göstərici 3,8%, orta müəssisələr üzrə isə 10,1% olmuşdur [12; 14].

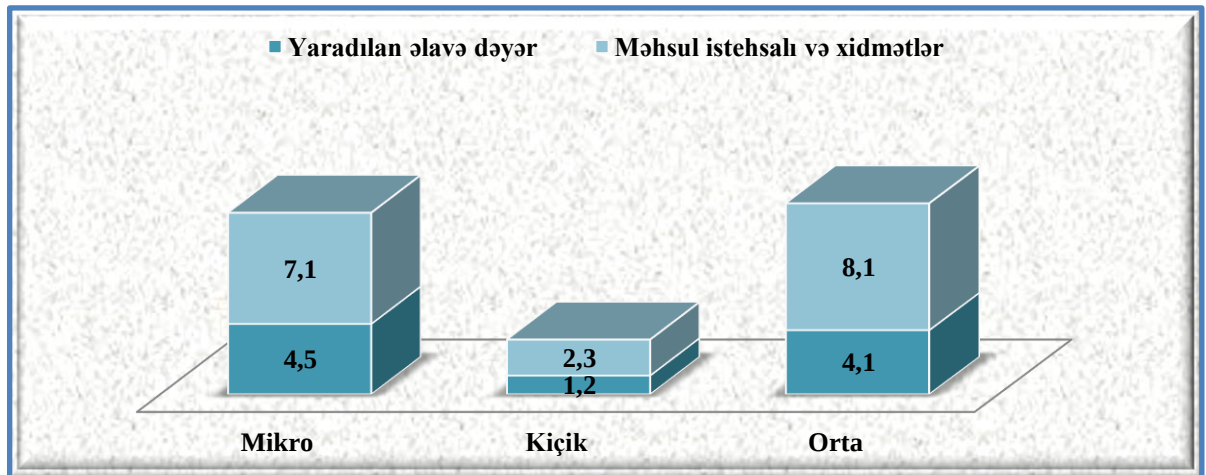

Diagram 2.2.5. Ölkədə mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin inkişaf səviyyəsi (milyard manat, 2019).

Mənbə: Diagram [12; 14] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi son dövrdə də ölkə idxalının 95%-i biləvasitə neft sektorunun payına düşməkdədir. Bu prosesin uzun müddət cüzi dəyişikliklərlə davam etməsi müşahidə olunur. Qeyri-neft sektoruna daxil olan təsərrüfat subyektlərinin idxaldakı payı hələ ki, yüksək səviyyəsi ilə fərqlənmir. Belə ki, ixrac olunan məhsulların 5%-nin qeyri-neft sektoruna (emal və kənd təsərrüfatı) aid olması amili də bunu sübut edir. Digər tərəfdən isə, idxalda ərzaq, toxuculuq və digər bu qəbildən olan ənənəvi, istehsalı mümkün olan mal və məhsulların 20%-ə yaxın olması da narahat doğurucu hal kimi qiymətləndirilməlidir. Azərbaycanın xarici ticarətində innovasiya və rəqabət yönümlü məhsulların həcmi öz yüksək səviyyəsi ilə seçilmir (0,5%). Həmçinin, ölkənin ixrac etdiyi az qismli belə məhsullar inkişaf etmiş ölkələrin patent məhsulları hesab olunur [13; 18] Mövcud vəziyyət deməyə əsas verir ki, ölkənin qeyri-neft sektoruna aid əksər subyektlərin xarici bazarlara çıxış potensialı, maddi və texniki imkanları hələ ki, yüksək deyildir. Xüsusilə də yaranan mövcud durum daha çox bu sektor üzrə kifayət qədər investisiya qoyuluşlarına ehtiyac olmasını açıq şəkildə göstərməkdədir.

Ölkəmizin qeyri-neft sektoruna aid sahələrin və sənayenin ciddi modernləşdirilməyə ehtiyacı vardır. Bu mühüm baxış ölkədə son dövrlərdə qəbul olunmuş dövlət proqramlarında və yol xəritələrində öz aydınlığı ilə diqqəti cəlb edir. Ölkədə bu sektorda prioritet istiqamətlər kimi neft-kimya, metallurgiya, nəqliyyat, tikinti, informasiya-telekommunikasiya, hava, dəniz, su nəqliyyatı, kənd təsərrüfatı və digər sahələrin inkişafına xüsusi yanaşma mövcuddur. Belə baxış göstərir ki, bu sektorun investisiya təminatında artıq diversifikasiya amilinə xüsusi önəm verilməyə başlanmaqdadır. Digər tərəfdən, kosmik sənayenin inkişafı, Böyük İpək Yolu layihəsinin həyata keçirilməsi, Qarabağın işğaldan azad edilməsi ilə bağlı “Böyük qayıdış” siyasəti qeyri-neft sektorunun kifayət qədər cəlbediciliyini artırmaqla, bu sahələrə investisiya yatırımlarının həcmnin artması üçün yeni imkanlar açmaqdadır.

İqtisadiyyatın şaxələndirməsi sahəsindəki dünya təcrübəsi deməyə əsas verir ki, bu proses uzunmüddətli və ciddi investisiya yatırımları tələb edən prosesdir. Belə ki, Malayziya 1957-ci ildə Böyük Britaniyadan müstəqillik əldə etdikdən dərhal sonra öz sənayesinin şaxələndirilməsi istiqamətini müəyyən etmiş, aqrar ölkədən iri qalay ixracatçısı və sənaye ölkəsi səviyyəsinə qədər uzun yol keçmişdir. Bu ölkədə əlavə dəyərin yüksək payına malik mallar ixracın 61,8%-ni təşkil edir, elektronika ixracatda əhəmiyyətli çəkisi ilə fərqlənir [98; 100, s.63]. Malayziya və digər bu tip ölkələr emal sənayesinin və yüksək texnologiyalar, müasir avadanlıqlar sahəsinin daha da maliyyələşdirilməsi üçün xammal ticarətindən daxil olan gəlirlərdən necə düzgün istifadə olunma modelini nümayiş etdirməkdədirlər.

Təcrübə həmçinin göstərir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının neft ixracından və gəlirlərdən asılılığının aradan qaldırılması özünəməxsus sxem üzrə həyata keçirilməlidir. Həmin sxemdə əsas aparıcı rolu biləvasitə qeyri-neft sektoru sahələrinin müasir tələblər üzrə təşkili, həm də inkişafı və onun diversifikasiyasının dərinləşdirilməsi oynamalıdır. Xüsusilə də bu sektor üzrə seçilmiş ixracın diversifikasiya istiqamətinin əsas elementi hasilat sahələrindən daxil olan maliyyə vəsaitlərinin emal sektoruna və iqtisadiyyatın digər sahələrinə yönəlməsi təşkil etməlidir.

Ölkəmizin erməni işğalından azad olunmuş ərazilərinin geniş iqtisadi və ekoloji potensialları vardır. Belə potensial imkanlar həmin ərazilərdə həm də qeyri-neft sektoru və onun ayrı-ayrı sahələrinin əsaslı şəkildə inkişafına kifayət qədər təkan

vermiş olacaqdır. Göstərmək mümkündür ki, yeni təbii ehtiyatların dövrüyyəyə cəlbə nəticəsində qərb regionunun inkişafı sürətlənəcək, dağ-mədən sənayesinin, həmçinin metallurgiya kompleksinin inkişafı təmin olunacaqdır. Metallurgiyanın inkişafı digər sahələrlə yanaşı, Azərbaycanda hərbi sənayenin inkişafına əsaslı şəkildə təsir göstərəcəkdir. Azərbaycanın azad etdiyi ərazilərdə meşə, su və torpaq ehtiyatları kənd təsərrüfatının, emal sənayesinin və turizm sahələrinin yüksək inkişafı üçün kifayət qədər imkanlar yaradır. Əsasən də azad edilən bütün ərazilərin iqtisadiyyatı bərpa ediləcək, yeni texnologiyalar tətbiq olunacaqdır ki, bu amil də iqtisadiyyatın məhsuldarlığının yüksəldilməsinə təsir göstərəcəkdir.

Ərazilərimizin azad edilməsi nəticə etibarı ilə iqtisadiyyat sahələrinin inkişafı ilə bağlı əsaslandırılmış proqnozları ciddi şəkildə dəyişə bilər və bu mümkündür. Artıq ilkin hesablamalar deməyə imkan verir ki, yaxın illərdə Yuxarı Qarabağ və Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonlarında əsas sahələrdə məhsul buraxılışının ümumi həcmi iki milyard manatdan çox arta bilər. Azərbaycan azad edilmiş torpaqlarda üzümçülüyn, tütünçülüyn, pambıqçılığın, ipəkçiliyin, bağçılığın, tərəvəzçiliyin və heyvandarlığın inkişafı baxımından geniş potensiala malikdir. Həmçinin, bu sahələrdə emal və qida sənayesinin inkişafı üçün ciddi potensial imkanlar mövcuddur. Ölkəmizin erməni işğalından azad olunmuş ərazilərində qeyri-neft sahə və müəssisələrinin inkişafı ciddi investisiya qoyuluşları zərurətini aktuallaşdırmaqdadır. Bu baxış artıq ölkə başçısının yeritdiyi siyasətdə də öz aydın ifadəsini tapmaqdadır. Belə ki, bu yönümdə investisiya qoyuluşlarının bir sıra istiqamətləri konkretləşməkdədir ki, bunlara da dövlət investisiyaları, büdcə vəsaitləri, daxili və xarici investorların maliyyə vəsaitləri aid olunur. Göstərmək mümkündür ki, artıq indidən beynəlxalq təşkilatların, xarici ölkələrin, müxtəlif sahibkarlıq subyektlərinin nümayəndələri postmünaqişə yenidənqurma işlərində iştirakda maraq göstərməkdədirlər. Hər bir beynəlxalq qurum və təşkilat öz mandatına uyğun olaraq və hər bir biznes öz profiline uyğun olaraq azad edilmiş ərazilərə sərmayə yatırmağa hazırdırlar. İlkin səviyyədə böyük sərmayə qoyuluşunun çətin olduğunu nəzərə alaraq, kiçik və orta səviyyəli biznes subyektlərində investisiyaların cəlbənin artırılması gələcəkdə böyük həcmdə sərmayə qoyuluşuna səbəb olacaqdır. Belə nümunə vaxtı ilə Tayvan və Yaponiya timsalında texnologiya sahəsinə kapital qoyuluşları ilə özünü göstərmişdir. Dövlət ilə özəl sektor

arasında əməkdaşlıq vasitəsilə bir çox sahələrə investisiya cəlbi amili də özünü doğrulda bilər. Çünki, dövlətlə özəl sektor arasında tərəfdaşlıq vasitəsilə infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi özəl sektorun dirçəlməsinə, səmərəliliyin artırılmasına və dövlət büdcəsinin yükünün azalmasına rəvac verir.

Ölkəmizin işğaldan azad olunmuş rayonlarına yönələn investisiyalar həm qeyri-neft sahələri üzrə ixracının artması, həm də iqtisadiyyat üçün neft asılılığının aradan qaldırılması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Azad olunan ərazilərimizdə aparılan yenidənqurma işləri ərzaq təhlükəsizliyi də daxil olmaqla, iqtisadi təhlükəsizlik baxımından da mühüm rol oynayacaqdır. Bu ərazilərdə yardılacaq sənaye və aqrotexno parklara investisiya təşviqi mexanizmləri təkmilləşdirilməli, bu sahədə səmərəli vasitələrdən daha geniş istifadə yolları (vergi, kredit, sığorta və s. istiqamətlərdə) müəyyən olunmalıdır. Qarabağda sərmayədarların marağını cəlb edə biləcək resurslar, strateji aktivlər və bazarlar mövcuddur. Regionda İranın 80 və Türkiyənin 83 milyonluq bazarına (Naxçıvan vasitəsilə) çıxmaq imkanı ixraca yönələn investisiyalar üçün xeyli cəlbedici hesab olunur.

Azərbaycanda təkmil istehsal və sosial infrastruktur şəbəkəsi, nəqliyyat kommunikasiya sistemləri yaradılır, ən yeni texnologiyalar və istehsal xətləri işə salınır, yeni xidmət sahələri təşkil olunur. Mövcud inkişaf özlüyündə qeyri-neft sektoruna daxil olan subyektlərin fəallığının artmasına yönəlməklə, həm də onların xarici bazarlara çıxışın təmininə xidmət etməlidir. Eyni zamanda, dəyişməkdə olan qlobal iqtisadi proseslərin fəal iştirakçısına çevrilmək, yeni informasiyalı cəmiyyətin bir subyekti kimi çıxış etmək üçün ölkə iqtisadiyyatının ciddi diversifikasiyası və inkişaf etmiş istehsal sahələrinin yaradılması, innovativ texnologiyadan istifadə edən süni intellektin formalaşdırılması da vacib hesab olunmalıdır. Müvafiq sektorun inkişafı həm də bu sahədə əsas prioritet istiqamətləri olan müvafiq yol xəritələrində belə xüsusilə diqqət mərkəzində saxlanılmaqdadır:

- ⇒ Neft-kimya sənaye kompleks və sahələrinin müasir standartlara uyğun təşkili;
- ⇒ Qeyri-neft sənaye sahələrinin əsaslı şəkildə şaxələndirilməsi və inkişafı;
- ⇒ Ənənəvi sahələr ilə yanaşı müasir iqtisadiyyat sahələrinin inkişafının təmin edilməsi;

- ⇒ Yeni, alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən daha geniş istifadə olunması;
- ⇒ Aqrar sektorun müasir dünya tələblərinə uyğun inkişafı;
- ⇒ Özəl sektorun inkişafı və ərzaq təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi;
- ⇒ Xidmət sahələrinin (turizm, nəqliyyat, logistika, rabitə, kommunikasiya, İKT və s.) inkişafı.

Qeyri-neft sektoruna daxil olan subyektlərin investisiya qoyuluşlarının stimullaşdırılmasında bu sahələr üzrə tətbiq ediləcək mexanizmlər də əsas diqqət mərkəzində olmalıdır. Azərbaycanda iqtisadiyyatın, o cümlədən qeyri-neft sahələrinin prioritet inkişaf istiqamətləri müasir dünyada baş verən dəyişikliklərə uyğun müəyyən olunmalıdır. Belə yanaşma həmçinin ənənəvi iqtisadiyyat sahələri ilə birgə müasir sahələrin də inkişafına olan baxışlarda da öz əksini tapır. “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”ndə qeyri-neft sektorunda perspektiv iqtisadi artımın modelləri öz ifadəsini tapır. Belə ki, bu sektorun istər ənənəvi, istərsə də müasir sahələr üzrə inkişaf prioritetlərinin müəyyən edilməsində əməkətutumlu artım modeli ilə yanaşı, məhsuldarlıq - effektivlik əsaslı artım modelinə də üstünlük verilir. Yaxın və orta perspektivdə Azərbaycanda müasir texnologiyalara, bazarlara və maliyyə vəsaitlərinə əlverişli çıxışı təmin edən rəqabət mühitinin yaradılması qeyri-neft sektoruna daxil olan müəssisələrin fəaliyyətinin canlanmasında öz mühüm rolunu oynaya bilər. Strateji yol xəritəsində yerli müəssisə və subyektlərin fəallığının artmasına və xarici investorların dünya standartlarına uyğun fəaliyyət göstərmələrinə şərait yaradacaq biznes mühitinin təmini ilə bağlı müddəalar da əsaslandırılır. Belə əsaslandırmada biznesin həyata keçirilməsinin asanlığı və investisiya qoyuluşlarına şəraitin yaradılması amilləri birgə qabardılır. Qeyri-neft sektoruna aid müəssisələrin müəyyən olunan prioritetlərdə əsas üstünlük əldə etməsi həm də onların rəqabətqabiliyyətli, innovativ məhsul istehsalı (xidmətlərin göstərilməsi) ilə bağlı əlaqələndirilmələridir. Xüsusilə ölkə brendini (“Made in Azerbaijan”) dünya bazarlarına çıxaracaq sahələrin inkişafının sürətləndirilməsi davamlı diqqət mərkəzində olmalıdır.

Azərbaycanda qəbul edilən “Sosial-İqtisadi İnkişafın Milli Prioritetləri: Azərbaycan – 2030” Strategiyasında qeyri-neft sektorunun inkişaf prioritetləri sırf sahəvi baxımından deyil, eyni zamanda müasir dünya çağırışları əsasında müəyyən edilmişdir. Strategiyada on illik dövr üçün müəyyən edilən prioritetlər qeyri-neft sektoruna aid sahələrin də bu baxımdan inkişafını müəyyən etməkdədir.

Ölkədə uzunmüddətli perspektiv istiqamətinin müəyyənləşdirilməsində müasir inkişaf meyllərinin qiymətləndirilməsi xüsusi ilə əhəmiyyətli hesab olunur və bu mühüm amil uzunmüddətli inkişafın əsası, bazisi rolunda çıxış edir. Son dövrlərdə qəbul olunmuş bir çox proqramlar və digər konseptual xarakterli sənədlər və onların əməli şəkildə icrası ölkədə sosial-iqtisadi siyasətin reallaşdırılması mexanizmi kimi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [4; 5; 6]. Müvafiq hüquqi sənədlər iqtisadi və sahəvi inkişafın əsas hədəflərini təcəssüm etdirir. Ölkədə sənayenin inkişafına dair olan orta müddətli proqramda öz vacibliyi ilə qəbul olunmalıdır. Proqram sənədində əsas məqsəd biləvasitə qeyri-neft sektoru sahələrinin və sənayesinin müasir və perspektiv inkişafı ilə bağlı müəyyən edilməkdədir. Bu sənəddə müasir çağırışlara cavab verən belə mühüm müddəalar da öz əksini tapmaqdadır [7]:

- ✓ Sənayenin strukturunun təkmilləşdirilməsi ilə qeyri-neft sənayesi üzrə ixrac imkanlarının yüksəldilməsi;
- ✓ Az enerji tutumlu, yüksək əlavə dəyər yaradan rəqabətqabiliyyətli istehsalın genişləndirilməsi;
- ✓ İnnovativ inkişaf və bilik iqtisadiyyatına diqqətin artırılması;
- ✓ Regionların tarazlı inkişafı;
- ✓ İqtisadi inkişafın insan kapitalı ilə sıx əlaqəliyinin təmin edilməsi;
- ✓ Yüksək texnologiya və avadanlıqların sənaye sahələrinə tətbiqi;
- ✓ Müasir sənaye sahələrinin inkişafının gücləndirilməsi;
- ✓ Təbii resurslardan və xammaldan daha səmərəli istifadə;
- ✓ Nəticədə, ölkənin ekoloji durumunun sağlamlaşdırılması.

Müvafiq sektorun inkişafının sürətləndirilməsi ilə bağlı mövcud olan müxtəlif resursların təsərrüfat fəaliyyət və dövriyyəsinə cəlbi artdıqca, onlardan istifadə səmərəliliyinin yüksəldilməsinə də diqqət artırılmalıdır [25]. Azərbaycan

iqtisadiyyatının, o cümlədən qeyri-neft sahə və müəssisələrinin perspektiv inkişaf şəraitinin yüksəldilməsində aşağıdakı istiqamətlər də əsas olaraq götürülməlidir:

- Elmi-texniki tərəqqinin maliyyələşdirilməsinin xüsusi çəkisinin artırılması;
- İnnovasiya sisteminin və tədbirlərinin əhatə dairəsinin əhəmiyyətli şəkildə genişlənməsi;
- Məqsədli və səmərəli investisiya qoyuluşlarının tətbiqinin artırılması;
- Regionların inkişafı üçün təminatın gücləndirilməsi, regional iqtisadiyyatın rəqabət imkanlarının yüksəldilməsi [28, s.78].

Qeyri-neft sektoruna daxil olan müəssisələrin əsaslı inkişafına yönələn regional proqramlar da mühüm istiqamətliliyi ilə özünü göstərməkdədir. Qəbul edilən bu proqramlar icra dövrü baxımından fərqlənsə də, amma onlarda vahid bir baxış müşahidə edilir. Bu baxış onların məqsədləri ilə də bağlıdır və onları müvafiq şəkildə sistemləşdirmək məqsədəuyğun olar:

- ✓ Qeyri-neft sektoruna aid sahələrin müxtəlif istiqamətli inkişafının təmini;
- ✓ İqtisadiyyatın daha dərin diversifikasiya olunması;
- ✓ Regional inkişafda tarazlığın təmin edilməsi;
- ✓ Yerlərdə infrastruktur şəbəkəsinin genişləndirilməsi;
- ✓ Sosial xidmətlərə olan ehtiyacın daha da yaxşılaşdırılması.

Müvafiq sənədlərdə, xüsusilə də vəzifələr bölməsində regional və iqtisadi inkişafın investisiya təminatına diqqət yetirilməsi də aydın görünür:

- ⇒ İnvestisiya yatırımlarında qeyri-neft və region məqamlara xüsusi yanaşma;
- ⇒ Regional inkişaf ilə investisiya siyasətinin müasir tələbələrə uyğun müəyyəni;
- ⇒ Regionlar üzrə investisiya qoyuluşunda sosial, insan kapitalı və infrastruktur kimi sahələrə qayğının artırılması;
- ⇒ Müasir və ekoloji istehsal sahələrinə investisiya təminatının gücləndirilməsi;
- ⇒ İxrac yönümlü və yeni, əlavə dəyər yaradacaq sahələrə investisiya cəlbində stimullaşdırıcı dəstək mexanizmlərinin tətbiqi.

İqtisadiyyatın inkişafı, ölkədə icra olunan bir çox proqram və islahat tədbirləri qeyri-neft sektoruna aid sahələrin inkişafına təsir etməkdədir. Dünyada baş verən bir çox yönümlü proseslər iqtisadiyyatımızın rəqabət qabiliyyətini artırmaq zərurətini

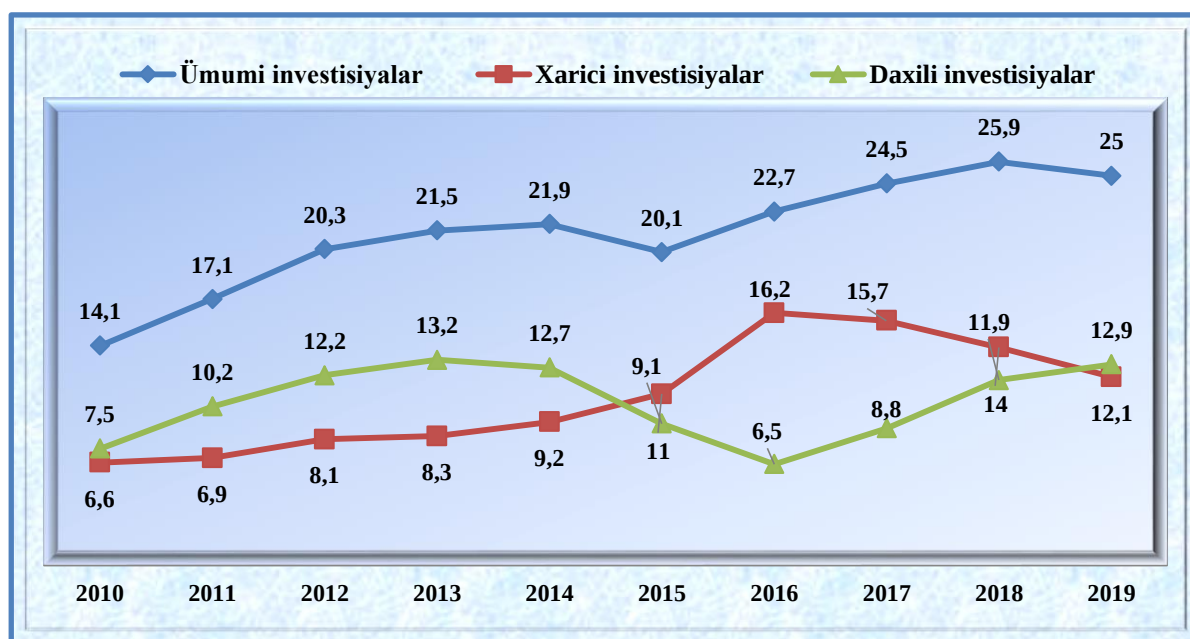
artırmaqdadır. Əsasəndə, iqtisadiyyatın idxaldan asılılığını azaltmaqla, ixrac yönü inkişafa nail olmaq öz əhəmiyyətliyi ilə fərqlənir. Dövlət proqram və konseptual sənədlərin davamı kimi son dövrdə perspektiv baxımdan əhəmiyyətliyi ilə seçilən yol xəritələri də xüsusi qiymətləndirilməlidir [4; 5]. Bu hüquqi sənədlərdə ölkədə icra edilən proqram və layihələrin iqtisadi inkişaf strategiyasının məğzi ilə uzlaşdırılması baxışı xüsusi dəyərə malikdir. Burada həm də orta və uzun müddətli sosial-iqtisadi inkişafın əlaqələliyi baxışı diqqəti çəkir. Mövcud yanaşma isə, əsas istiqamətlər üzrə yeni proqramların hər bir sahənin bütün incəliklərini, reallıqlarını olduğu kimi nəzərə almaqla tərtib edilməsini ön plana çəkir.

Strateji sənədlərin icrası və bu baxımdan həyata keçirilən islahat tədbirləri iqtisadi inkişafın yüksəlməsinə və ölkə iqtisadiyyatının neftdən asılılığının azalması kimi vacib məqsədlərə nail olacaqdır. Qeyri-neft sektorunun müasir inkişafı yalnız ənənəvi yanaşma baxımdan təmin edilməməlidir. Burada həm də son təkmil və təkamül prosesləri nəzərə alınmalı və elmi-texniki siyasət əsas olaraq ön planda yer almalıdır. O cümlədən də elmi-texniki proqramların hazırlanması və qəbulu da məqsədəuyğun hesab olunmalıdır. Bütün belə mühüm amillər ölkədə eyni zaman kəsiyində beynəlxalq tələblərə uyğun qeyri-neft sektorunun yüksəlişi üçün önəmli hesab olunmalıdır.

2.3. Qeyri-neft sektoruna investisiya qoyuluşlarının müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi

Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafı ciddi investisiya qoyuluşlarına ehtiyacın olmasını göstərməkdədir. Belə yanaşma ölkədə qəbul olunan proqram və yol xəritələrində də əsaslandırılır. Xüsusilə də son dövrdə qeyri-neft sektoruna olan diqqətin artırılması, bu sahənin əsas prioritet istiqamətlərdən biri kimi olması da bu amili aktuallaşdırmaqdadır. Bütün bu kimi məqamlar əsas götürülməklə son on ildə iqtisadiyyata yönəldilən investisiyaların həcmnin artmasına diqqət artırılmışdır. Bunun nəticəsidir ki, 2010-cu illə müqayisədə 2019-cu ildə ölkə iqtisadiyyatına yatırılan investisiyaların həcmi 1,8 dəfə artaraq 25 milyard manata çatmışdır.

İnvestisiya qoyuluşlarında xarici və daxili mənbələr üzrə yatırılan vəsaitlərin həcmində də yüksəliş meyilləri müşahidə olunub. Müqayisə olunan dövrdə daxili investisiya qoyuluşlarının həcmi 1,7 dəfə artmaqla 12,9 milyard manat, xarici investisiyaların isə 1,8 dəfə yüksəlməklə 12,1 milyard manat olmuşdur [16; 19].

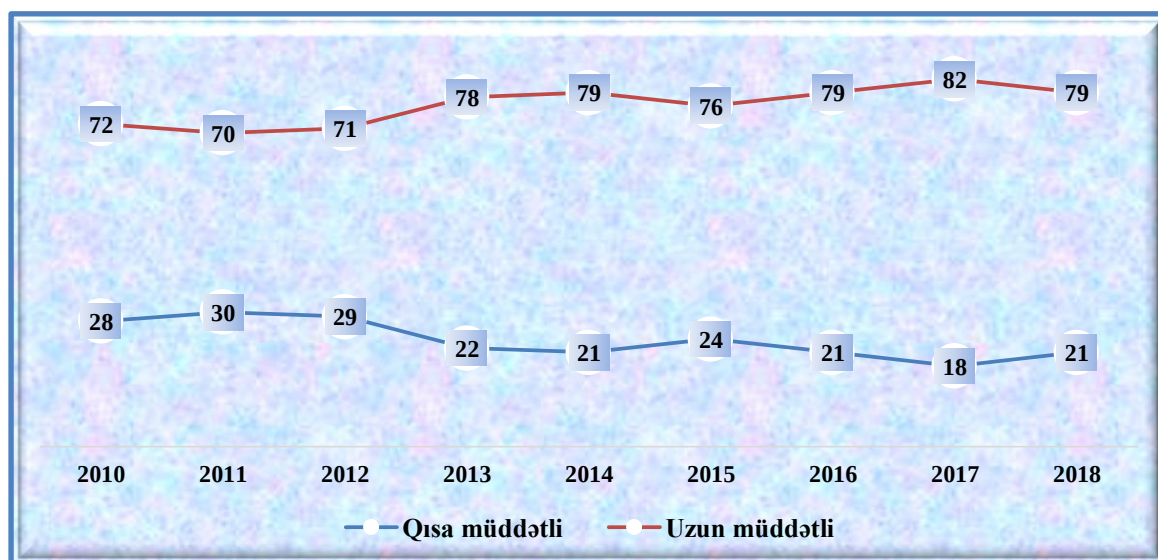
Qrafik 2.3.1. İqtisadiyyata yönələn investisiyaların struktur dinamikası (milyard manat).

Mənbə: Qrafik [16; 19] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

İqtisadiyyata investisiya qoyuluşlarında bir sıra vacib məqamlar xüsusi ilə diqqəti cəlb etməkdədir. Birincisi, xarici investisiya qoyuluşlarının əsas hissəsi neft sektoruna yatırılan vəsaitlərdir. Digər tərəfdən, bu sektora yatırılan investisiya qoyuluşlarında dövlət vəsaitləri üstünlük təşkil etməkdədir. İkincisi, daxili investisiya qoyuluşları əsasən qeyri-neft sektoruna yatırılan maliyyə vəsaitləridir. Bu qoyuluşlarda müəssisə və təsərrüfat subyektlərinin öz daxili mənbəyinin vəsaitləri öz yüksək payı ilə fərqlənməkdədir.

İqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının həcmində də illər üzrə artım meyilləri müşahidə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, 2010-cu illə müqayisədə 2019-cu ildə iqtisadiyyata yönəldilən kredit qoyuluşlarının həcmi 1,4 dəfə artmaqla 13 milyard manata çatmışdır. İqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının müddətlər üzrə bölgüsündə son on ildə uzun müddətli kreditlər daha üstünlük təşkil edir. Belə ki, 2010-cu illə müqayisədə 2019-cu ildə iqtisadiyyata qoyulan uzun müddətli kreditlərin payı 72%-

dən 79% -ə yüksəlmişdir. Müqayisə edilən dövr ərzində qısa müddətli kreditlərin payı isə 28%-dən 21%-ə enmişdir [16; 19].

Qrafik 2.3.2. İqtisadiyyata kredit qoyuluşlarında müddətlərə görə pay bölgüsü (%).

Mənbə: Qrafik [16; 19] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Kredit bazarının tədqiqi deməyə əsas verir ki, qısa müddətli kreditlər əsasən ev təsərrüfatına və xidmət sektoruna yönəlməsi ilə diqqəti cəlb edir. Uzun müddətli kreditlər isə sənaye, o cümlədən də qeyri-neft sektoruna yönəlməkdədir. Digər tərəfdən uzun müddətli kreditlərdə dövlət vəsaitləri daha yüksək payı ilə müşahidə olunur. Belə yatırımlar həm də dövlət proqramları əsasında həyata keçirilməkdədir. Ölkənin bank kredit təşkilatları tərəfindən iqtisadiyyata yönəldilən maliyyə-kredit vəsaitlərinin həcmi son on ildə 1,7 dəfə artması ilə diqqəti cəlb edir. Belə qoyuluşların strukturunda müvafiq dövr ərzində özəl bankların xüsusi çəkisi kifayət qədər artmışdır. 2010-cu ilə müqayisədə 2019-cu ildə iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarında dövlət banklarının payı 42,6% -dən 16,7%-ə endiyi halda, özəl banklarda bu göstərici 55,3%-dən 80,7%-dək artmışdır. Qeyri-kredit təşkilatlarının iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının həcmi son on ildə 3%-i keçməməklə özünü göstərmiş [16; 19].

Cədvəl 2.3.1

Bank-kredit təşkilatlarının iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarında struktur tərkib

	Ümumi Kredit qoyuluşları	Dövlət bankları		Özəl banklar		Qeyri-bank kredit təşkilatları	
		mln.manat	xüsusi çəkisi, %	mln.manat	xüsusi çəkisi, %	mln.manat	xüsusi çəkisi, %
2010	9163,4	3901,9	42,6	5069,9	55,3	191,6	2,1
2011	9850,3	3300,0	33,5	6298,8	63,9	251,5	2,6
2012	12243,7	4137,1	33,8	7785,5	63,6	321,1	2,6
2013	15422,9	5300,4	34,4	9689,4	62,8	433,1	2,8

Cədvəl 2.3.1-in ardı

2014	18542,6	6143,8	33,1	11873,6	64,0	525,2	2,8
2015	21730,4	7289,3	33,6	13875,2	63,8	566,0	2,6
2016	16444,6	5749,2	35,0	10222,0	62,2	473,4	2,9
2017	11757,8	1916,2	16,3	9421,4	80,1	420,2	3,6
2018	13020,3	2098,4	16,1	10529,8	80,9	392,0	3,0
2019	15298,2	2561,5	16,7	12339,4	80,7	397,2	2,6

Mənbə: Cədvəl [19; 20] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bank və kredit təşkilatlarının iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının inkişaf dinamikası vaxtı keçmiş kreditlərin həcmnin də artması ilə müşahidə olunur. Belə ki, 2010-cu illə müqayisədə 2019-cu ildə bu təşkilatların kredit qoyuluşlarının həcmi 1,7 dəfə artdığı halda, vaxtı keçmiş kreditlərin həcmində bu dövrdə 2,6 dəfə artım meyili nəzərə cəpib [16; 19]. Belə kreditlər çox vaxt ümidsiz borclara çevrilməklə, bank təşkilatlarının maliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsinə neqativ təsirlər göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, son dövrlərdə bank bazarının daralmasında, bir çox bank və maliyyə-kredit təşkilatlarının bağlanması bu amil xüsusi rol oynamışdır.

Diagram 2.3.1. Bank-kredit təşkilatlarının kredit qoyuluşu və vaxtı keçmiş kreditlərin səviyyəsi (milyard manat).

Mənbə: Diagram [19; 20] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bank kredit təşkilatlarının valyuta üzrə kredit qoyuluşlarında fərqli mövqelər müşahidə olunmaqdadır. Belə ki, 2010-cu illə müqayisədə bu təşkilatların milli valyutada kredit qoyuluşlarının həcmi müəyyən dəyişikliklər ilə 1,7 dəfə artmaqla 10 milyard manata çatmışdır. Müqayisə olunan dövr ərzində xarici valyuta, əsasən də

ABŞ dolları səviyyəsində kredit qoyuluşlarının həcmi isə 1,6 dəfə yüksəlməklə 5,3 milyard dollar təşkil etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bank-kredit təşkilatlarının ümumi kredit qoyuluşlarında milli valyutada olan yatırımların payı 65%, xarici valyutada olanlar isə 35% səviyyəsi ilə müşahidə edilir [19; 20]. Xarici valyutadakı qoyuluşların belə səviyyəsi bu təşkilatların valyuta məzənnəsi ilə bağlı baş verə biləcək ciddi risklərin nəzərə alınması mövqeyini açıqlayır. Bank-kredit təşkilatlarının sahələr üzrə kredit qoyuluşlarının strukturu öz fərqliliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu təşkilatlar tərəfindən son on ildə ən çox kreditlər ev təsərrüfatına verilmişdir. Belə ki, ev təsərrüfatlarına verilən kreditlərin həcmi 2010-cu illə müqayisədə 2019-cu ildə 2,6 dəfə artmaqla 7 milyard manat təşkil etmişdir. Bu sahə üzrə verilən kreditlər ümumi kreditlərin 46%-ni təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, ev təsərrüfatına verilən kreditlərin əsas hissəsini (70%) istehlak kreditləri təşkil edir [19; 20].

Cədvəl 2.3.2

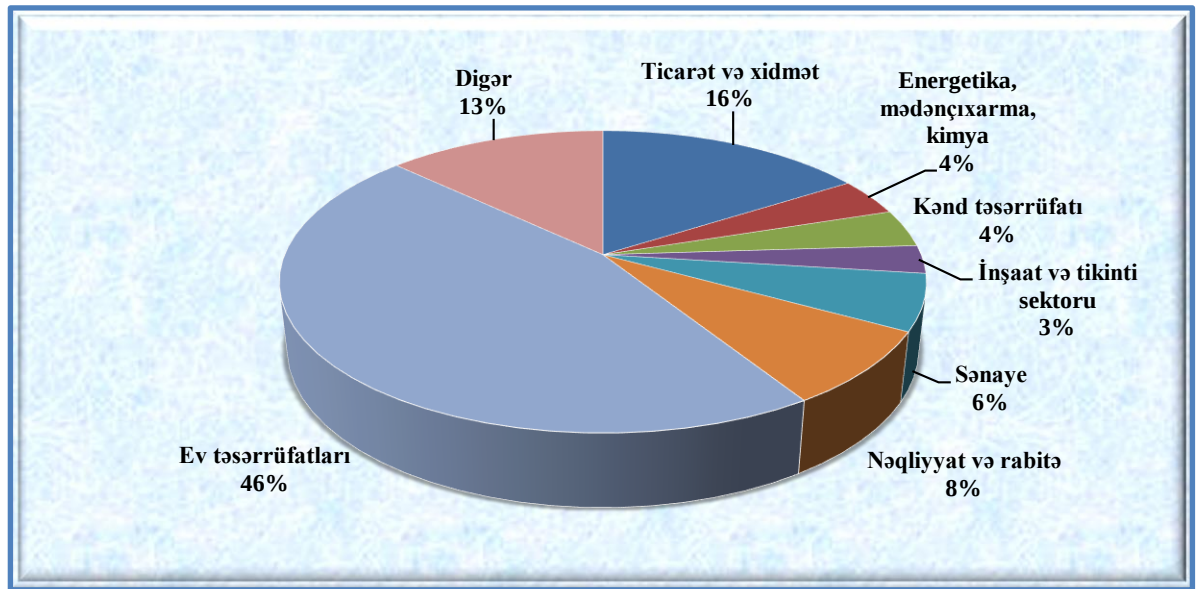
Bank-kredit təşkilatlarının sahələr üzrə kredit qoyuluşlarının strukturu (milyard manat)

	Ticarət və xidmət sektoru	Energetika, mədənçıxarma, imya və təbii ehtiyatlar sektoru	Kənd təsərrüfatı	İnşaat, tikinti sektoru	Sənaye və istehsal sektoru	Nəqliyyat və rabitə sektoru	Ev təsərrüfatları	Maliyyə sektoru
2010	2,2	1	0,4	0,7	0,7	0,5	2,7	0,2
2011	2,7	0,3	0,5	0,9	0,6	0,4	3,3	0,2
2012	2,7	0,4	0,6	1,3	1,3	0,4	4,3	0,2
2013	2,2	0,3	0,7	2,4	1,5	0,5	6,2	0,3
2014	2,7	0,2	0,9	2,6	2,1	0,7	7,7	0,3
2015	3,2	0,3	0,5	3,1	2	1,5	8,2	0,4
2016	2,5	0,6	0,4	1,9	1,3	1,3	5,9	0,5
2017	2,1	0,3	0,4	0,6	0,6	1,1	4,6	0,2
2018	2,4	0,4	0,5	0,4	0,7	1,4	5,3	0,3
2019	2,5	0,6	0,5	0,5	0,9	1,2	7	0,3

Mənbə: Cədvəl [19; 20] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bank təşkilatları tərəfindən verilən kreditlərin tərkibində digər bir yüksək payı ilə seçilən sahə ticarət və xidmət sektorudur. Belə kreditlərin həcmi son on ildə 12% artmasına baxmayaraq, onlar verilən kreditlərin 12%-ni təşkil etməsi ilə nəzərə çarpır. Sənaye və kənd təsərrüfatına banklar tərəfindən verilən kreditlərin həcmi müasir təcrübə baxımından yüksək qiymətləndirmək olmaz. Müvafiq yönümlü kreditlərin

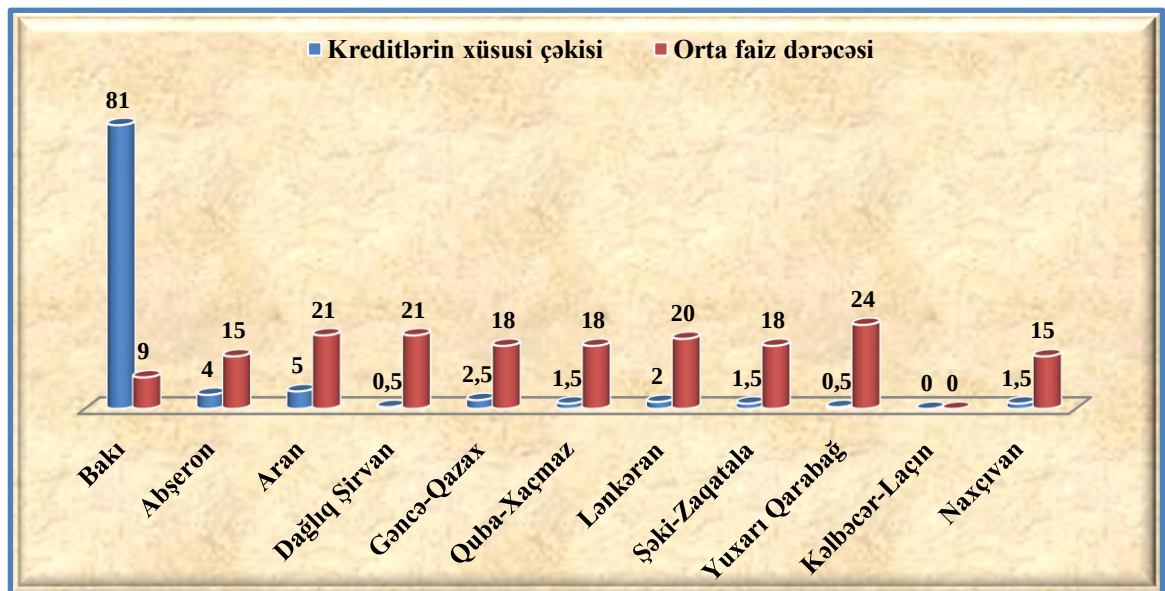
həcmi son on ildə elə bir ciddi artım ilə nümayiş olunmur. Bankların kənd təsərrüfatı və sənaye sektoruna verdiyi kreditlərin həcmi ümumi kreditlərin 10%-ni təşkil edir [19; 20]. Digər sahələr üzrə banklar tərəfindən verilən kreditlərin həcmi və payı da öz yüksək çəkisi ilə nəzərə çarpmır.

Sxem 2.3.1. Bank-kredit təşkilatlarının iqtisadiyyat sahələri üzrə kreditlərinin xüsusi çəkisi.

Mənbə: Sxem [19; 20] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bank-kredit təşkilatlarının iqtisadi rayonlar üzrə fəaliyyət səviyyəsini bir mənalı olaraq qiymətləndirmək qeyri-mümkündür. Son on ildə bu sahənin inkişafı, o cümlədən regional fəaliyyətinin genişlənməsi istiqamətində zəruri addımlar atılmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, bu təşkilatların regional inkişafında ciddi fərqliliklər müşahidə olunmaqdadır. Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi son illərdə də banklar tərəfindən verilən kreditlərin əsas hissəsi, 81%-i Bakı şəhərinin payına düşür. İqtisadi rayonlar üzrə nisbətən yüksək çəkisi ilə Aran (5%), Abşeron (4%), Gəncə-Qazax (2,5%) və Lənkəran (2%) özünü göstərir. Bu göstərici üzrə digər regionlar bir o qədər də yüksək səviyyəsi ilə nəzərə çarpmır. Bank kreditləri üzrə digər bir maraq kəsb edən məqam verilən kreditlərin orta faiz göstəricisi üzrə də fərqliliklərdir. Belə ki, Bakı şəhərində verilən kreditlər üzrə orta faiz göstəricisi 9% səviyyəsində olduğu halda, iqtisadi rayonlar üzrə o 15-24% arası dəyişməsi ilə müşahidə olunur [19; 20].

Diaqram 2.3.2. İqtisadi rayonlar üzrə kredit qoyuluşu (% , 2019).

Mənbə: Diaqram [19; 20] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bank-kredit təşkilatlarının iqtisadiyyata yönəldikləri vəsaitlərin həcmnin artması əsasən bu təşkilatların dövlət proqramları çərçivəsində büdcə vəsaitlərinin məqsədli cəlbə və istifadəsi ilə sıx bağlıdır. Bankların öz vəsaitlərinin iqtisadiyyata yönəldilmə səviyyəsi qaneedici səviyyədə deyildir. Riskli olan belə qoyuluşların geri qaytarılması və yüksək faiz mənfəəti təmin etməsi bu təşkilatları öz vəsaitlərini başqa sahələrə yönəltməyə məcbur edir. Bank-kredit təşkilatları tərəfindən iqtisadiyyata yatırılan kreditlərin spesifik xüsusiyyətləri də nəzərə çarpmaqdadır. Belə ki, əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi son on ildə də bu təşkilatların real sektorun öz vəsaitləri hesabına kreditləşməsi yüksək deyildir. Ölkə bank və kredit təşkilatları ev təsərrüfatlarının, bir sıra xidmət sektorunun maliyyələşməsi üzrə öz bazarını inkişaf etdirir. Əsasən verilən kreditlər istehlak və cari dövrülülüyü ilə diqqəti cəlb edir. Digər tərəfdən, bir sıra banklar, o cümlədən də dövlət və müştərek banklar iqtisadiyyatın kreditləşməsində dövlət vəsaitlərindən istifadə mövqeyindən çıxış etməkdədir.

Ölkə təcrübəsi deməyə əsas verir ki, müxtəlif mənbələr üzrə ayrılan kredit qoyuluşları sahəsində pozitiv irəliləyişlər baş verməkdədir. Lakin, bank təşkilatlarının kreditlərin faiz dərəcələrinin yüksəkliyi qeyri-neft sektorunun bu maliyyə resurslardan istifadəsinə geniş imkanlar yaratmır. Bank təşkilatlarının fəaliyyətində baş verən son dövrün ciddi problemləri onların kredit qoyuluşları siyasətinin daralmasına səbəb

olmuşdur. Bu təşkilatların kredit risk siyasətinin qaneedici olmaması, istehlak kreditləşməsi bazarından asılılığının artması onların maliyyə dayanıqlığını zərbə altına qoymaqladır. Müasir elmi-texniki tərəqqinin inkişafı qeyri-neft sektorunun müasir tələblər səviyyəsi baxımından təşkilində mühüm rol oynayır. Xüsusilə də qeyri-neft sektorunda rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalında elmin maliyyələşdirilməsi və nəticələri də vacib amildir. Azərbaycanda elmin inkişafı və maliyyələşdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərin əhatə dairəsi genişlənməkdədir. Lakin, bu sahənin iqtisadiyyata verdiyi töhfələri hələ ki, qaneedici səviyyədə qiymətləndirmək qeyri-mümkündür.

Son on ildə dövlət büdcəsindən elmə çəkilən xərclərin həcmində yüksək artım meyilləri müşahidə edilməmişdir. Belə ki, bu dövr ərzində büdcənin gəlir və xərclərinin iki dəfədən çox artmasına baxmayaraq elm və tədqiqatlara ayrılan xərclərin həcmi bir o qədər də artmamışdır. 2010-cu illə müqayisədə 2019-cu ildə elmə çəkilən xərclərin həcmi 24 % artaraq 122,3 milyon manat təşkil etmişdir. Buna baxmayaraq bu yönümlü xərclərin ÜDM-dəki payı həmin dövr ərzində cüzi (0,02%) olaraq qalması ilə müşahidə edilməkdədir. Digər tərəfdən, bu dövr ərzində elmə çəkilən xərclərin büdcə xərclərindəki payı 0,3% azalmaqla da diqqəti cəlb edir [16].

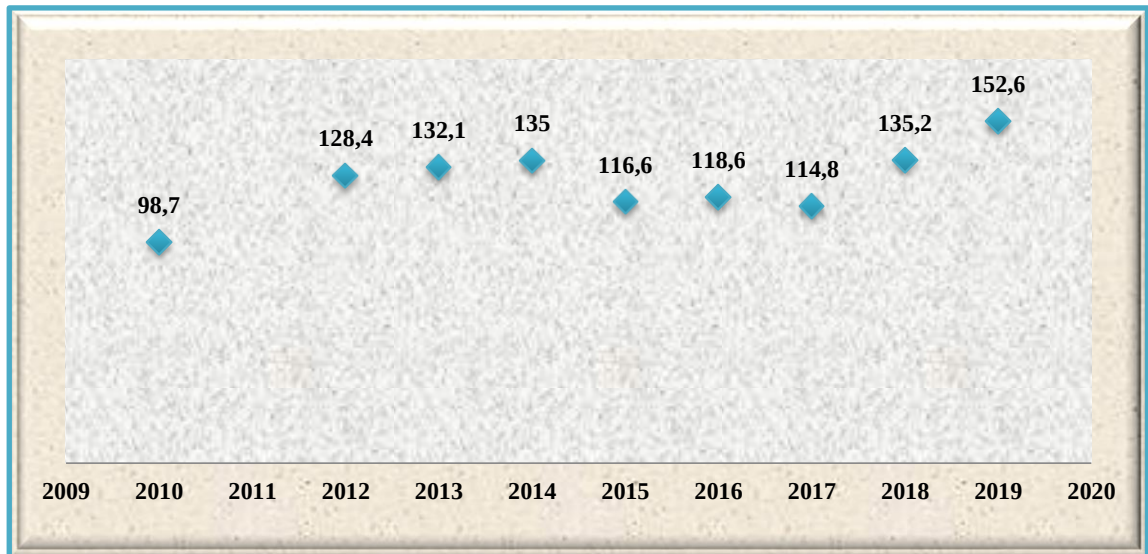

Diagram 2.3.3. Büdcədən elmə çəkilən xərclərin inkişaf səviyyəsi (milyon manat).

Mənbə: Diagram [16] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Müxtəlif mənbələr üzrə maliyyələşdirmə hesabına yerinə yetirilən elmi-tədqiqat və işləmələrin həcmi 2010-cu illə müqayisədə 2019-cu ildə 1,6 dəfə artmaqla 152,6

milyon manata çatmışdır. Aparılan tədqiqatların əksəriyyəti praktik yönümlü olmaması, real sektora birbaşa tətbiq edilməməsi baxımından da müşahidə edilir. Belə ki, aparılmış tədqiqatların strukturunda fundamental (nəzəri) tədqiqatların payı 57% , sınaq tədqiqatlarının 20%, digər xarakterli araşdırmaların isə 23% təşkil edir [16].

Qrafik 2.3.3. Yerinə yetirilmiş elmi-tədqiqat, işləmələrinin həcm səviyyəsi (milyon manat).

Mənbə: Qrafik [16] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Tədqiqatlara çəkilən xərclərin strukturunda qeyri-neft sektorunun inkişafı baxımdan əhəmiyyət kəsb edən kənd təsərrüfatı üzrə tədqiqatların payı aşağı səviyyədədir (6,1%). İnkişaf etmiş ölkələrdə elmi-tədqiqatlara ayrılan xərclər 2-4% səviyyəsində olmaqla müşahidə edilir. Xüsusilə, Qərbi Avropa, ABŞ, Yaponiya, Cənubi Koreya və digər ölkələrdə bu xərclərin mütəmadi artım meyli özünü əldə olunan nəticələrdə də aydın göstərməkdədir. İnkişaf etmiş ölkələrin elmi-tədqiqatları və onların iqtisadiyyata tətbiqi sahəsində mühüm uğurlar əldə olunmaqdadır [139; 147]. Dünyanın 500 aparıcı şirkəti global məhsul və xidmət istehsalının 46,2 %-ni verməkdədir. Bu sahədə mühəndislik elmlərinin rolu xüsusi əhəmiyyətliyi ilə fərqlənməkdədir. Hazırda bu sahəyə ciddi investisiya yatırılır, Nobel mükafatı almış işlərin əksəriyyəti inkişaf etmiş Qərb dövlətlərindən olması ilə müşahidə olunur. Dünya üzrə bütün patentlərin 30,6%-i Yaponiyanın, 28,1%-i ABŞ-ın, 28,6% Avropa Birliyi ölkələrinin payına düşür. Elmi tədqiqatlara əsas investisiya yönəltməsi ilə bu ölkələr lider hesab olunmaqdadır [139; 147]. İnkişaf etmiş ölkələrdə elm və əsasən də bu yönümlü tədqiqat xərclərinin 60-80%-i məhz özəl sektorun payına düşür. Bu

yatırımlar daha çox aparıcı şirkətlər tərəfindən həyata keçirilir [139; 147]:

➤ ABŞ-da elmi tədqiqatların təxminən 80%-i özəl sektor, iri transmilli şirkətlər vasitəsi ilə maliyyələşdirilir. Belə ki, ABŞ-ın 465 milyard dollarlıq elm üçün xərclənən maliyyə vəsaitinin 66%-i özəl sektor tərəfindən ayrılır, dövlətin bu sahədəki payı 26% təşkil edir. Digər xərclər isə nüfuzlu universitetlər, müxtəlif fondlar tərəfindən ayrılır. Eyni zamanda, digər inkişaf etmiş ölkələrdə də eyni vəziyyət müşahidə olunmaqdadır.

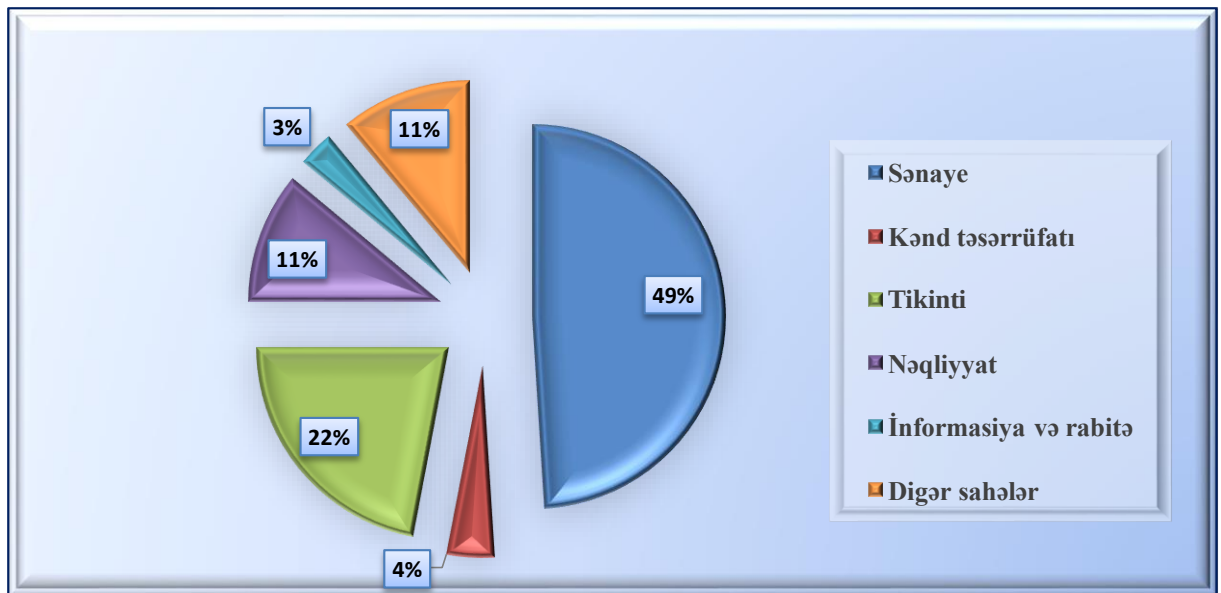
➤ Yaponiyada R&D xərclərin 77%-i, Cənubi Koreyada isə 72%-i özəl sektor tərəfindən ayrılır. Elmi tədqiqatlara ayrılan xərclərdə İKT şirkətləri mühüm rol oynamaqdadır. Yalnız “Intel” şirkəti elmi tədqiqatlara 10,1 milyard dollar, “Microsoft” 9,8, “Nokia” 7,8, “Google” 6,6, “IBM” 6,3, “Apple” 3,5 milyard dollar xərcləyir.

➤ İnkişaf etməkdə olan ölkələrin əksəriyyətinin, həmçinin MDB ölkələrinin elmi xərclərinin dövlət büdcələrindən ayrılımları kifayət qədər azlığı ilə nəzərə çarpır. Belə ki, bu ölkələr ÜDM-in 0,2-1%-ni müvafiq istiqamətdə yönəldirlər.

➤ Müasir dünyada elmi tədqiqatlara 1,5 trilyon dollar xərc çəkilir ki, bunun da 80%-i inkişaf etmiş ölkələrin (33,8 % ABŞ, 23,4% Avropa İttifaqı, 10,8 % isə Yaponiya) payına düşür. Cənubi Koreyada elmi-tədqiqat xərcləri ÜDM-in 4,36 %-i, İsraildə 3,9%-i, Yaponiyada 3,3%-i, Almaniyada 2,9%-i, ABŞ-da 2,8%-i səviyyəsindədir.

➤ Azərbaycan Respublikasında isə uzun müddət belə mühüm xərclərin ÜDM-in 0,2% səviyyəsində qalması bu sahədə ciddi islahat tədbirlərinin həyata keçirilməsini bir daha zəruriləşdirməkdədir.

Ölkədə iqtisadiyyat sahələri üzrə əsas kapitala yönəldilən investisiyaların həcmində son on ildə fərqli dəyişiklik meyili özünü göstərmişdir. Əsas kapitala yönəldilmiş investisiya qoyuluşlarının artımı əsasən sənaye və tikinti sektorunda müşahidə olunur. Son on il ərzində əsas kapitala yönəldilmiş investisiya qoyuluşlarının həcmi sənayedə 2 dəfə artaraq 8,7 milyard manat, tikinti sektorunda 33 dəfə artmaqla 3,7 milyard manata çatmışdır [12; 13]. Qeyd etmək lazımdır ki, sənaye sahəsində əsas kapitala yönəldilən investisiya qoyuluşlarının əsas hissəsi neft-qaz sektoruna yönəlməkdədir.

Sxem 2.3.2.. İqtisadiyyat sahələri üzrə əsas kapitala yönəldilən investisiyaların pay bölgüsü (%)

Mənbə: Sxem [12; 13] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Sənaye sektorunda investisiya qoyuluşlarında sahəvi baxımdan əsaslı fərqliliklər nəzərə çarpmaqdadır. Xüsusilə də mədənçıxarma sənayesi, hansı ki, əsasını neft sektoru təşkil edir illər üzrə bu sahədə daha yüksək göstəriciləri ilə özünü göstərir. 2010-cu illə müqayisədə 2019-cu ildə mədənçıxarma sənayesində əsas kapitala yönəldilən investisiyaların həcmi 1,9 dəfə artmaqla 5,7 milyard manata çatmışdır. Emal sənayesində də müqayisə olunan dövr ərzində bu göstərici 5 dəfə yüksəlməklə 2,5 milyard manat təşkil etmişdir [13]. Müvafiq sektorda başlıca fərqli məqamları belə xarakterizə etmək mümkündür:

- ⇒ Mədənçıxarma sənayesi əsasən dövlət sektoruna, emal sənaye isə qeyri-neft sektoru olaraq özəl sektora aiddir;
- ⇒ Mədənçıxarma sənayesində əsas kapitala yönəldilən investisiyaların ümumi sənaye qoyuluşlarındakı payı 61%, emal sənayesinin isə 27% səviyyəsindədir;
- ⇒ Mədənçıxarma sənayesinə yatırılan investisiyaların 62%-i xarici, 38%-i daxili investisiyalar olduğu halda, emal sənayesindəki investisiyaların 32%-i xarici, 68%-i daxili yatırımlardır;
- ⇒ Mədənçıxarma sənayesinə yatırılan daxili investisiyalar dövlətə, emal sənayesinə yönəldilənlər isə müəssisələrin özünə aiddir.

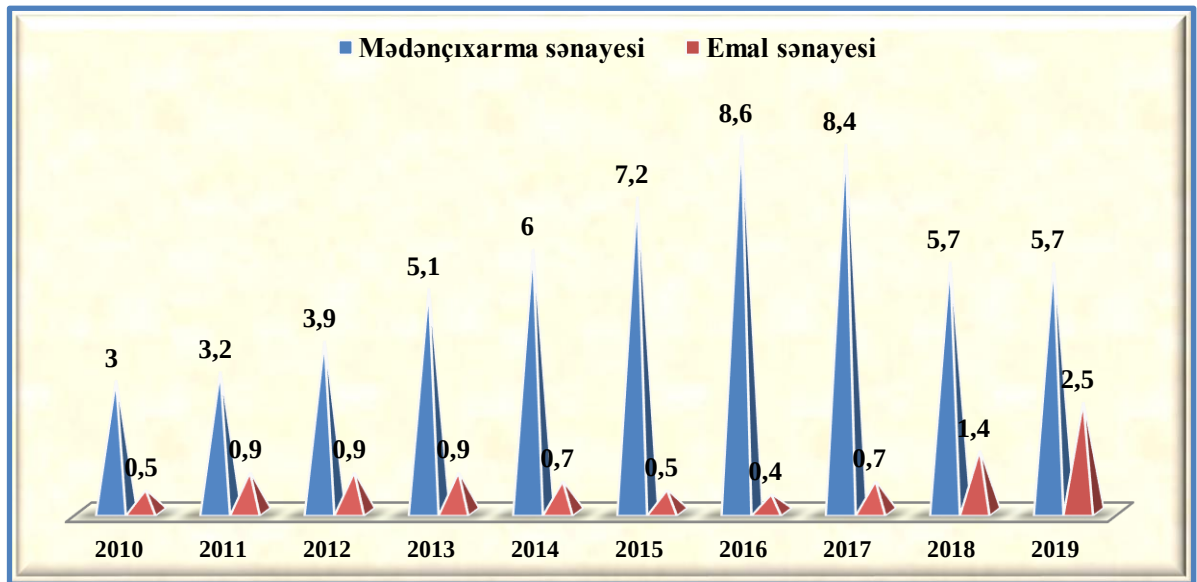

Diagram 2.3.4. Sənayedə əsas kapitala yönəldilən investisiyaların inkişaf dinamikası (milyard manat).

Mənbə: Diagram [13] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

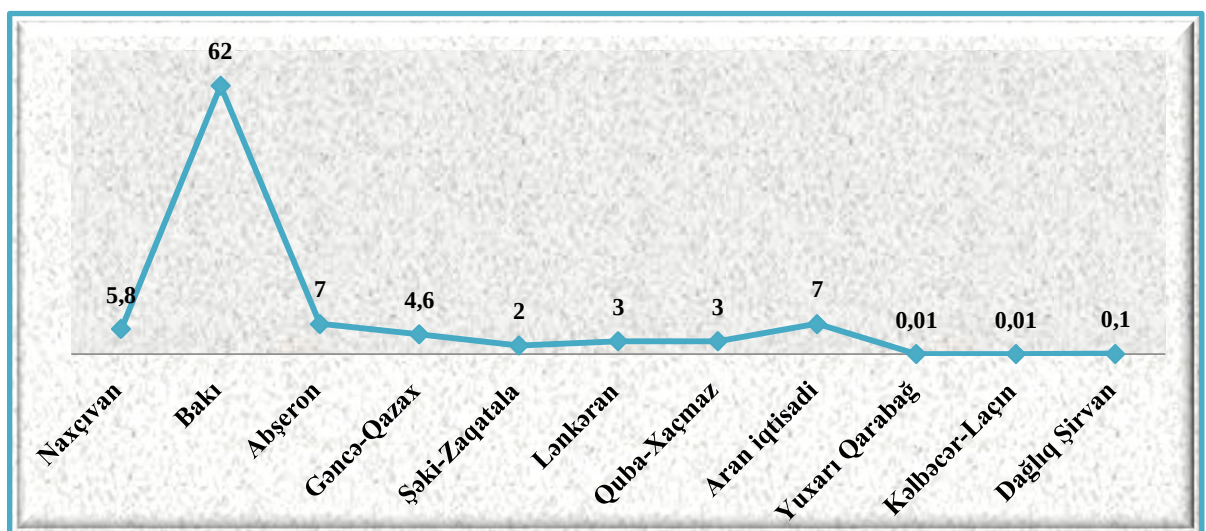
Kənd təsərrüfatı, informasiya və rabitə sahələrində əsas kapitala yönəldilən investisiyaların həcmi digər sahələr ilə müqayisədə yüksək deyildir. Lakin, son on ildə bu göstərici kənd təsərrüfatı üzrə 1,3 dəfə artmaqla 764 milyon manat, rabitə və informasiya sahəsi üzrə isə 2,1 dəfə artmaqla 442 milyon manat təşkil edib. Əsas kapitala yönəldilən investisiyaların həcmində azalma yalnız nəqliyyat sektorunda müşahidə olunub. Belə ki, 2010-cu illə müqayisədə 2019-cu ildə bu sektorda əsas kapitala yönəldilən investisiyaların həcmi 1,3 dəfə azalmaqla 1,9 milyard manat olmuşdur [12; 13].

Cədvəl 2.3.3. İqtisadiyyat sahələrinə görə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyalar (milyard manat)

	Sənaye	Kənd təsərrüfatı	Tikinti	Nəqliyyat	İnformasiya və rabitə	Digər sahələr
2010	4,3	0,4	0,1	2,5	0,2	2,4
2011	5,4	0,4	0,2	2,5	0,3	3,9
2012	6	0,7	0,5	2,6	0,3	5,3
2013	7,5	0,6	0,7	3,6	0,2	5,3
2014	7,6	0,4	2,2	2,4	0,2	4,8
2015	8,5	0,4	2,1	2,2	0,3	2,4
2016	10	0,3	2,8	1,4	0,2	1,1
2017	11	6,2	2,8	1,8	0,2	1,5
2018	8,5	0,7	3,7	1,9	0,4	1,9
2019	8,7	0,8	3,8	1,8	0,5	2,1

Mənbə: Cədvəl [12; 13] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

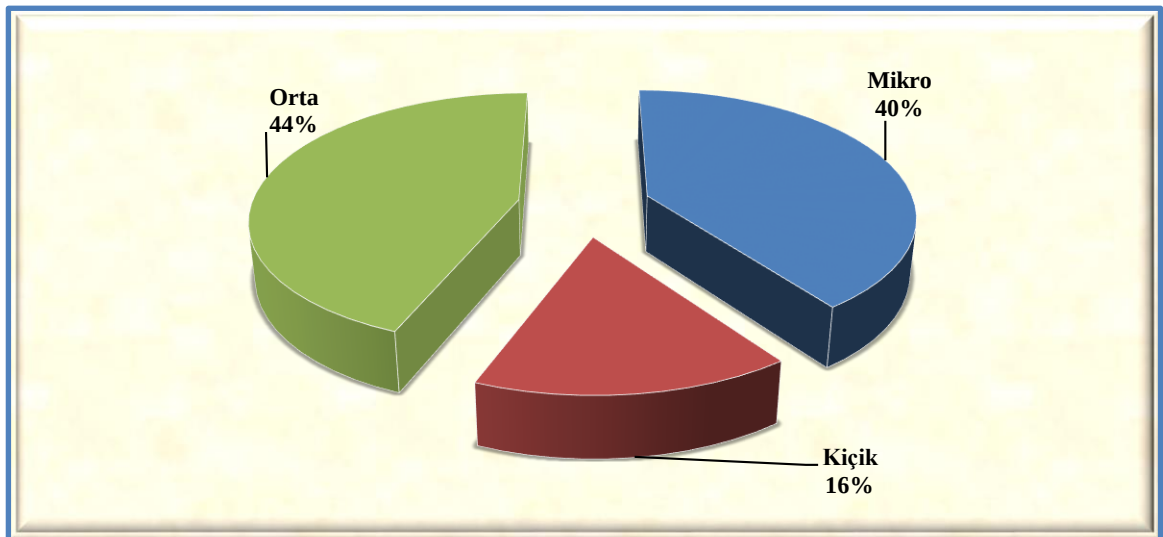
Ölkənin iqtisadi rayonları üzrə əsas kapitala yönəldilən investisiyaların bölgüsündə də fərqliliklər aydın şəkildə özünü göstərməkdədir. Regional fərqlər digər sahələrdə olduğu kimi əsasən bir neçə iqtisadi rayon və Bakı şəhərinin üstünlüyü ilə nəzərə çarpmaqdadır. Belə ki, bu göstərici baxımından Bakı şəhərinin payı ən yüksəkliyi ilə, yəni ölkə üzrə əsas kapitala yönəldilən investisiyaların 62% -ni təşkil etməsi ilə diqqəti cəlb edir. Müvafiq sahədə sonrakı yerdə nisbətən yüksək göstərici ilə Abşeron (7%), Aran (7%), Naxçıvan (5,8%), Gəncə-Qazax (4,6%) iqtisadi rayonları gəlməkdədir [13; 17]. Lakin, kifayət qədər iqtisadi potensialları diqqəti cəlb edən digər regionların bu istiqamətdəki göstəriciləri aşağı səviyyəsi ilə fərqlənir.

Qrafik 2.3.4. İqtisadi rayonlar üzrə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyaların pay bölgüsü (%).

Mənbə: Qrafik [13; 17] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Azərbaycanda son on ildə sahibkarlıq sektorunun inkişafında əldə olunan nəticələr, bu sahədə əsas kapitala investisiya qoyuluşlarında da görünməkdədir. Belə ki, 2010-cı illə müqayisədə 2019-cu ildə sahibkarlıq sektorunda əsas kapitala yönəldilən investisiyaların həcmi 1,7 dəfə artmaqla 7 milyard manata çatmışdır. Bu göstərici ölkə üzrə əsas kapitala yönəldilən investisiyaların 41%-ni təşkil edir [14].

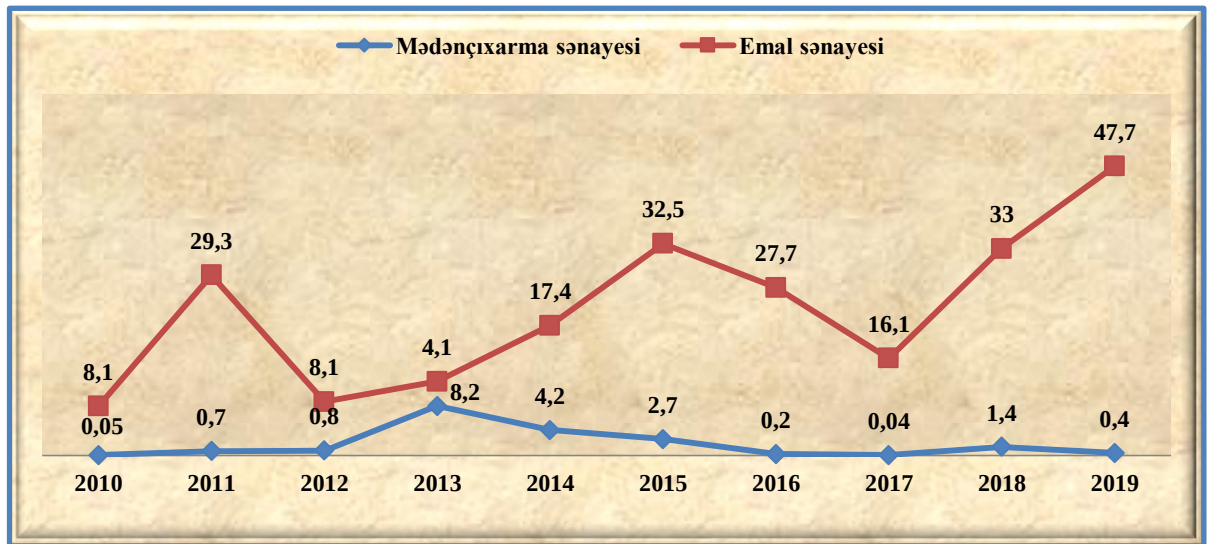

Sxem 2.3.4. Sahibkarlıq subyektlərinin əsas kapitala investisiya qoyuluşu üzrə pay bölgüsü (%).

Mənbə Sxem [14] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Göstərmək lazımdır ki, özəl sektorda olan müvafiq yatırımlar sırf daxili mənbələr üzrə həyata keçirilməsi ilə də diqqəti cəlb edir. Sektorda yatırılan müvafiq investisiyalarda mikro sahibkarlıq subyektlərinin payı – 40%, orta sahibkarlıq subyektlərinin - 44% təşkil etdiyi halda, bu göstərici kiçik sahibkarlıq subyektləri üzrə 16% olması ilə fərqlənir. Sahibkarlıq subyektlərinin 78%-nin kiçik müəssisələr təşkil etməsinə baxmayaraq, bu sahədə əsas kapitala yönəldilən investisiyaların payı yüksək deyildir [14]. Sahibkarlıq sektorunun inkişafında əldə olunan irəliləyişlərə baxmayaraq, bu sahədə ciddi investisiya qoyuluşlarına ehtiyac vardır. Müvafiq sektorda bir müəssisəyə düşən investisiya yatırımları yüksək hesab olunmur. Bu amil də həmin subyektlərin daxili və xarici bazarlara hədəflənmiş fəaliyyətin məhdudlaşmasına səbəb olmaqdadır.

Qeyri-neft sektorunun müasir və perspektiv inkişafı bu sahədə innovasiya fəaliyyətinin gücləndirilməsi və belə yönümlü investisiya qoyuluşlarının artırılması zərurətini aktuallaşdırır. Belə ki, bu sahədəki subyektlərin daxili və xarici bazarlara rəqabətqabiliyyətli məhsul çıxarması innovasiya xərclərinin həcmnin artırılması ilə sıx bağlıdır. Lakin təcrübə deməyə əsas verir ki, iqtisadiyyatımızda innovasiya xərcləri nə ölkə, nə də beynəlxalq təcrübə baxımından qaneedici səviyyədə deyildir. Xüsusilə də bu durum sənayedə daha qabarıq şəkildə özünü göstərməkdədir.

Qrafik 2.3.5. Sənayedə fəaliyyət növü və maliyyə mənbələri üzrə innovasiyalara yönəldilən investisiyalar (milyon manat).

Mənbə: Qrafik [13] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Mədənçıxarma sənayesində son on ildə müxtəlif dəyişikliklərə baxmayaraq innovasiya xərclərinin həcmi 8 dəfə artaraq 4 milyon manat olmuşdur. Lakin, bu sahədəki innovasiya yatırımların həcmi çox kiçik səviyyəsi ilə müşahidə olunur. Emal sənayesində isə həmin dövr ərzində innovasiya xərclərinin həcmi 6 dəfə artmaqla 47,7 milyon manat təşkil etmişdir [13]. Digər sahələr ilə müqayisədə daha çox innovasiya yatırımlarının yüksəldiyi sahə kimi emal sənayesi nəzərə çarpır. Ancaq, belə yatırımlar müasir təcrübədə həmin sahələr üzrə innovasiya qoyuluşları ilə müqayisədə ölçüyə gəlməz cüzi səviyyəsi ilə özünü göstərir. Artıq həm sənaye, həm də qeyri-neft sənayesində innovasiya yönümlü qoyuluşların artırılmasının çox zəruri olması öz vacibliyi ilə gündəmdədir. Qeyri-neft sektorunun perspektiv inkişafı bu amillə daha çox bağlı qiymətləndirilməlidir. Innovasiya yönümlü fəaliyyətin inkişafı və investisiya qoyuluşlarında bilik iqtisadiyyatının qurulması da önəmli hesab olunmalıdır [12; 13]. Müxtəlif mənbələr hesabına innovativ və elmə çekilən xərclərin artırılması öz vacibliyi ilə diqqət mərkəzində saxlanmalıdır. İlkin olaraq, Azərbaycanda innovasiya qoyuluşlarının ÜDM-dəki payının 10%-ə yaxınlaşması strateji hədəf sayıla bilər. Özəl sektor elmi-tədqiqatlara və innovativ fəaliyyətə sərmayə yatırmağa daha böyük maraq göstərməlidir.

Ölkə iqtisadiyyatının, xüsusilə də qeyri-neft sektorunun müasir inkişafında fond

bazarının rolu xüsusilə nəzərə alınmalıdır. Bu bazarın maliyyə resurslarının istifadəsi yeni və əlverişli investisiya mənbələri kimi çıxış edir. Belə yanaşma beynəlxalq təcrübədə də diqqəti cəlb edir və fond bazarı ölkələrin iqtisadi inkişafında əsas investisiya mənbəyi olaraq özünü göstərir. Azərbaycanda fond bazarının təşkili və inkişafı istiqamətində bu baxımdan əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Bütün bu kimi amillərin nəticəsidir ki, fond bazarının kapitallaşma (dövriyyə) səviyyəsi 2010-cu illə müqayisədə 2019-cu ildə 7,8 dəfə artmaqla 16,4 milyard manata çatmışdır [22]. Göstərmək lazımdır ki, ÜDM-də fond bazarının kapitallaşma səviyyəsinin xüsusi çəkisi 20%, qeyri-neft ÜDM-ində isə 37% təşkil etməsi ilə nəzərə çarpır.

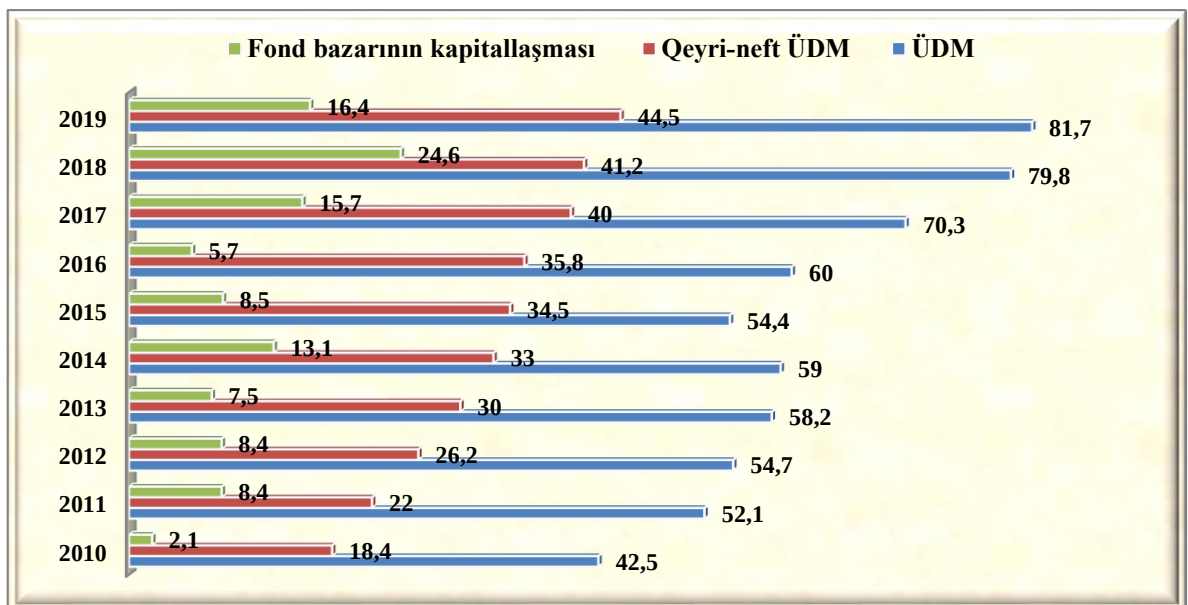
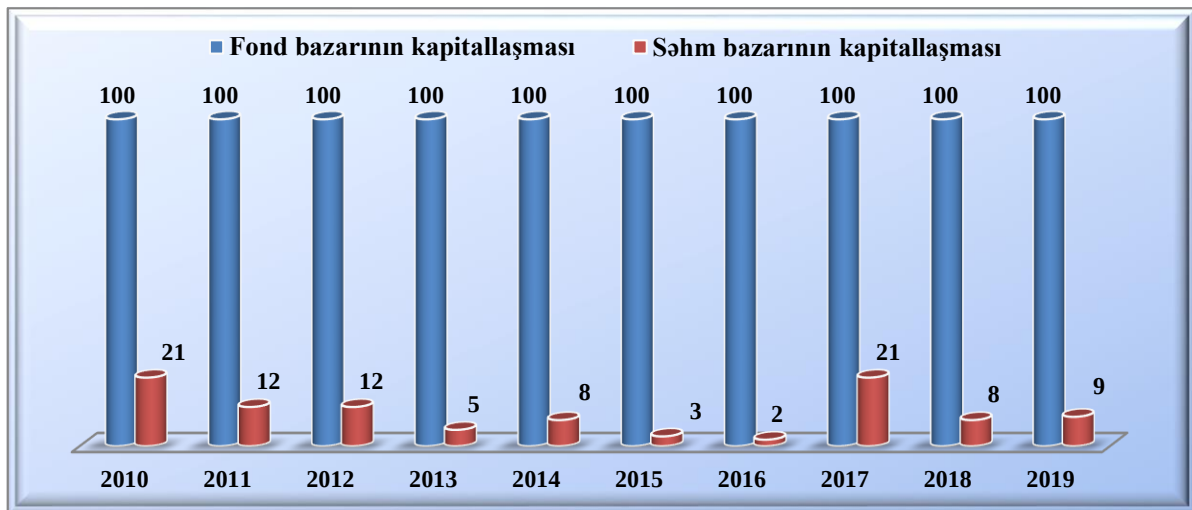

Diagram 2.3.5. Azərbaycanda fond bazarının inkişaf səviyyəsi (milyard manat).

Mənbə: Diagram [22] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Fond bazarının inkişafında dövlət qiymətli kağızlarının rolu daha yüksək payı ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, dövlət qiymətli kağızlarının fond bazarının kapitallaşma səviyyəsindəki payı 72% təşkil etməkdədir. Belə vəziyyət özəl sektorun (qeyri-neft) bu bazardan investisiya cəlbi imkanlarını daraldır. Qeyri-neft sektorunun fond bazarından başlıca investisiya mənbəyi kimi istifadəsində önəmli olan səhm bazarının inkişafı da yüksək qiymətləndirilə bilməz.

Diaqram 2.3.6. Azərbaycanda fond bazarının inkişaf səviyyəsi (milyard manat).

Mənbə: Diaqram [22] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Son on ildə səhm bazarının kapitallaşma səviyyəsinin azalma meyili müşahidə edilərək, 400 milyon manat təşkil etmişdir. Səhm bazarının fond bazarında ümumi kapitallaşmasındakı payı 9%-dən yüksək deyildir. Bu göstərici xüsusilə də müasir təcrübə baxımından çox kiçik hesab olunur [22] Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun investisiya təminatının inkişafına mane olan problemlər sırasında aşağıdakı amilləri xüsusilə fərqləndirmək məqsəduyğundur:

- Qeyri-neft sektorunda aparılan islahat tədbirlərinin sürətləndirilməsinin kifayət qədər yüksək olmaması;
- İqtisadi sahədə, əsasən də sənayedə uzun müddət neft-qaz sektorunun əsas aparıcı qüvvə kimi diqqət mərkəzində saxlanılması;
- Xüsusi əhəmiyyət kəsb edən perspektivli və potensial inkişafa malik sahə və müəssisələrə investisiya yatırımlarında səmərəli və güzəştli mexanizmlərin kifayət qədər tətbiq olunmaması;
- Qeyri-neft sektorunda mövcud olan texniki və texnoloji bazanın mütərəqqi inkişafdan geriliyi və bu sahədə investisiya yatırımlarının azlığı;
- Ölkədə müasir elmi-texniki potensialın dağınıqlığının mövcudluğu və bu imkanların sənaye sahələrində istifadənin zəifliyi;
- İnnovasiya fəaliyyətinin və maliyyələşdirilməsinin qeyri-neft sektorunda aşağı olması;

- Qeyri-neft sektoruna daxil olan müəssisələrin rəqabətqabiliyyətli, innovasiya yönümlü məhsul istehsalına meyilli olmaması və bununla bağlı investisiya cəlbində passiv mövqedən çıxış etməsi;
- Regionlarda qeyri-neft sektoruna aid müəssisələrin inkişafının qanəedici səviyyədə olmaması bu sahədə mərkəzə meyilliyin yüksək olması;
- Qeyri-neft sektoruna aid olan müəssisələrin ixrac potensialının yüksəldilməsi üçün maliyyə resurslarının qənaətbəxş səviyyədə olmaması;
- Müvafiq sahədə mövcud olan istehsal fondlarının, texnoloji avadanlıqların amortizasiya səviyyəsinin yüksəkliyi və onların yenilənmə imkanlarının məhdudluğu.

III FƏSİL. QEYRİ-NEFT SEKTORUNDA İNVESTİSİYA QOYULUŞLARININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Azərbaycanca qeyri-neft sektorunun investisiya-maliyyə təminatının yaxşılaşdırılmasının əsas istiqamətləri

Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafı onun investisiya təminatının yaxşılaşdırılması və bu təminatdan istifadənin təkmilləşdirilməsi ilə birbaşa bağlıdır. Belə müasir çağırış qloballaşma şəraitində innovasiya fəaliyyətinin keyfiyyətə yeni müstəvidə genişlənməsinə rəvac verməkdədir. Bu həm də bütün iqtisadi və təsərrüfat proseslərinin dəyişmə tempinin, innovativ yeniliklərin yayılmasını və istehsal sahəsində tətbiqinin yüksək şəkildə sürətlənməsini əsaslandırır. Qeyri-neft sektorunun investisiya təminatının gücləndirilməsi onun nəticələrinin verəcəyi maraqların, faydaların səviyyəsindən asılı olacaqdır. Məhz bu sektorun yeni, innovativ məhsulu daxili və xarici bazar üçün xüsusi maraq yaratmaqla, onun satış imkanlarını da artırmalıdır. Bütün belə yanaşma isə, investisiya qoyuluşlarından istifadənin yaxşılaşdırılmasında ilk olaraq diqqətin istehsal ediləcək məhsul və onun nəticə faydalarının bağlılığının əvvəlcədən müəyyən edilməsini qabartmalıdır.

Qeyri-neft sektorunda investisiya qoyuluşlarından istifadənin yaxşılaşdırılması bu baxımdan sənaye siyasəti və bu sahədə mövcud olan hüquqi-normativ bazanın müasir tələblərə cavab verən yeni məhsul istehsalının stimullaşdırılmasına daha çox yönəldilməsini zəruriləşdirir. Zənnimizcə, qeyri-neft sektorunda müasir tələblərə cavab verəcək məhsul istehsalının stimullaşdırılmasında və bununla bağlı investisiya potensialının istifadəsində aşağıdakı amillərə xüsusi üstünlük verilməlidir:

- Yeni və bazar tələblərinə cavab verən məhsul istehsal edən müəssisələrə təminatlı güzəşt və dəstək mexanizminin təkmilləşdirilməsi;
- Müvafiq təyinatlı və bazarda özünü doğrultmaqda olan müəssisələrə uzunmüddətli investisiya kreditləşməsində zəruri dəstəyin artırılması;

➤ Sosial əhəmiyyətli və ekoloji baxımdan yeni məhsul istehsalçılarına dövlət və yerli idarəetmə orqanları tərəfindən məqsədli sifarişlərin təmini və bu sahədə investisiya təminatı ilə bağlı səmərəli münasibət sisteminin yaradılması;

➤ Rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalçılarının fəaliyyətinin genişləndirilməsinə xidmət edəcək maliyyə-kredit, vergi, gömürk və s. sahələrdə mövcud olan qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi;

➤ Daxili və xarici bazarlar üçün yüksək tələb olunan və riskli məhsulların istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrin xərclərinin müəyyən hissəsinin kompensasiya olunması (elm, innovasiya, marketinq və s.).

Qeyri-neft sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələrin fəaliyyətinin genişləndirilməsi və investisiya təminatının yaxşılaşdırılması nəticə etibarlı ilə onların fəaliyyətində həm daxili, həm də xarici tərəfdaşların maraqlandırılması mexanizminin yaradılması haqqında ciddi düşünmək məqsədəuyğundur. İlk növbədə ölkədaxili maraq mexanizminin təşkili daha önəmli hesab olunmalıdır. Bu baxımdan milli müəssisələrin məhsullarının ölkədə tam genişliyi ilə reallaşdırılması üçün əsaslandırılmış və məqsədyönlü siyasət tədbirləri sistemi hazırlanmalıdır.

Dünyada genişlənməkdə olan ticarət münasibətləri və rəqabət mühiti milli müəssisələrin də fəaliyyətinin və investisiya siyasətinin bu tələblərə uyğun qurulmasını zəruriləşdirməkdədir. Həmçinin, beynəlxalq bazarlarda ixtisaslaşmaya üstünlük verilməsi, istehsal texnologiyalarının, innovasiya potensialının inkişaf etdirilməsi və milli təsərrüfat subyektlərinin global və regional səviyyədə rəqabətə davamlılığının artırılması Azərbaycanda da mühüm amillərdən biri kimi qiymətləndirilməkdədir. Xüsusilə də qeyri-neft sektorunun, o cümlədən sənayesinin innovasiyalar əsasında inkişafı elm və texnologiya potensialının gücləndirilməsi və peşəkar kadr hazırlığı imkanlarının genişləndirilməsi bu baxımdan vacib məsələ kimi dəyərləndirilməlidir. Belə yanaşma isə, qeyri-neft sektoruna daxil olan müəssisələrin investisiya siyasətinin də məhz bu mühüm məqamlar nəzərə alınmaqla hazırlanmasını gündəmə gətirməkdədir. Qeyri-neft sektoruna daxil olan müəssisələrin çevik və səmərəli investisiya siyasətinin mövcudluğu və onun bazar tələbləri ilə uyğunlaşdırılması amili xüsusi zərurətdən irəli gəlir. Müasir iqtisadi inkişaf və rəqabət mühitinin kəskinləşməsi

bu tip müəssisələrin investisiya siyasətinin aşağıdakı tələblər nəzərə alınmaqla tərtib edilməsini ön plana çəkir:

- İnvestisiya siyasətinin milli və beynəlxalq hüquqi-metodoloji əsaslara uyğun hazırlanmasına üstünlük verilməsi;
- İnvestisiya siyasətinin hazırlanması prosedurunun dövrlər və mərhələlər üzrə əlaqələndirilməsi;
- İnvestisiya siyasətində daxili və xarici maliyyə-resurs mənbələrinin birlikdə əsaslandırılaraq, əlaqələndirilməsi;
- İnvestisiya siyasətinin innovativ və müasir bazar tələblərinə əsas götürülməklə tərtib edilməsi;
- İnvestisiya siyasətində xərc və gəlirlərin müasir və perspektiv dövrlər üzrə əlaqələndirilməsi;
- İnvestisiya siyasətində çevik və səmərəli menecmentin təşkilinə üstünlük verilməsi;
- İnvestisiya siyasətinin səmərəliliyinin və mənfəətlilik səviyyələrinin qiymətləndirilməsi;
- İnvestisiya qoyuluşlarının likvidliyinin və risklərinin minimal həddinin təmin edilməsi;
- İnvestisiya siyasətində ətraf mühit və sosial yönümlüyün qiymətləndirilməsi və təmini.

Qeyri-neft sektoruna daxil olan müəssisələrdə investisiya siyasətinin hazırlanmasında əsas mühüm amillərdən biri də subyektin öz və cəlb etdiyi (dövlət, bank və s.) maliyyə resursları hesabına formalaşdırdığı portfelin həyata keçiriləcək layihələr üzrə qənaətlilik və səmərəlilik məqamları ilə təmin olunmasının tam əsaslandırılmasıdır. Digər tərəfdən, belə müəssisələr tərəfindən hazırlanan investisiya siyasəti dövlətin müəyyən etdiyi maliyyə-kredit, vergi, gömrük, büdcə, sosial, kadr-mütəxəssis hazırlığı, innovasiya kimi güzəştlər paketi tam genişliyi ilə əlaqələndirilməlidir. İnvestisiya siyasətinin həyata keçirilməsinin həm də marketing tədqiqatları ilə əsaslandırılması və bu sahəyə ayrılacaq xərclərin əvvəlcədən müəyyən edilməsi xüsusi zərurətdən irəli gəlir. Qeyri-neft sektoruna daxil olan müəssisələr

tərəfindən müasir şəraitdə belə təkmil investisiya siyasətinin həm hazırlanması, həm də həyata keçirilməsi reallıq baxımdan çətin hesab olunur. Məhz müasir təcrübə də nəzərə alınmaqla, bu sahədə dövlətin müəssisə və subyektlərə zəruri dəstək mexanizmi xüsusi əhəmiyyətliyi ilə çıxış etməkdədir.

Qeyri-neft sektoruna daxil olan müəssisələrin investisiya siyasətinin hazırlanmasında müvafiq dövlət orqanlarının məsləhət-dəstək yönümlü mexanizminin mövcudluğu da vacib məsələlərdən hesab olunmalıdır. Çünki, dünya təcrübəsi baxımından kifayət qədər formalaşmamış milli müəssisələrin yüksək və təkmil investisiya siyasətini nə hazırlamaq, nə də onu məqsədəuyğun surətdə həyata keçirmək imkanları yoxdur. Digər tərəfdən, dövlət investisiya siyasəti ilə milli müəssisələrin investisiya siyasəti arasında qanəedici uyğunluğun və səmərəliliyin əldə olunması da bu sahədə belə yanaşmanın olmasını şərtləndirir. Məhz bu baxımdan ilk növbədə ölkədə daxili və xarici inkişafın təsir amilləri və dəyişən rəqabət mühitinin tələbləri əsas götürülməklə vahid investisiya siyasəti formalaşdırılmalıdır. Belə dövlət səviyyəsində olan investisiya siyasəti bu sahədə mövcud olan bütün hüquqi, iqtisadi, sosial, ekoloji, metodoloji, innovativ və s. əsasları bir müstəviyə gətirməklə, onlar arasında tam anlaşıqlılıq, əlaqəlilik və çeviklik olmasını təmin etməlidir. Həmçinin, dövlətin investisiya siyasəti subyektlərin investisiya proqram və siyasətləri ilə uzlaşdırılmalıdır. Dövlətin investisiya siyasəti ilkin olaraq makroiqtisadi sabitliyin, investisiya fəaliyyətinin inkişafına yönəlməklə aşağıdakı istiqamətləri özündə ehtiva etməlidir:

- Makroiqtisadi konyukturun təkmilləşdirilməsi;
- Daxili və xarici investorlar üçün eyni əlverişli investisiya mühitinin təşkili və onun mütəmadi olaraq yaxşılaşdırılması;
- İnvestisiya fəallığı ilə iqtisadi artım arasındakı qarşılıqlı əlaqənin təmin edilməsinə üstünlük verilməsi;
- Özəl sektorun investisiya fəallığının artırılması ilə bağlı təşviqedici tədbirlərin artırılması;
- Ölkədə inflyasiya, bank kreditlərinin faiz artımının stabilləşdirilməsi siyasətinin aparılması;

- Fiziki və hüquqi şəxslərin investisiya fəaliyyətinə cəlb edilməsinin artırılması və bu mühitdə fəal iştirakı üçün daha stimullaşdırıcı və zəmanətli şəraitin inkişaf etdirilməsi;

- Büdcə kəsirini sabit saxlamaqla, bu yönümlü vəsaitlərdən qeyri-neft sektorunda daha geniş istifadə ilə bağlı məqsədli proqramların hazırlanaraq, icra edilməsi;

- Qeyri-neft sektorunda təşkilatı-hüquqi formasından asılı olmayaraq bütün müəssisə və təsərrüfat subyektlərinin (təsisçilərin, səhmdarların, kreditor və investorların) maraq və mənafeələrinin müdafiə sisteminin beynəlxalq tələblərə uyğun təşkil edilməsi.

Müasir dövr baxımından investisiya siyasətinin qeyri-neft sektorunun mənafeələrinə daha da yaxınlaşdırmaq üçün onun məqsədini belə formada ifadə etmək məqsədəuyğun olar:

- ✓ Ölkədə mövcud maliyyə resurslarını səfərbər etmək;
- ✓ Bu resursları biznes-investisiya mühitinin fəallığının yüksəldilməsinə yönəltmək;
- ✓ Dövlət proqramları çərçivəsində qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün büdcə və digər mənbələrin vəsaitlərindən səmərəli istifadəni təşkil etmək.

İnvestisiya siyasəti dövlət maliyyə resursları ilə yanaşı, həm də ölkə vətəndaşlarının və fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslərin vəsaitlərinin də bu məqsədlə istifadəsi mexanizmini yaratmalıdır. Bütün belə məqsədli yanaşma eyni zamanda investisiya siyasətinin istiqamətliliyinə də təkmilləşdirilməsini zəruriləşdirir:

- İnvestisiya fəaliyyətinin prioritetlərinin müasir və perspektiv istiqamətlərinin dəyişən bazar tələblərinə uyğun olaraq müəyyən edilməsi;
- Cəlb olunan müxtəlif mənbəli (dövlət, özəl, şəxsi) investisiya və kapital qoyuluşlarının məqsədli proqramlar və real tələblər nəzərə alınmaqla istifadəsinin təmin edilməsi;
- İnvestisiya fəaliyyətində xərclərin optimallaşmasına və istifadə səmərəliliyinin artırılmasına əsas üstünlüyün verilməsi;
- Büdcə maliyyə resurslarının investisiya məqsədləri üçün istifadəsində ölkə üzrə əhəmiyyət kəsb edən sahələrin inkişafına üstünlüyün verilməsi;

- İnvestisiya fəaliyyətində xərclərin özünü ödəmə müddətinin azaldılmasına və onlardan təkrar istifadənin effektivliyinin artırılmasına nail olunması;
- İnvestisiya fəaliyyətində innovativ sahələrlə yanaşı, milli iqtisadiyyatın digər sahələrinin də inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması.

Ölkədə investisiya siyasətinin əsas istiqamətlərindən birini də onun səmərəliliyinin artırılması və investisiya fəallığının maksimum yüksəldilməsinə nail olunması təşkil etməlidir. Belə yanaşma isə, özlüyündə investisiya siyasətinin əsas çalarlarına – amortizasiya, elmi-texniki tərəqqi, innovasiya kimi siyasətlərin də təkmil əsaslar üzrə hazırlanaraq daxil edilməsini şərtləndirir. Dövlət investisiya siyasəti ölkədə qeyri-neft sektorunun (özəl sektorun) fəaliyyətinə müdaxilə əsasında qurulmamalıdır. Bu siyasət vasitəsilə dövlətin, cəmiyyətin maraqları gözlənilməklə, həm də ölkədə kommersiya - işgüzar mühitin canlandırılması və genişləndirilməsi kimi inkişafa nail olunmalıdır. Digər tərəfdən investisiya siyasəti ilə dövlət ölkədə sosial-iqtisadi inkişafın, makroiqtisadi sabitliyin təmin olunması kimi mühüm məsələlərin həllini də təmin etməlidir.

Ölkənin investisiya siyasəti orta və uzunmüddətli dövr-müddətliliyi ilə çıxış etməli, burada milli iqtisadiyyatın ənənəvi, regional və aparıcı sahələrinin prioritetliyi konkretliyi ilə müəyyənləşdirilməlidir. Həmçinin, bu siyasətdə büdcə-fiskal, maliyyə-kredit sisteminin iştirak səviyyəsi və çevikliyi də təmin olunmalıdır. Xüsusilə də ölkədə regional siyasətin genişləndiyi və sahədə proqramların icrası nəzərə alınmaqla, investisiya siyasətində regional inkişaf amillərinə yanaşma təkmilləşdirilməlidir:

- Regionlarda fəaliyyət göstərən müəssisə və təsərrüfat subyektlərinin mərkəzləşmiş maliyyə-investisiya resurslarından istifadə imkanlarının artırılması;
- Regionlarda fəaliyyət göstərən müəssisə və təsərrüfat subyektləri üçün xüsusi-əlverişli investisiya mühitinin yaradılması;
- Regionlarda fəaliyyət göstərən müəssisə və təsərrüfat subyektlərinin dövlət proqramlarında daha geniş iştirakı üçün şəraitin yaradılması;
- Regionlarda fəaliyyət göstərən müəssisə və təsərrüfat subyektlərinin menecment, kadr hazırlığı və marketinq kimi ehtiyac hiss etdikləri infrastrukturların maliyyələşdirilməsinin təmin edilməsi;

- Regionlarda fəaliyyət göstərən müəssisə və təsərrüfat subyektlərinin məhsullarının xarici bazarlara çıxışı ilə bağlı zəruri maliyyə dəstəyinin yaradılması;
- Regional investisiya resurslarından istifadə və ona nəzarətlə bağlı mexanizminin yaradılması;
- İnvestisiya resurslarının istifadəsi və onun geri qaytarılması üzrə tənzimləmə sisteminin təşkil edilməsi;
- Regional müəssisələrin ölkənin iqtisadiyyat sahələri ilə əlaqəsinin səmərəli təşkilinin təmin edilməsi (aqrar, emal və s.).

İnvestisiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinin gücləndirilməsi, bu sahədə dövlət dəstəyinin artırılması məqsədilə müvafiq zərurətlər diqqət mərkəzində saxlanmalıdır:

- Büdcə vəsaitlərinin formalaşması və istifadəsi sahəsində fiskal intizamın təkmilləşdirilməsi;
- Maliyyə-büdcə vəsaitlərinin düzgün bölüşdürülməsi;
- İqtisadi yönümlü xərclərin səmərəliliyinin artırılma mexanizmlərinin müəyyən edilməsi.

Ölkə iqtisadiyyatının, əsasən də qeyri-neft sektorunun rəqabət qabiliyyətinin artırılması özlüyündə bu kimi tədbirlərin sürətləndirilməsini ön plana çəkməkdədir:

- Vergi və gömrük sisteminin müasir tələblərə uyğun inkişaf etdirilməsi;
- Passiv vergi siyasətindən aktiv vergi siyasətinə keçilməsi;
- Vergi dərəcələrinin optimallaşdırılması istiqamətində əməli tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- Bütün bu kimi tədbirlərin qeyri-neft sektorunun investisiya təminatının yaxşılaşdırılması ilə sıx bağlılığının təşkil edilməsi.

Hesab edirik ki, belə yanaşma vergi-fiskal sisteminin inkişafı ilə qeyri-neft sektorunun investisiya fəaliyyətinin daha da stimullaşdırılmasına xidmət edəcəkdir. Müasir innovasiya fəaliyyətinin investisiya təminatının yaxşılaşdırılması vergi sisteminin təkmilləşdirilməsini aktualaşdırmaqla, aşağıdakı prinsipial amillərə üstünlük verilməsini zəruriləşdirir:

- Vergi sisteminin beynəlxalq standart və tələblərə uyğun təkmilləşdirilməsi;

- Vergi sisteminin innovasiya fəaliyyəti üzrə məqsədyönlülüyü;
- Vergi sisteminin çevikliliyi;
- Vergi sisteminin stimullaşdırıcı funksiyasının genişləndirilməsi;
- Vergi sisteminin universallığı və səmərəliliyinin artırılması və vergiyə cəlb olunma mexanizminin təkmilləşdirilməsi.

Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun investisiya fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması eyni zamanda gömrük prosedurlarının da təkmilləşdirilməsini əhəmiyyətli edir. Belə ki, investorları yerli bazarlara daxil olmaqdan çəkindirən amillərin aradan qaldırılması üçün bütün imkan və səylər səfərbər edilməli, bu sahədə cəlbədiciyin maksimum artırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Gömrük sistemində beynəlxalq ticarət sisteminə uyğun islahat tədbirlərinin genişləndirilməsi, sahə üzrə hüquqi-normativ bazanın müasir dünya təcrübəsinə uyğunlaşdırılması da öz vacibliyi ilə çıxış etməkdədir. Eynilə, vergi dərəcələrinin və məcburi dövlət sosial sığorta haqqlarının strukturunun, gömrük rüsumlarının optimallaşdırılması istiqamətində həyata keçiriləcək tədbirlər qeyri-neft sektorunun maliyyə-investisiya fəallığının artırılmasına yönəlməlidir.

Ölkədə qeyri-neft sektorunun investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyinin artırılması maliyyə xidmətləri bazarının inkişafından əsaslı şəkildə asılıdır. Belə ki, maliyyə xidmətləri, xüsusilə də fond bazarı birincisi qeyri-neft sektoru subyektləri üçün əlverişli və ucuz investisiya resurslarının formalaşması mənbəyi, ikincisi isə bu resursların məqsədəuyğun və səmərəli yerləşdirilməsi məkanı rolunda çıxış etməlidir. Maliyyə - fond bazarı beynəlxalq standartlara uyğun təşkil edilməklə, müasir bazar alətləri üzrə tənzimlənməlidir. Bu bazar qeyri-neft sektorunu da kifayət qədər maliyyə-kapital resursları ilə təmin etmək iqtidarında olmaqla yanaşı, həm də kapital-investisiya qoyuluşlarının yerləşdirilməsinin sığortalanmasını və risklərinin minimumlaşdırılmasını həyata keçirməlidir.

Qeyri-neft sektorunun maliyyə-investisiya təminatının yaxşılaşdırılması ölkənin maliyyə-fond bazarının investisiya cəlbədiciyi ilə bilavasitə əlaqələndirilməlidir. Məhz fond bazarının investorlar üçün cəlbədiciyinin artırılması məqsədi ilə sistemli tədbirlər həyata keçirilməli, bazarın peşəkar iştirakçılarının fəaliyyətini və onlara

nəzarət mexanizmlərini tənzimləyən hüquqi – iqtisadi mexanizmlər müasir təcrübə əsas götürülməklə təkmilləşdirilməlidir. Belə yanaşma ilk növbədə bazarda investorların hüquq və mənafeələrinin təmini və müdafiəsi ilə bağlı olmalıdır. Məlumdur ki, nəinki Azərbaycanda, o cümlədən MDB-yə daxil ölkələrdə də maliyyə-fond bazarlarında investorların cəlbediciliyinin zəifliyi biləvasitə onların hüquq və maraqlarının qorunmasının aşağı səviyyədə olması ilə bağlıdır. Bu baxımdan mövcud hüquqi-normativ bazada aşağıdakı amillərin nəzərə alınması xüsusi zərurətdən irəli gəlir:

- İnformasiya təminatında maraqlı tərəflər arasında səmərəli münasibətlərin təşkili;
- İnformasiya bazasına maraqlı tərəflərin əlyetərliyinin yüksəldilməsi;
- İnformasiya sisteminə nəzarət mexanizminin bazarın dəyişən tələblərinə uyğun təşkili;
- Fond bazarına cəlb olunan hüquqi və fiziki şəxslər üçün informasiya şəffaflığının və bu sahədə obyektivliyin artırılması;
- İnformasiya təminatı və açıqlılığı ilə bağlı məsul tərəflərin məsuliyyətinin qanunvericilik üzrə ciddiləşdirilməsi.

Bütün mövcud informasiya təminatının yaxşılaşdırılması həm maliyyə bazarının fəaliyyətinin müasir tələblər baxımından təşkilinə, həm də bu bazarın maliyyə-investisiya resurslarından bəhrələnmək istəyən qeyri-neft sektorunun fəaliyyətinin və idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsinə səbəb olacaqdır. Çünki, ölkədə qeyri-neft sektoruna daxil olan müəssisə və təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinə və investisiya cəlbediciliyinə mənfi təsir edən əsas səbəblərdən biri də onların idarəetmə sisteminin qeyri-peşəkar səviyyədə qurulması və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı informasiya sisteminin müasir tələblərə, standartlara cavab verməməsidir. Məhz bu səbəblərin nəticəsidir ki, bu subyektlərin kredit, investisiya cəlbi ilə bağlı daxili və xarici maliyyə bazarlarına (fond birjalrı, banklar, sığorta təşkilatları və s.) müraciətləri əksər hallarda imtina ilə qarşılanır. Dünyada baş verən son maliyyə böhranı müəssisə və təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi, maliyyə informasiyasının açıqlığı, əlyetərliyi və şəffaflığının vahid beynəlxalq standartlar üzrə tərtib edilməsini və maraqlı tərəflərə də

eyni baxımdan təqdim olunmasını zəruriləşdirməkdədir. Belə yanaşma informasiya təqdim edən tərəflərin məsuliyyətinin artırılmasına hüquqi əsaslarının ölkədə də tətbiq edilməsini ön plana çəkir. İnformasiyaların təminat səviyyəsinin yüksəkliyi qeyri-neft sektoruna daxil olan müəssisə və təsərrüfat subyektlərinin özü üçün daha vacibdir. Belə ki, onların maraqlı tərəflərə, maliyyə-fond bazarlarına investisiya cəlbilə bağlı təqdim etdiyi hesabatlarda informasiyalar tam anlaşıqlı, qaneedici olmalıdır. Həmçinin, bu sahədə aidiyyəti tərəflərə qarşı məsuliyyət normasının yüksəldilməsi və konkretləşdirilməsi informasiya mühitinin şəffaflaşdırılması və genişləndirilməsi baxımdan da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Emitentlərin informasiya tamlığının və mötəbərliyinin artırılması ölkədə qəbul edilən konseptual sənəd və yol xəritələrinin məqsəd və müddəaları ilə uyğunluq təşkil edərək, qeyri-neft sektorunun əlverişli investisiya təminatının yaxşılaşdırılması üçün yeni imkanlar yaradır. Hesab edirik ki, subyektlər üzrə özəlləşdirməyə dair konseptual bazanın tətbiq edilməsinə diqqət artırılmalı, müəssisələrin qiymətli kağızlarının səhm bazarında tez və məqsədli satışına nail olunmalı, bütün bu tədbirlər şəffaf informasiya bazası üzrə həyata keçirilməlidir. Həmçinin, qeyri-neft sektoruna aid artıq özəlləşdirilmiş müəssisələrində səhmlərinin yeni emissiyası və fond bazarında satışı baxımından onların tam və dolğun informasiya təqdimatına ehtiyac yüksəkdir.

Qeyri-neft sektoruna aid subyektlərin fond bazarlarından ucuz və səmərəli investisiya cəlbilə onların fond bazarındakı fəaliyyəti üzrə əlavə güzəştlərin, əlverişli vergiqoyma prosedurlarının tətbiqini və maliyyə-kapital bazarlarının tənzimləyici infrastrukturunun inkişaf etdirilməsini ön plana çəkir. Xüsusilə, milli müəssisə və təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin bazar tənzimlənməsini və qiymətləndirilməsini təmin edən reyting və indikator mexanizminin artıq ölkə üçün yaradılması xüsusi zərurətdən çıxış edir.

Fond bazarlarının inkişafı həm əhalinin, həm də müəssisə və təsərrüfat subyektlərinin müvəqqəti sərbəst maliyyə vəsaitlərini qeyri-neft sektorunun ehtiyacları üçün də səfərbər edəcəkdir. Bu bazar iqtisadi inkişafın artımına da müsbət təsir etməklə, kapitalla ehtiyacı olanlarla subyektlər arasında qarşılıqlı əlaqələr yaradacaq və maliyyə vəsaitlərinin artıq olduğu yerlərdən vəsaitin çatışmamazlığının mövcud

olduğu sahələrə hərəkəti təşkil edəcəkdir. Digər tərəfdən isə, onun məqsədyönlü təşkili ilə iqtisadiyyat sahələrində kapitalın xüsusi çəkisinin dəyişkənliyi, əsaslı investisiya qoyuluşlarına tələbat meyillərini artıracaqdır. Ölkədə fond bazarının təşkilində aşağıdakı xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır:

- Sərbəst maliyyə resurslarının sərbəb olunmasına meyillilik;
- İnflyasiya proseslərinin qarşısının alınmasına üstünlük vermək;
- Sosial-iqtisadi inkişafın və qeyri-neft sektorunun fəaliyyətinin genişlənməsi ilə bağlı investisiya qoyuluşları üzrə tələbatı ödəmək;
- Milli istehsalın və özəl sektorun fəallaşmasına dəstəyi artırmaq.

Həmçinin, qeyri-neft sektorunun investisiya tələbatının daha geniş səviyyədə təmin edilməsi üçün fond bazarının təşkilində aşağıdakı funksiyaların da ön plana çəkilməsi xüsusi zərurətdən irəli gəlir:

- Müəssisə və təsərrüfat subyektlərinin uzunmüddətli maliyyələşdirilməsi üçün mühitin yaradılması;
- Müəssisə və təsərrüfat subyektlərinin qısa müddətli çevik və səmərəli investisiya təminatı mexanizmlərinin yaradılması;
- Fond bazarında maraqlı tərəflər arasında iqtisadi və hüquqi münasibətlərin təkmilləşdirilməsi;
- Fond bazarında aparılan əməliyyatların sığortalanması.
- Bazarda tələblə-təklif üzrə tarazlıq mexanizminin formalaşdırılması.

Ölkənin fond bazarının əsas vəzifəsinə həm də investisiya, kapital resurslarının istehsal sahələrinin xeyrinə yenidən bölüşdürülməsi və onların inkişaf məqsədləri üçün istifadə imkanlarının artırılması da daxil edilməlidir. Belə yanaşma isə, ölkədə qəbul edilən konseptual sənədlər və dövlət proqramlarının müddəaları ilə də uyğunluq təşkil edir. Məhz bu baxımdan hesab edirik ki, fond bazarının vəzifəsi eyni zamanda bu bazarda fiziki və hüquqi şəxslərin fəallığının yüksəldilməsinə, müasir maliyyə alətlərinin geniş tətbiqinə, bu sahədə mövcud olan hüquqi-normativ əsasların mütəmadi olaraq təkmilləşdirilməsinə və təkmil infrastruktur sisteminin yaradılmasına yönəlməlidir. Fond bazarının qeyri-neft sektorunun inkişaf maraqları baxımından inkişafı təkrar bazarın fəallığının artırılması ilə üzvü surətdə bağlıdır.

Azərbaycanda fond bazarının inkişafı və investisiya fəallığının yüksəlməsi bazarın tənzimlənməsi üzrə zəruri göstərici və indekslərin tətbiqini vacibləşdirməkdədir. Bu göstəricilər bazarının təşkili və inkişafı, investisiya qoyuluşlarının səmərəli yerləşdirilməsi ilə bağlı təhlil və qiymətləndirmələr aparmağa, müəssisə və təsərrüfat subyektlərinin qiymətli kağızlarının bazar dövriyyəsinin (daxili və xarici) artırılmasına əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərir. Ölkənin fond bazarının investisiya fəallığının və bununla bağlı qiymətli kağızların dövriyyəsinin artırılması ilə bağlı aşağıdakı göstəricilərin tətbiqi məqsədəuyğun hesab edilə bilər:

- Qiymətli kağızların real və dəyişən bazar qiymətini müəyyən edən göstəricilər;
- Bazarın likvidlik səviyyəsini qiymətləndirən göstəricilər;
- Bazarın inkişaf və dərinlik səviyyəsini ölçməyə imkan verən göstəricilər;
- Ölkənin makro və sahə inkişaf səviyyəsi ilə maliyyə-fond bazarı arasındakı asılılıqları qiymətləndirən göstəricilər;
- Bazarın və milli təsərrüfat subyektlərinin bazar kapitallaşma səviyyəsini müəyyən edən göstəricilər;
- Milli müəssisə və təsərrüfat subyektlərinin qiymətli kağızları ilə xarici bazarlarda dövriyyədə olan qiymətli kağızların qiymətləri arasında asılılıqları qiymətləndirən göstəricilər;
- Fond bazarının inkişaf dinamikasını müəyyən edən və xarici birjalarla əlaqəsini formalaşdıran indekslər sistemi.

Hesab edirik ki, milli fond bazarının kapital və investisiya təminatının əsas maliyyələşmə mənbəyi və mexanizmi kimi inkişafı, onun dayanıqlı iqtisadi inkişafın vacib elementinə çevrilməsinə səbəb olmaqla yanaşı, həm də mühüm əhəmiyyət kəsb edən qeyri-neft sektorunun qəbul edilmiş islahat və proqramlar əsasında inkişafı baxımından da xüsusi əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Fond bazarında investisiya fəallığının artırılması, müvafiq istiqamətlərdə köklü islahat tədbirlərinin həyata keçirilməsini xüsusilə aktuallaşdırmalıdır:

- ❖ Qiymətli kağızlara maraqlı tərəflərin investisiya qoyuluşları üzrə vergi stimullaşdırılmasının tətbiqi;

- ❖ Fond və maliyyə bazarını tənzimləyən dövlət orqanlarının fəaliyyət səmərəliliyinin artırılması;
- ❖ Böhran və iqtisadi problemlərlə bağlı tənzimlənmə mexanizminin yaradılması;
- ❖ Maliyyə-fond bazarının normativ-hüquqi bazasının beynəlxalq standart və tələblər nəzərə alınmaqla təkmilləşdirilməsi;
- ❖ Fond bazarının iştirakçılarının (investorlar, səhmdarlar və s.) hüquq və mənafelərinin qorunması üzrə təkmil tənzimləyici mexanizmlərin yaradılması;
- ❖ Yeni yaradılan müəssisələrin fond bazarına çıxış imkanlarının artırılması;
- ❖ Kiçik və orta müəssisələrin fond bazarının fəal üzvlərinə çevrilməsi ilə bağlı dəstək mexanizminin formalaşdırılması;
- ❖ Fond bazarında qiymətləndirmə indekslərinin tətbiqi və onun əsaslandırma sisteminin yaradılması;
- ❖ Bazarın beynəlxalq bazarlara çıxış imkanlarının təmin edilməsi;
- ❖ Fond bazarının xarici investorlar üçün cəlbediciliyinin yüksəldilməsi;
- ❖ Fond bazarının və iştirakçılarının likvidlik və kapitallaşma səviyyəsinin artırılması;
- ❖ Fond bazarı üzrə gəlirlilik səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün tənzimləyici mexanizmlərin yaradılması;
- ❖ Təkrar korporativ kağızlar bazarının inkişafı ilə bağlı islahatların dərinləşdirilməsi.

Ölkədə qeyri-neft sektorunun fond bazarının investisiya təminatından istifadə imkanlarının artırılması bu sahəyə daxil olan subyektlərin fəaliyyəti ilə bağlı geniş çeşiddə informasiya - məlumatların əldə olunma səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə sıx bağlı olmalıdır. Sahəyə daxil müəssisələr informasiya şəffaflığının əhəmiyyətini anlayışla qarşılamalı və şəffaflığın imkanları ilə fəaliyyətlərinin genişlənməsinə inam göstərməlidirlər. Belə ki, bu müəssisələrə investisiya yönəldən tərəflər həmin subyektlə bağlı geniş tərkibli və zəruri məlumat əldə etmək məqsədi ilə, sonrakı fəaliyyətini tənzimləməlidirlər.

Müasir investisiya siyasəti və fəaliyyəti innovasiya fəaliyyəti ilə vahid mövqedən

çıxış etməli, müəssisə və subyektlərin dünyada dəyişməkdə olan konyuktur tələblərə uyğunlaşmasına yönəlməlidir. Ölkədə innovasiya yönümlü investisiya fəaliyyətinin inkişafı ilk olaraq bu sahədə səmərəli tənzimləyici mexanizmlərin formalaşdırılmasını zəruriləşdirir. Azərbaycanda innovasiya fəaliyyətinin investisiyalasdırılmasının əsas istiqamətlərindən biri də qeyri -neft sektoruna daxil olan subyektlərin elmi-texniki inkişafının yüksəldilməsini təşkil etməlidir. Belə ki, belə müvafiq sahələrin, müəssisələrin innovasiya fəaliyyətinin daxili və xarici bazar üçün aktuallığı əsasında onların maliyyələşmə potensialının artırılmasına dəstək müəyyən edilməlidir. Xüsusilə də yeni texnologiyaların tətbiq olunması imkanlarının artması ilə bağlı innovasiya fəaliyyətinin investisiya təminatı mühüm istiqamətlərdən biri olaraq ön plana çəkilməlidir. Ölkədə qəbul edilmiş proqram və konseptual sənədlər əsas götürülməklə, qeyri-neft sektorunun maliyyə-investisiya təminatının yaxşılaşdırılması baxımından innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsinə, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının bu sahədə tətbiqinin artırılmasına diqqət daha da yüksəldilməlidir. Çünki, innovasiya fəaliyyətinin investisiya təminatının genişləndirilməsi onun informasiya bazasının təkmilləşdirilməsini və bu fəaliyyətin məhz müasir İKT-proqram təminatı üzərində təşkilini vacibləşdirir.

Qeyri-neft sektorunun müasir inkişafı və belə inkişafın investisiya təminatının yaxşılaşdırılması bu sahəyə daxil olan müəssisələrin innovasiya strukturunun, fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsini, bu istiqamətdə resurs və vəsaitlərdən məqsədyönlü istifadəsinin genişləndirilməsini xüsusi zərurət kimi qarşıya qoymaqladır. Məhz bu məqsədlə bu sahə üzrə müəssisələrin fəaliyyətində daxili maliyyə mənbələrinə də diqqət artırmalı, onların fəallığı üçün zəruri stimullaşdırıcı dəstək mexanizmləri tətbiq edilməlidir (vergi, gömrük, kredit və s.). Xüsusilə də yeniliyə və riskli inkişafa, əhəmiyyət kəsb edən innovasiya tədqiqatlarına, tədbirlərinə yönəlmiş vençur investisiyalarının ölkə məkanında da tətbiqi özünü doğruldacaqdır. Belə ki, innovasiya investisiya təminatında bu məqsədlə aşağıdakı məsələlərə xüsusi diqqət yetirilməsi vacib hesab oluna bilər:

⇒ Qeyri-neft sektorunda vençur investisiyalarının innovativ və intellektual sahələrə, o cümlədən ilkin olaraq belə istiqamətdə fəaliyyət göstərən kiçik və orta

müəssisələrə yönəldilməsinə üstünlük verilməsi;

⇒ Ölkədə səmərəli innovasiya alətlərinin geniş tətbiqi imkanlarına dəstəyin artırılması;

⇒ Aktiv innovasiya-investisiya qoyuluşlarının məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsi;

⇒ Yüksək səmərə gətirəcək nəzəri və praktiki biliklərin, peşə vərdişlərinin yüksəldilməsi üzrə investisiya qoyuluşlarının konkretləşdirilməsi və maliyyələşdirilməsi;

⇒ Innovasiya fəaliyyətində yüksək texnologiyalar üzrə investisiya qoyuluşlarının prioritet istiqamətlərinin müəyyən edilməsi və dəstəklənməsi;

⇒ Dövlətin innovasiya fəaliyyətində elmi və praktiki sahələrin maliyyələşdirilməsi üzrə çevik və səmərəli stimullaşdırıcı dəstək mexanizmlərinin hazırlanması.

Qeyri-neft sektoruna daxil olan müəssisə və təsərrüfat subyektlərinin potensial imkanlarını nəzərə alıb, innovasiya fəaliyyətinin maliyyə təminatının artırılması məqsədilə bu subyektlər arasında səmərəli koordinasiya sisteminin yaradılması və onların məqsədli birgə fəaliyyətinin təşkili də məqsədəuyğun olar. Həmçinin bu subyektlərin xarici tərəfdaşlar və ya firmalar ilə birgə innovativ fəaliyyəti və bu fəaliyyətin məqsədli mənbələrdən investisiya təminatı daha real nəticələr vermiş olar. Xüsusilə də müasir şəraitdə belə fəaliyyətin aşağıdakı innovativ və aparıcı sahələr üzrə investisiya təminatının təşkili həm daxili, həm də xarici bazarda milli müəssisələrin reytingini yüksəltməklə, onların inkişaf imkanlarını artırır:

- İnsan kapitalının və sağlamlığının yüksəldilməsi;
- Səhiyyə sahəsində müasir tədqiqatların təşkili və yeni dərman preparatlarının alınması;
- Biotexnologiyaların tədqiqi və tətbiqi;
- Nanotexnologiyaların inkişafı;
- İntellektual qabiliyyətli material və məhsulların istehsalı;
- Təkmil və yüksək ekoloji texnologiyaların inkişafı;
- Yeni və alternativ enerji mənbələrinin yaradılması və istifadəsi;

- Kosmik fəzanın öyrənilməsi və bu baxımdan yeni nəsil cihazların, texnologiyaların istehsalı;

- Müasir ekoloji və təbiətə ziyan verməyən məhsulların istehsalı.

Qeyri-neft sektorunun, o cümlədən də qeyri-neft sənayesinin investisiya təminatının yüksəldilməsində daha çox rəqabətqabiliyyətli və nanotexnologiya sahələrinə xüsusi diqqətin yetirilməsi öz vacibliyi ilə çıxış etməlidir. Belə ki, ölkədə nanotexnologiya sahəsində fəaliyyətin tədqiqi yaxın və orta perspektivdə aşağıdakı istiqamətlərin investisiya təminatının təkmilləşdirilməsini daha məqsədəuyğun etməkdədir:

- ❖ Alternativ enerji mənbələrinin əldə olunmasında nanotexnologiyaların istifadəsi;
- ❖ Nanogellərin alınması və nanosənayenin müxtəlif sahələrinin inkişafı;
- ❖ Emal sənayesində istifadə edilən qoruyucu və funksional örtüklərin alınması və tədqiqi;
- ❖ Beynəlxalq təcrübədə mühüm əhəmiyyət kəsb edən davamlı texnoloji materialların alınması və tədqiqi;
- ❖ Əczaçılıq və dərman nanopreparatlarının alınması;
- ❖ Qiymətli kağızları, şəxsiyyət vəsiqələrini, qiymətli daşları qorumaq üçün istifadə edilən nanomaterialların alınması və tədqiqi;
- ❖ Yeyinti sənayesində məhsulun ekoloji keyfiyyətinin yüksəkliyinin təmini.

Mövcud olan sənaye müəssisələrinin müasir texnoloji əsaslarda yenidən qurulması, daxili mənbələrə əsaslanan, ixrac yönümlü məhsul istehsal edən subyektlərin yaradılması, istehsalın genişləndirilməsi qeyri-neft sektorunun əsas inkişaf prioritetlərindən hesab olunmalıdır. Qeyri-neft sektorunun innovasiya fəaliyyətinin investisiya təminatının yüksəldilməsi mövcud qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi ilə birbaşa bağlı olmalıdır. Belə ki, mövcud təkmilləşmə bir yönümlü olmayıb, yalnız bu sahədə hüquqi bazanın yaradılmasına yönəlməməlidir. Həmçinin, innovasiya, elmi-texniki və digər bu kimi mühüm sahələrin investisiya fəallığının yüksəldilməsi ilə bağlı milli qanunvericilik sənədlərinin uzlaşdırılmasına və təkmilləşdirilməsinə yönəlməlidir. Milli qanunvericilikdə intellektual mülkiyyətlə innovasiya fəaliyyəti arasında sıx əlaqəliliyin eyni baxımdan təkmilləşdirilməsi, həm də bu bağlılığın innovasiya məhsulunun, yeni texnologiyaların istehsalına istiqamətləndirilməsi xüsusi zərurətdən

irəli gəlir.

Ölkədə innovasiya fəaliyyətində investisiya təminatının yaxşılaşdırılması və stimullaşdırılması eyni zamanda belə yönümlü fəaliyyətə malik müəssisələrin maraqlarının milli iqtisadiyyatın makro və region maraqları ilə uzlaşdırılmasına təsir etməlidir. Yəni, dövlət proqramlarının innovasiya və investisiya məqsədləri ilə qeyri-neft sektoruna daxil olan müəssisə və təsərrüfat subyektlərinin maraq və mənafeələrinin tam uzlaşdırılması, bu uzlaşmada səmərəli və stimullaşdırıcı mexanizmlərin geniş tətbiqinə nail olunması vacib hesab olunmalıdır. Dövlət proqramlarının məqsədləri ilə qeyri-neft sektoruna daxil olan müəssisə və təsərrüfat subyektlərinin uzlaşma mexanizmində innovasiya fəaliyyətinin inkişafı, bu sahədə investisiya təminatı və onun hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi, maliyyə-kredit, vergi və büdcə resurslarından istifadə ilə bağlı daha geniş tərkibli güzəştlərin tətbiqi kimi müddəalar əsas götürülməlidir.

3.2. Ölkədə investisiya fəaliyyətinin inkişafı ilə bağlı mövcud hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi

Qeyri-neft sektorunun inkişafı, həm də bu sahənin investisiya təminatının yaxşılaşdırılması üçün ciddi tədbirlərin həyata keçirilməsini ehtiva etməlidir. Bu baxımdan ölkədə işgüzar və rəqabət mühitinin, investorların hüquqlarının qorunma mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi önəmlidir. Belə baxışı ölkədə son on ildə qəbul olunan hüquqi, konseptual sənədlərdə də aydın görmək mümkündür. Belə ki, müvafiq sənədlərdə biləvasitə iqtisadi qanunvericiliyin və onun tənzimlənmə mexanizmlərinin davamlı təkmilləşdirilməsi kimi amillər diqqəti cəlb edir. Qanunvericilik bazasının məqsədli təkmilləşdirilməsi bazar mühitinin sağlamlaşdırılması, rəqabəti artıracaq alətlərin geniş tətbiqini də əsas götürməlidir. Prinsipial olaraq bu kimi məqamlar eyni zamanda qeyri-neft sektorunda investisiya fəallığının yüksəlməsinə xidmət etməlidir.

Son dövrlərdə qəbul edilən bir sıra strateji yol xəritələrində də qeyri-neft

sektorunun inkişafını artıracaq investisiya amillərinə diqqət yetirilir. Həmin sənədlərdə iqtisadi artımın və qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə bağlı hüquqi-normativ bazanın təkmilləşdirilməsi, investisiya mühitinin fəallaşdırılması üzrə istiqamətlər müəyyən olunur. İnvestisiya mühitinin genişləndirilməsi məqsədilə başlıca hədəflərə aşağıdakılar da aid edilir:

- ✓ Qeyri-neft sektorunda sahibkarlıq fəaliyyətinin geniş həyata keçirilməsinin təmini;
- ✓ Sahibkarlıq sektorunun inkişafını təmin edəcək təşəbbüslərin dəstəklənməsi;
- ✓ Dövlət - özəl sektor əməkdaşlığının səmərəliliyinin artırılması;
- ✓ Daxili və xarici investisiya cəlb ediciliyinin stimullaşdırılması.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişaf sürətinin artırılmasında investisiya cəlbinin zəruriliyi ön plana çıxmışdır. Bu istiqamətdə bir sıra əhəmiyyət kəsb edən yanaşmaların olması da diqqəti cəlb etməkdədir. Xüsusilə də investisiyaların qeyri-neft sektoruna cəlbini artırmaq, investorların maraqlarını nəzərə almaq, investisiya qanunvericiliyini təkmilləşdirmək kimi məqamlar aydın nəzərə çarpır. Təbii ki, bütün bu kimi yanaşmalarda həm də ölkənin investisiya bazarının inkişafı, burada müxtəlif maraqlara həssaslıqla yanaşılması da vacib hesab olunmalıdır.

Azərbaycan Respublikasında sənaye sektorunun inkişafı ilə bağlı qəbul olunan proqramlarda əlverişli biznes investisiya mühitinin inkişafı və qeyri-neft sektorunda investisiya fəallığının yüksəldilməsi kimi önəmli müddəalar ehtiva edilir. Bu sənədlərdə müəyyən edilən məqsəd və vəzifələrin həyata keçirilməsi investisiya qanunvericilik bazasının müasir tələblərə uyğunlaşdırılmasını zəruriləşdirir. İnvestisiyaların tələb olunan həcmnin təmini və onların istifadə səmərəliliyinin artırılması vacib məsələ kimi önəmli hesab olunur.

Azərbaycanda investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması isə biləvasitə bu sahədə mövcud olan qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsini əsas məqsədlərdən biri kimi zəruri edir. Azərbaycanda hazırədək müasir iqtisadi inkişafa uyğun olaraq zəruri qanunvericilik, hüquqi-normativ baza yaradılmışdır. İnvestisiya fəaliyyətinin tənzimlənməsi ilə bağlı qəbul olunan hüquqi-normativ sənədlər ölkədə səmərəli işgüzar mühitin yaradılmasına, investisiya fəaliyyətinin əhatə dairəsinin

genişlənməsinə xidmət edir. Azərbaycanın iqtisadi inkişafı ölkə iqtisadiyyatına daxili və xarici mənbələr hesabına investisiya qoyuluşlarına olan tələbatı artırmışdır. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı, qəbul olunan proqram və konseptual sənədlərin icrası da məhz bu mühüm amilin vacibliyini əsaslandırır. Təcrübə göstərir ki, iqtisadi inkişaf və investisiya fəallığının artması ilk növbədə bu sahədə qəbul olunan hüquqi-normativ bazanın təkmilləşdirilməsi ilə sıx bağlıdır. Hesab edirik ki, ölkədəki investisiya mühitinin inkişafı və bu sahədəki fəaliyyətin tənzimlənməsi ilə bağlı mövcud qanunvericilik sənədlərinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Belə yanaşma həm də dövlət proqram və konseptual sənədlərinin əsas müddəalarından biri kimi də diqqəti cəlb etməkdədir.

Ölkədə investisiya fəaliyyətini tənzimləyən əsas qanunlar kimi “Xarici investisiyaların qorunması haqqında” və “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” qanunlar çıxış edir. Müasir təcrübə göstərir ki, mövcud qanunvericilik sənədlərinin birləşdirilməsi yerli və xarici investisiya fəaliyyətinin tənzimlənməsi baxımından daha məqsədəuyğun olar. Bu qanunvericilik bazasının ayrı-ayrılıqda fəaliyyətinə və qəbul olunduğu müddətdən çox vaxt keçməsinə baxmayaraq, onların təkmilləşməsi önəmli hesab olunur. Belə zərurət ölkədə son on ildə baş verən iqtisadi inkişaf, qəbul edilən proqram və konseptual sənədlərin müddəaları baxımından da əhəmiyyət kəsb edir.

Müvafiq qanunvericilik sənədlərinin konsepsiya və anlayış müddəalarının təkmilləşdirilməsi zəruri hesab oluna bilər. “Xarici investisiyaların qorunması haqqında” qanunla müqayisədə “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” qanunda “investisiya” yanaşması və əhatə olunan elementlər daha dərinliyi, əhatəliliyi ilə əks olunur [36; 37]. İnvestisiya ilə bağlı konseptual açıqlama mövcud qanunvericilik sənədlərində əvvəldə deyil, müvafiq maddələrdə, bəzən isə çox yığcam şəkildə ifadə olunur. Belə ki, “investisiya fəaliyyəti”, “investisiya fəaliyyətini tənzimləyən orqan” kimi müddəalar üzrə bu daha aydın nəzərə çarpır. İnvestisiya mühitinin genişləndirilməsi ilə bağlı həyata keçirilən islahatlar bu fəaliyyətin tənzimlənməsi baxımından bu kimi konseptual yanaşmalar ilə bağlı konkret müddəaların da qanunvericilik sənədlərində ifadə olunmasını vacibləşdirir:

- İnvestisiya fəaliyyətinin təşkili və tənzimlənməsində tətbiq olunan güzəştlər;

- İnvestisiya fəallığının artması və bu fəaliyyətdə şəffaflığın təmin olunması;
- İnvestisiya fəaliyyəti ilə bağlı çevik və səmərəli nəzarət sisteminin təşkili;
- Yerli idarəetmə orqanlarının investisiya fəaliyyətinin təşkili;
- İnvestisiya siyasəti və onun həyata keçirilməsi;
- İnvestisiya müqavilələri və bu fəaliyyətin hüquqi-iqtisadi tənzimləyici

mexanizmləri;

- İnvestisiya fəaliyyətində dövlətin dəstək mexanizmlərinin tətbiqi;
- İnvestisiya fəaliyyətinin tətbiqində təkmil idarəetmə sisteminin yaradılması.

Müvafiq qanunvericilik bazasında dövlət investisiya siyasətinin əsaslarının müəyyən edilməsi, istiqamətləri və icrasının vahid bir bölmədə əsaslandırılmış müddəalar ilə verilməsi bu siyasətin hüquqi təminatını gücləndirmiş olar. Belə yanaşma həm də investisiya fəaliyyətinin tənzimlənməsini yaxşılaşdırmaqla, onun dövlət proqramları ilə bağlılığının daha sıx əlaqələndirilməsinə zəmin yaratmış olar.

İnvestisiya siyasətinin - hüquqi bazada müasir tələblər nəzərə alınmaqla əsaslandırılması və ifadə olunması bu siyasətin tərtibində, icra mexanizmində konkret istiqamətlər üzrə investisiya təminatını artırmaqla, bu sahədə həyata keçiriləcək tədbirlərin məsuliyyət mərkəzinin artırılmasına və gücləndirilməsinə şərait yaradar.

Hesab edirik ki, xarici investisiyaların qorunması haqqındakı qanunvericilik sənədində bu sahədəki dövlət tənzimlənmə mexanizminin aydın və konkret ifadəsinə ehtiyac vardır. Həmçinin, “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” qanunun investisiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi vasitələri bəndində aşağıdakı zəruri müddəaların da öz əksini tapması məqsəduyğun hesab olunmalıdır:

- İnvestisiya fəaliyyəti üçün kapital qoyuluşları vasitəsilə mühitin yaradılması;
- İnvestorların maraqlarının müdafiə sisteminin təşkili;
- İnvestisiya yönümlü kreditlərin cəlbində girov imkanlarının istifadə olunması;
- Maliyyə lizinqi və onun investisiya məqsədləri ilə istifadəsi;
- İnflyasiya ilə bağlı əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsi;
- İnvestisiya təyinatlı borc istiqrazlarının buraxılması;
- İnvestisiya fəaliyyəti ilə bağlı maliyyə-fond bazarının təşkili və

tənzimlənməsi.

Müvafiq qanunvericilik sənədlərində [36; 37] investisiya fəaliyyəti, onun tənzimlənməsi və investisiya subyektləri ilə bağlı müddəalar öz əksini tapır. Lakin belə müddəaların ölkə və cəmiyyət maraqları, vətəndaşların sağlamlığı, həm də ətraf mühitin qorunması ilə bağlı təhlükəsizlik məhdudiyyətləri üzrə daha konkretliyi və aydınlığı ilə verilməsi önəmlidir. İnvestisiya sahəsindəki hüquqi sənədlərdə bu sahədəki fəallığın artırılması ilə bağlı vacib olan güzəşt və stimullaşdırıcı müddəaların geniş təsbit olunması əhəmiyyət kəsb edir. Belə yanaşma həm də onların istiqamətliliyinin konkretləşdirilməsi və tətbiqi mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından da önəmlidir. “Xarici investisiyaların qorunması” qanununun 25 və 26-cı maddələrində məhsul ixracı ilə bağlı lisenziya alınması və gömrük rüsumları üzrə güzəştlərin tətbiqi müddəaları öz əksini tapır. Lakin, investisiya fəallığının artırılması, daxili və xarici investisiyaların cəlbinin yüksəldilməsi baxımdan belə müddəalara yeni tərkibdə yanaşılması əhəmiyyətli olar.

Birincisi, belə əhəmiyyət kəsb edən müddəalar investisiya qanunvericiliyi sahəsində mövcud olan hər iki qanunvericilik sənədlərində eyni stimullaşdırıcı tətbiq forması üzrə əks olunmalıdır.

İkincisi, müasir təcrübə nəzərə alınmaqla, belə güzəşt və stimullaşdırıcı tədbirlərin əhatə dairəsi genişləndirilməlidir.

Hesab edirik ki, stimullaşdırmanın yerli və xarici investorlar üzrə tətbiqinə müvafiq şəkildə baxıla bilər:

- ✓ İqtisadiyyata veriləcək faydaların əsas götürülməsi;
- ✓ Güzəşt və stimullaşdırıcı müddəaların ixraca istiqamətlənməsi;
- ✓ Vergi və gömrük sahəsində olan güzəştlərin tətbiqi;
- ✓ Büdcə-kredit maliyyələşdirilməsi üzrə dəstəyin göstərilməsi.

İnvestisiya güzəştləri, stimullaşdırmalar, investorların fəaliyyət sferası və iqtisadiyyata verilən faydalar dövlət proqramlarında iştirak səviyyəsi kimi amillərlə sıx bağlı olmalıdır. Əsasən də tətbiq olunacaq güzəştlərin forma və sahəvi istiqamətləri, fəaliyyət müddəti kimi məqamlar iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmaqla, qanunvericilikdə konkret şəkildə təsbit olunmalıdır.

Qanunvericilikdə investisiya fəaliyyətinin və fəallığının artırılması sahəsində

şəffaflığın gücləndirilməsi sahəsində hər hansı bir maddə, müddəə öz əksini tapmır. Müasir təcrübədə belə müddəə və konseptual açıqlamanın istiqamətliliyi, konkret məğzi qanunvericilik sənədlərində öz əksini tapmaqdadır. İnvestisiya fəaliyyətinin tənzimlənmə səmərəliliyinin artırılması, bu sahədə mövcud hüquqi-normativ əsaslara riayət olunması audit nəzarət və qiymətləndirilməsinin də qanunvericilikdə ifadə edilməsini əsaslandırır. Belə müddəalar həm də investisiya fəaliyyətində şəffaflığın artırılması baxımından da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Digər tərəfdən, investisiya fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi üzrə audit hesabat və rəyinin qanunvericiliyə uyğun olaraq məsul orqanlar tərəfindən rəsmi açıqlanması investisiya cəlbediciliyi və mühitinin gücləndirilməsinə təsir göstərir.

İnvestisiya qoyuluşları və nəticələri üzrə audit rəy və hesabatının cəmiyyətə aydın çatdırılması maraqlı tərəflərin iqtisadiyyatda baş verən proseslər haqqında mütəmadi informasiya əldə etmək imkanlarını artırır, investorların bu sahədəki mənafeələrinin qorunmasına xidmət edir, onların məqsədlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsinə əsaslı şəkildə təkan verir.

Qanunvericilik sənədlərində investisiya fəaliyyətinə nəzarətin müasir təşkili formasının və prosedurlarının müəyyən olunması zəruridir. İnvestisiya fəaliyyətinə nəzarət forması kimi təcrübədə mövcud olan auditin növlərindən (iqtisadi, maliyyə, texniki-ekoloji və s.) istifadə oluna bilər. Belə ki, bu prosesdə auditin yalnız maliyyə nəzarət növü iştirak etməməli, bu sahədə həm də ekoloji auditin təşkili vacib hesab olunmalıdır. İnvestisiya fəaliyyətinin tənzimlənməsinə məsul mərkəzi icra orqanının qanunvericilikdə konkretliklə təsbit olunması, onun funksiya və vəzifə səlahiyyətlərinin müəyyən edilməsi də önəmlidir. Çünki, investisiya üzrə hüquqi bazada bu məsələ ilə bağlı müddəə əks olunsada, lakin onun aydın açıqlanmasına ehtiyac vardır. Əsasən də belə yanaşma həm ümumi, həm də dar çərçivədə olması ilə nəzərə çarpır. İnvestisiya fəaliyyətinin tənzimlənməsində İqtisadiyyat, Maliyyə Nazirliklərinin, dövlət investisiya şirkətinin və aidiyyəti qurumların birlikdə iştirakı əvvəllər məqbul hesab oluna bilərdi. Hazırda isə, qeyri-neft sektoruna investisiya qoyuluşlarına olan tələblərin yüksəlməsi artıq bu mühüm sahənin vahid mərkəzdən tənzimlənməsini ön plana çəkməkdədir.

Mövcud qanunvericilik sənədlərində bələdiyyə orqanlarının da investisiya fəaliyyətinin təşkili və tənzimlənməsi müddəa və prosedurlarının, bu sahədə həyata keçiriləcək tədbirlərin təsbit olunması məqsəduyğundur. Son on ildə həyata keçirilən islahatlar və regional proqramlar iqtisadi inkişafa müsbət təsir göstərir. Bununla yanaşı, yerli idarəetmə orqanlarının investisiya fəallığının güclənməsi üçün də zəmin yaranmaqdadır. Hesab edirik ki, yaxın perspektivdə təcrübədə olduğu kimi Azərbaycanda da bələdiyyə orqanlarının investisiya fəaliyyətində fəal iştirakı mümkündür. Məhz bu baxımdan qanunvericilikdə həmin orqanların investisiya fəaliyyətinə geniş cəlb olunması ilə bağlı ayrıca bir bölmə və maddələrin verilməsi önəmlidir.

Qanunvericilik sənədlərində investorların hüquqlarının digər şəxsə keçmə proseduru da aydınlaşdırılmalıdır. Bazar münasibətlərinin müasir inkişaf səviyyəsi müxtəlif (maliyyə, iqtisadi, hüquqi) səbəblərdən bu cür keçid hallarının mövcudluğunu labüdləşdirir. Belə yanaşmanın hüquqi həll forması və zəruri tənzimləyici müddəalarının qanunvericilik sənədlərində əksini tapması investorların fəallığının artması baxımından zəruridir. İnvestisiya fəaliyyəti və xarici investisiyanın qorunması haqqındakı qanunvericilik sənədlərində mövcud olan uyğunsuzluqlar aradan qaldırılmalı, onlar bir-birini tamamlamalıdır. Mahiyyət baxımından bu qanunların birini daxili investisiya fəaliyyətini, digərini isə xarici investisiya fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericilik sənədi kimi də ayırmaq mümkündür. Bu qanunlarda investisiya tənzimlənmə baxışları ilə bağlı bir çox maddələrin sıx əlaqəli olması diqqəti cəlb edir və onların vahid investisiya fəallığının artırılması məqsədinə xidmət etdiyini göstərir.

“İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” qanunun 2-ci maddəsində “investisiya fəaliyyəti” müddəaları istər daxili, istərsə də xarici investorların fəaliyyət istiqamətləri və növləri ilə bağlıdır [37]. Belə bir halda, “Xarici investisiyaların qorunması haqqında” qanunda xarici investisiya fəaliyyəti, onun növləri çox qısa və tam açıqlanmadan (maddə 6) şərh olunur [36]. “Xarici investisiya fəaliyyəti haqqında” qanun 4-cü maddəsində “dövlətsizləşdirmə və özəlləşdirmədə xarici investorların iştirakı” yığcam şəkildə verilsə də, lakin “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” qanunda bu

yanaşma 11-ci maddədə (investisiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi) kiçik bir yarım bənd kimi öz əksini tapır. Hesab edirik ki, bu qanunvericilik sənədlərində belə vacib prosesin təşkili və həyata keçirilmə formaları, istiqamətləri haqqında daha geniş və aydın müddəaların verilməsi məqsəduyğundur.

“İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” qanunda investisiya subyektlərinin hüquqları (maddə 6), vəzifələri (maddə 7), məsuliyyəti (maddə 19) ayrıca bir maddə şəklində verilir [37]. Bundan fərqli olaraq, “Xarici investisiyanın qorunması haqqında” qanunda belə yönümlü müddəalar öz əksini tapmır [36]. Mövcud durum da bu qanunvericilik sənədlərinin təkmilləşdirilməsi ilə, onların vahid qanunvericilik sənədi kimi təqdim olunması zərurətini gündəmə gətirir. “Xarici investisiyaların qorunması haqqında” qanunda xarici investisiyalı müəssisələrin dövlət qeydiyyatı haqqında baxış (18-ci maddə) ifadə olunsada, “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” qanunda belə konkret yanaşma və ya bu sahədə zəruri açıqlama verilmir. “Xarici investisiyaların qorunması haqqında” qanunda xarici investorların zərərinin kompensasiya edilməsi (ödənilməsi) kimi müddəalar (maddə 12) əks olunur. Lakin, “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” qanunda belə vacib olan baxışlar öz aydın ifadəsini tapmır.

Hesab edirik ki, hüquqi bazada investorların zərərlərinin qarşılınması baxışlarının təkmilləşdirilməsi və bu sahədə səmərəli icra mexanizmlərinin tətbiqi üzrə müddəaların təsbit olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə yanaşma həm də daxili və xarici investorların fəallığının artmasına, investisiya mühitinin genişlənməsinə, bu sahədə sığorta fəaliyyətinin güclənməsinə rəvac verir.

Xarici investisiyaların qorunması ilə bağlı qanunvericilik sənədində investisiya fəaliyyətinin təşkili və tənzimlənməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edən [36]:

- ✓ məhsul ixracı və idxalı (maddə 25);
- ✓ gömrük vergisi (maddə 26);
- ✓ sığorta (maddə 27);
- ✓ vergitutma (maddə 28);
- ✓ mühasibat uçotu və hesabat (maddə 30) kimi mühüm baxışlar öz əksini tapır.

İnvestisiya fəaliyyəti haqqında hüquqi sənəddə isə belə baxışlar öz konkret ifadəsi ilə əks edilmir. Həmçinin, bu sənədlərdə investisiya fəaliyyəti üzrə fəaliyyət

xüsusiyyətləri, onun təşkili və tənzimlənmə baxımından oxşarlıqlar, eyniliklər də nəzərə çarpır. Hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikasında investisiya fəaliyyətinin təşkili, tənzimlənməsi və inkişafı zərurətləri nəzərə alınmaqla, bu qanunvericilik sənədlərinin təkmilləşdirilməsi və vahid bir hüquqi müstəvidə təqdim olunması zərurəti yaranmışdır.

Ölkədə investisiya fəallığının artırılması investisiya layihələrinin iqtisadi və maliyyə təhlil və qiymətləndirilməsi prosedurunun təşkilini də zəruriləşdirir. İnvestisiya layihələrinin iqtisadi təhlilinin əsas məqsədi - dövlət və digər vəsaitlərin səmərəli istifadəsinə nail olmaqla, investisiya və ya istehlak üçün daha yüksək gəlirlərin yaradılmasını təmin etmək olmalıdır. İqtisadi təhlil həm də müəyyən edilən nəticəyə daha az vəsait sərf edərək çatmaq yolunu seçmək üçün istifadəyə yönəlməlidir. Belə ki, istehsala sərf edilən resursların və yekun məhsulun alternativ qiymətləri mövcuddur ki, onların əsasında layihə maddələrinin dərəcəsi və dəyəri qiymətləndirilir. Xüsusilə də dövlət proqramları üzrə maliyyələşdirilən layihələr resurslardan daha səmərəli istifadənin təmin ediləcəyi təqdirdə seçilməlidir. Belə yanaşma zamanı maliyyə və iqtisadi təhlilin miqyasının müəyyən edilməsi də məqsədəuyğundur. Müvafiq maliyyələşdirmə formasında - məqsədlər, prosedurlar, həyata keçiriləcək tədbirlər layihələrin növləri nəzərə alınmaqla müəyyən edilməlidir.

Azərbaycan Respublikasında investisiya yatırımları imkanlarının artırılması məqsədilə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur:

- İnvestisiya tələbinin stimullaşdırılması;
- Amortizasiya edilən aktivlər qrupunun artırılmasına yönəlmiş siyasətin həyata keçirilməsi;
- İnvestisiya qanunvericilik sənədlərində ekoloji tələblərin və bu fəaliyyətin təhlükəsizliyinin müasirlik baxımından təsbit edilməsi;
- Vergi - investisiya kreditləşməsinin tətbiqi;
- İpoteka və lizinq tədbirlərinə fəal dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi;
- Razılaşdırılmış investisiya sənədləşdirilməsi prosedurunun təkmilləşdirilməsi.

İnvestisiya cəlbediciliyi baxımından maliyyə-fond bazarının rolunun vacibliyini

nəzərə alaraq, bu sahədə aşağıdakı tədbirlərin icrası da əhəmiyyət kəsb edir:

⇒ İnvestisiya fəaliyyəti ilə bağlı maliyyə-fond bazarının səmərəliliyinin yüksəldilməsi;

⇒ Bazarda korporativ idarətmə sisteminin yaxşılaşdırılması;

⇒ Emitent müəssisənin hesabatlarının qeydiyyatı alınma prosedurasının təkmilləşdirilməsi;

⇒ Emitentlər tərəfindən qiymətli kağızlara ödənilən faizin gəlirliliyinin son həddinin müəyyən edilməsi;

⇒ İnvestorların hüquqlarının qorunması üzrə proqramın hazırlanması;

⇒ İmtiyazlı səhm sahiblərinə dividend ödənilməsi prosedurunun və onun məcburiyyətinin müvafiq qanunvericilik sənədlərində təsbit edilməsi;

⇒ Fond, xüsusilə də səhm bazarının kapitallaşma səviyyəsinin yüksəldilməsi;

⇒ Subyektlərin təqdim etdiyi hesabatlar ilə yanaşı, affilə edilmiş şəxslər ilə sazişləri haqda informasiyaların icbari şəkildə müvafiq dövlət orqanına təqdim edilməsi;

⇒ Qiymətli kağızların bazar dəyərini müəyyən edən indekslərin hazırlanaraq, tətbiq olunması;

⇒ Maliyyə-fond bazarında müasir alətlərin tətbiqi;

⇒ Elektron ticarət sisteminin bazarda geniş tətbiqinə nail olunması;

⇒ Elektron ticarətin tətbiqi ilə bağlı hüquqi-normativ sənədlərin təkmilləşdirilməsi.

NƏTİCƏLƏR

➤ İqtisadi inkişafın sürətləndiyi son yüz ildəki yaranan və həlli getdikcə kəskinləşən problemlər, iqtisadi, sosial və ekoloji böhranlar sənaye və istehsal münasibətlərinin daha mütərəqqi və dayanıqlı əsaslar üzrə qurulmasını zəruriləşdirir. Qeyri-neft sektorunun inkişafı onun müasir və perspektiv dövr maraq və mənafeələrinin vahid vəhdətdə təmin olunmasını ön plana çəkməklə, bu sahənin nəzəri-konseptual baxışların dayanıqlılıq prinsipləri üzərində qurulmasını əsaslandırır.

➤ Qeyri-neft sektoru ilə bağlı olan ölkə və beynəlxalq səviyyəli baxışlar bu sahənin konseptual mahiyyətinə belə yanaşmanı ifadə etmək imkanı verir: qeyri-neft sektoru əksər ölkələrdə iqtisadiyyatın əsas və mühüm aparıcı sahəsi olan neft sektoruna aid olmayıb, digər sahələri özündə birləşdirir. Bu sahələr həm də məhsul istehsalı (xidmət göstərilməsi) baxımından da kommersiya yönümlü sahəvi mahiyyəti ilə də fərqlənir. Qeyri-neft sektorunun sahəvi mənşəyi öz fərqliliyi ilə də çıxış edir. Belə ki, buraya iqtisadiyyatın ənənəvi, hazıradək mövcud olan sahələri ilə yanaşı, müasir sahələrini (İKT, kosmik və hərbi sənaye, geniş çeşidli xidmət sahələri və s.) də daxil etmək məqsədəuyğun hesab olunur.

➤ İnvestisiya mənbələrindən səmərəli istifadə ilə bağlı dövlətin investisiya siyasətinin müəyyən olunması: investisiya tələbatının qiymətləndirilməsinə, investisiyaya istiqamətləndirilən bütün potensial maliyyə resurslarının təhlil edilməsinə, səmərəli və məqsədəuyğun investisiya mənbələrinin və investisiyaların prioritet istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə diqqətin artırılmasını vacibləşdirir.

➤ Ümumdaxili məhsulda və sənaye məhsulunun istehsalında neft-qaz sektorunun payının davamlı olaraq yüksək olmasının təmini və digər sektorların inkişafına olan marağın azaldılması müsbət baxımdan qiymətləndirilə bilməz. Qeyri-neft sektor üzrə yaradılan müəssisə və təşkilatların 85%-i Bakı şəhərinin, 15%-i isə regionların payına düşməkdədir. Son beş ildə qeyri-neft sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı 10% azalmış, belə tendensiya həm dövlət müəssisələrinin, həm də özəl müəssisələrin say dinamikasında da baş vermişdir. Həmin dövr ərzində bu sahədə

fəaliyyət göstərən dövlət müəssisələrinin sayı 35%, qeyri-dövlət müəssisələrinin sayı isə 10% azalmışdır. Buna səbəb daha çox dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi, son maliyyə böhranının nəticələri və ölkədə milli valyutanın devalvasiyası prosesi olmuşdur.

➤ Ölkənin xarici ticarət dövriyyəsində neft və qaz məhsullarının istehsalı və ixracı ilə məşğul olan subyektlərin xüsusi çəkisi öz yüksəkliyi ilə müşahidə edilmişdir. Ölkədə idxalın 95%-i biləvasitə neft sektorunun payına düşməkdədir və bu proses artıq uzun müddətdir ki, cüzi dəyişikliklə davam edir. Qeyri-neft sektoruna daxil olan təsərrüfat subyektlərinin bu inkişafdakı payı hələ ki, yüksək səviyyəyə malik deyil və ixrac olunan məhsulların yalnız 5%-i bu sahənin payına düşür. İdxalda ərzaq, toxuculuq və digər bu qəbildən olan ənənəvi, ölkədə istehsalı mümkün olan mal və məhsulların 20%-ə yaxın olması da narahatlıq doğurucu hal kimi qiymətləndirilməlidir.

➤ Azərbaycanın qeyri-neft sektoru sahələrinin, o cümlədən də sənayesinin ciddi modernləşdirilməyə ehtiyacı vardır. Belə baxış göstərir ki, qeyri-neft sahələrinin investisiya təminatında artıq diversifikasiya amilinə xüsusi önəm verilməlidir. Digər tərəfdən, kosmik sənayenin inkişafı, Böyük İpək Yolu layihəsinin həyata keçirilməsi, Qarabağın işğaldan azad edilməsi ilə bağlı “Böyük qayıdış” siyasəti qeyri-neft sektorunun kifayət qədər cəlbətilciliyini artırmaqla, bu sahələrə investisiya yatırımlarının həcmının artması üçün yeni imkanlar açmaqdadır.

➤ İnkişaf etmiş ölkələrdə elmi-tədqiqatlara ayrılan xərclər 2-4% səviyyəsində olmaqla müşahidə olunduğu halda, ölkədə uzun müddətdir ki, bu xərclər ÜDM-in 0,2% səviyyəsindədir. Qeyri-neft sektorunda innovasiya yönümlü xərclər nə ölkə, nə də beynəlxalq təcrübə baxımından olduqca aşağıdır.

➤ Sənaye sahəsində əsas kapitalla yönəldilən investisiya qoyuluşlarının əsas hissəsi neft-qaz sektorunun payına düşməkdədir. Qeyri-neft sektoruna daxil olan sahələrdə (emal sənayesi, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, informasiya və rabitə və s.) əsas kapitalla yönəldilmiş investisiya qoyuluşlarının həcmində azalma meyilləri daha çox nəzərə çarpır. Azərbaycanda əsas kapitalla investisiya qoyuluşlarının 60%-dən çoxu Bakı şəhərinin payına düşür. Sənaye sahəsində əsas istehsal fondlarının yeniləşməsinə görə mədənçıxarma, əsasən də neft-qaz sahələri üstün mövqeyi ilə seçilir. Son beş ildə bu

sahədə əsas istehsal fondların yeniləşmə əmsalının səviyyəsi 2 dəfəyə yaxın artmışdır. Emal sənayesində də bu göstərici üzrə artım meyili müşahidə olunsada, lakin neft-qaz sektoru ilə müqayisədə bu göstərici 2 dəfə aşağı olması ilə nəzərə çarpır.

➤ Qeyri-neft sektorunun əsas aparıcı sahəsi olan emal sənayesinin əsas istehsal fondlarının yeniləşmə səviyyəsinin həm yüksək olmaması, həm də digər sahələrlə müqayisədə bu yönümlü ciddi kapital-investisiya qoyuluşlarının sırf emal sənayesinin öz daxili imkanları hesabına həyata keçirməsi narahat doğurucu hal hesab olunmalıdır. 2010-cu ildə mədənçıxarma sənayesində əsas sənaye-istehsal fondlarının sıradan çıxma əmsalı əsas sənaye-istehsal fondlarının ümumi dəyərinə nisbətən 0,3% təşkil etdiyi halda, 2019-cu ildə bu göstərici azalmaqla 0,1% həddinə enmişdir. Lakin, emal sənayesində əsas sənaye-istehsal fondlarının sıradan çıxma əmsalı daha yüksək olmuş və son beş ildə bu göstərici 2,5% təşkil etmişdir. Qeyd edilən göstəricinin müqayisə olunan dövr ərzində digər sənaye sahələrindən kifayət qədər yüksək olması narahat doğuran hal kimi qiymətləndirilməlidir. Emal sənayesində əsas kapitalla yönəldilən investisiyalar əsas fondların, texnoloji qurğuların müasirləşdirilməsini və təkmilləşdirilməsini təmin edəcək səviyyədə deyildir.

➤ Emal sənayesinə yönəldilən investisiyaların sənaye üzrə ümumi investisiya qoyuluşlarındakı payı 2010-cu ildə 11,9% təşkil etdiyi halda, 2019-cu ildə bu göstərici 2,8 dəfə azalmaqla 4,3% səviyyəsinə enmişdir. Mövcud sahədəki vəziyyətin yaxşılaşdırılması istiqamətində zəruri tədbir və islahatlar həyata keçirilsə də lakin, ciddi irəliləyişlərə nail olunmamışdır. Əsas mühüm məqam ondan ibarətdir ki: ölkənin emal sənayesinin daha çox investisiya-kapital qoyuluşlarına ehtiyacı vardır, emal sənayesinə qoyulan kapital-investisiyalar bilavasitə sahədaxili mənbələr (özəl sektor tərəfindən) hesabına həyata keçirilir.

➤ Ölkədə kiçik sahibkarlığın inkişafı baxımından mühüm rol oynayan investisiya qoyuluşları daha çox daxili mənbələr hesabına həyata keçirilməkdədir. Digər tərəfdən, bir subyektə düşən kifayət qədər yüksək olmayan investisiya səviyyəsi onların daxili və xarici bazarlara hədəflənmiş fəaliyyətin məhdudlaşmasına səbəb olmaqdadır. Son beş ildə ölkə iqtisadiyyatında kiçik sahibkarlıq subyektlərinin əsas kapitalla yönəldikləri investisiyalarının payı 3-5% arası dəyişməkdədir ki, bu da müasir

inkişaf tələbləri baxımından aşağı səviyyədir.

➤ İqtisadiyyata uzunmüddətli kredit qoyuluşlarının səviyyəsinin artmasında ölkədə həyata keçirilən dövlət proqramlarının mühüm rolu olmuş və xüsusilə də burada infrastruktur layihələrinə büdcə vəsaitləri hesabına investisiya qoyuluşlarının iri həcmli olması öz müsbət təsirini göstərmişdir.

➤ Azərbaycanda banklar tərəfindən 2010-cu illə müqayisədə 2019-cu ildə verilən kreditlərin həcmi 1,8 dəfə artmaqla 16445 milyon manata çatmışdır. Maliyyə-kredit təşkilatlarının iqtisadiyyata yönəldikləri vəsaitlərin həcmnin artması əsasən bu təşkilatların dövlət proqramları çərçivəsində büdcə vəsaitlərinin məqsədli cəlbi və istifadəsi ilə sıx bağlıdır. Bankların öz vəsaitlərinin iqtisadiyyata yönəldilmə səviyyəsi qaneedici səviyyədə deyildir. Dissertasiya işində ölkədə qeyri-neft sektorunun investisiya təminatının inkişafına mane olan problemlər müəyyənləşdirilərək, sistemləşdirilmişdir.

➤ Qeyri-neft sektorunda müasir tələblərə cavab verəcək məhsul istehsalının stimullaşdırılmasında və bununla bağlı investisiya potensialının istifadəsində aşağıdakı amillərə xüsusi üstünlük verilməsini zəruriləşdirir: yeni və bazar tələblərinə cavab verən məhsul istehsal edən müəssisələrə təminatlı güzəşt və dəstək mexanizminin təkmilləşdirilməsi, bazarda özünü doğrultmaqda olan müəssisələrə uzunmüddətli investisiya kreditləşməsində zəruri dəstəyin artırılması, sosial əhəmiyyətli və ekoloji baxımdan yeni məhsul istehsalçılarına dövlət və yerli idarəetmə orqanları tərəfindən məqsədli sifarişlərin təmini və bu sahədə investisiya təminatı ilə bağlı səmərəli münasibət sisteminin yaradılması və s. sahələrdə mövcud olan qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, daxili və xarici bazarlar üçün yüksək tələb olunan və riskli məhsulların istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrin xərclərinin müəyyən hissəsinin kompensasiya olunması (elm, innovasiya).

➤ Müasir iqtisadi inkişaf və rəqabət mühitinin kəskinləşməsi ilə bağlı müəssisələrin investisiya siyasətinin təkmilləşdirilməsinə olan ehtiyac artmaqdadır. Qeyri-neft sektoruna daxil olan müəssisələrin investisiya siyasətinin hazırlanmasında müvafiq dövlət orqanlarının məsləhət-dəstək yönümlü mexanizminin mövcudluğu vacib məsələlərdən hesab olunmalıdır. Belə dövlət səviyyəsində olan investisiya

siyasəti bu sahədə mövcud olan bütün hüquqi, iqtisadi, sosial, ekoloji, metodoloji, innovativ və s. əsasları bir müstəviyə gətirməklə, onlar arasında tam anlaşılqlılıq, əlaqəlilik və çeviklik olmasını təmin etməlidir.

➤ Dövlətin investisiya siyasəti region və subyektlərin investisiya proqram və siyasətləri ilə uzlaşdırılmalı, bu siyasət makroiqtisadi sabitliyin, investisiya fəaliyyətinin inkişafına yönəlməklə təkmilləşdirilməlidir. İnvestisiya siyasətinin qeyri-neft sektorunun mənafeələrinə daha da yaxınlaşdırmaq üçün onun məqsədini bu formada əsaslandırmaq: dövlət investisiya siyasətinin əsas məqsədi - ölkədə mövcud maliyyə resurslarını səfərbər etməklə onları biznes-investisiya mühitinin fəallığının yüksəldilməsinə yönəltmək, dövlət proqramları çərçivəsində qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün büdcə və digər mənbələrin vəsaitlərindən səmərəli istifadəni təşkil etmək.

➤ Ölkədə investisiya siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri də onun səmərəliliyinin artırılması və investisiya fəallığının maksimum yüksəldilməsinə nail olmaqdır. Dövlət investisiya siyasəti ölkədə qeyri-neft sektorun və ya özəl sektorun fəaliyyətinə müdaxilə əsasında qurulmamalıdır. Bu siyasət vasitəsilə dövlətin, cəmiyyətin maraqları gözlənilməklə, həm də ölkədə kommərsiya - işgüzar mühitin canlandırılması və genişləndirilməsi kimi inkişafa nail olunmalıdır. İnvestisiya siyasəti orta və uzunmüddətli dövr-müddətliliyi ilə çıxış etməli, burada milli iqtisadiyyatın ənənəvi, regional və aparıcı sahələrinin prioritetliyi konkretliyi ilə müəyyənəşdirilməlidir.

➤ Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun investisiya fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması eyni zamanda vergi və gömrük prosedurlarının da təkmilləşdirilməsini əhəmiyyətli edir. Belə ki, investorları yerli bazarlara daxil olmaqdan çəkindirən amillərin aradan qaldırılması üçün bütün imkan və səylər səfərbər edilməli, bu sahədə cəlbediciliyin maksimum artırılmasına xüsusi diqqət yetirməlidir.

➤ Qeyri-neft sektorunun maliyyə-investisiya təminatının yaxşılaşdırılması ölkənin maliyyə-fond bazarının investisiya cəlbediciliyi ilə bilavasitə əlaqələndirilməlidir. Məhz fond bazarının investorlar üçün cəlbediciliyinin artırılması məqsədi ilə sistemli tədbirlər həyata keçirilməli, bazarın peşəkar iştirakçılarının fəaliyyətini və onlara nəzarət mexanizmlərini tənzimləyən hüquqi-iqtisadi

mexanizmlər müasir təcrübə əsas götürülməklə təkmilləşdirilməlidir.

➤ Müasir investisiya siyasəti və fəaliyyəti innovasiya fəaliyyəti ilə vahid mövqedən çıxış etməli, müəssisə və subyektlərin dünyada dəyişməkdə olan konyuktur tələblərə uyğunlaşmasına yönəlməlidir. Ölkədə innovasiya yönümlü investisiya fəaliyyətinin inkişafı səmərəli tənzimləyici mexanizmlərin formalaşdırılmasını zəruriləşdirir. Azərbaycanda innovasiya fəaliyyətinin investisiyalaşdırılmasının əsas istiqamətlərindən birini də qeyri-neft sektoruna daxil olan subyektlərin elmi-texniki inkişafının yüksəldilməsi təşkil etməlidir. Qeyri-neft sektoruna daxil olan müəssisə və təsərrüfat subyektlərinin potensial imkanlarını nəzərə alıb, innovasiya fəaliyyətinin maliyyə təminatının artırılması məqsədilə bu subyektlər arasında səmərəli koordinasiya sisteminin yaradılması, onların məqsədli birgə fəaliyyətinin təşkili də məqsədəuyğun olar.

➤ Azərbaycanda da biznes-investisiya mühitinin inkişafı investisiya fəaliyyətinin tənzimlənməsi ilə bağlı mövcud qanunvericilik sənədlərinin müasir tələblər baxımından təkmilləşdirmə zərurətini qarşıya qoymaqladır. Qanunvericilik sənədlərində investorların hüquqlarının digər şəxsə keçmə proseduru aydınlaşdırılmalıdır. Bazar münasibətlərinin müasir inkişaf səviyyəsi müxtəlif maliyyə, iqtisadi, hüquqi və digər səbəblərdən müvafiq keçid hallarının mövcudluğunu labüdləşdirir. Belə yanaşmanın hüquqi həlli formasının və zəruri tənzimləyici müddələrinin qanunvericilik sənədlərində öz əksini tapması investorların fəallığının artması baxımından zəruri hesab olunmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsində (referendumda) qəbul edilmiş, 1995-ci il noyabrın 27-dən qüvvəyə minmişdir. 2002-ci il avqustun 24-də ümumxalq səsverməsində (referendumda) qəbul edilmiş dəyişikliklərlə. 2009-cu il martın 18-də ümumxalq səsverməsində (referendumda) qəbul edilmiş əlavə və dəyişikliklərlə. 2016-cı il sentyabrın 26-da keçirilmiş ümumxalq səsverməsində (referendumda) qəbul edilmiş əlavə və dəyişikliklərlə). . <http://www.e-qanun.az/framework/897>
2. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. – Bakı – 2012 – 39 s. https://president.az/files/future_az.pdf.
3. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. - Bakı: - 2016. 111 s. https://azertag.az/store/files/untitled%20folder/_STRATEJI%20YOL%20XERITESI_.pdf
4. Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. - Bakı: - 2016, - 96 s. https://mida.gov.az/documents/Kiçik_və_orta_sahibkarlıq_səviyyəsində_istehlak_mallarının_istehsalına_dair.pdf
5. “Azərbaycan Respublikasında ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. – Bakı: - 2016. – 50 s. https://mida.gov.az/documents/_Ağır_senaye_ve_maşınqayırmanın_inkışafına_dair_strateji_yol_xeritesi.pdf

6. Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. - Bakı: – 2016. – 59 s. <https://azertag.az/store/files/news/MALIYYE%20STRATEJI%20YOL.pdf>
7. Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 dekabr 2014-cü il Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. – Bakı: – 2014, – 16 s. <http://www.e-qanun.az/framework/28964>.
8. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 yanvar 2014-cü il Fərmanı təsdiq edilmişdir. – Bakı: – 2019, – 181 s. <http://www.e-qanun.az/framework/41320>
9. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsi. // 1 sentyabr 2000-ci ildə qəbul edilmişdir (2005 və sonrakı illərdə dəyişiklik və əlavələr). – Bakı: – 2000, <http://e-qanun.az/framework/46944>
10. Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi // 11 iyul 2000-ci ildə qəbul edilmişdir (28 dekabr 2019 tarixdə olan dəyişiklik və əlavələr). – Bakı: – 2000, – 378 s. <https://www.taxes.gov.az/az/page/ar-vergi-mecellesi>
11. Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi // 15 sentyabr 2011 – ci ildə qəbul edilmişdir. – Bakı: - 2011, - 263 s. <http://e-qanun.az/framework/46957>
12. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları. [Elektron resurs] / tərt. ed. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. – Bakı, 2020. URL: https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/.
13. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları. [Elektron resurs] / tərt. ed. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. – Bakı, 2020. URL: <https://www.stat.gov.az/source/industry/>.
14. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları. [Elektron resurs] / tərt. ed. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. – Bakı, 2020. URL: <https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/>

15. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları. [Elektron resurs] / tərt. ed. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. – Bakı, 2020. URL: <https://www.stat.gov.az/source/catering/>
16. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları. [Elektron resurs] / tərt. ed. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. – Bakı, 2020. URL: <https://www.stat.gov.az/source/finance/>
17. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları. [Elektron resurs] / tərt. ed. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. – Bakı, 2020. URL <https://www.stat.gov.az/source/regions/>
18. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları. [Elektron resurs] / tərt. ed. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. – Bakı, 2020. URL <https://www.stat.gov.az/source/trade/>
19. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. Statistik Bülleten N12. (249). [Elektron resurs] / tərt. ed. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. Bakı - 12/2020. <https://uploads.cbar.az/assets/acc41ac8a6ec8886355f2366d.pdf>.
20. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. [Elektron resurs] / tərt. ed. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. tərt. ed. Azərbaycan – Bakı, 2020. <https://www.cbar.az/page-188/credit-institutions>.
21. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. Maliyyə sektorunun statistikas. Sığorta bazarı [Elektron resurs] / tərt. ed. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı - Bakı, 2020. <https://www.cbar.az/page-189/insurance>
22. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. Maliyyə sektorunun statistikas. Kapital bazarı [Elektron resurs] / tərt. ed. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı - Bakı, 2020. <https://www.cbar.az/page-190/capital-market>.
23. Azərbaycan Respublikasının Biznes Mühiti və Beynəlxalq Reytinglər üzrə Komissiyası. <https://azranking.az/az/ratings/vergilerin-odenilmesi>.
24. “Azərbaycan Respublikasında biznes mühitinin əlverişliliyinin artırılması və beynəlxalq reytinglərdə ölkəmizin mövqeyinin daha da yaxşılaşdırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Tədbirlər Planı. (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 13 iyul tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir). Bakı: -

2016.

25. Abbasov, İ.M. Qeyri-neft sənayesinin iqtisadiyyatı / İ.M.Abbasov, T.N.Əliyev. Dərslik. – Bakı: “Elm və Təhsil”, – 2017, – 501 s.
http://economics.com.az/images/fotos/Kitablar/derslik_tebritz.pdf
26. Ataşov, B. Maliyyə bazarları / B.Ataşov. - Bakı: Kooperasiya, –2016. – s.456.
27. Ataşov, B. Aqrar sahədə struktur və səmərəlilik problemləri (Nəzəriyyə və Praktika). Monoqrafiya./ B.Ataşov. – Bakı: Kooperasiya, - 2017, - 528 s.
28. Aliyev, İ. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasının tətbiqi: “Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sənayesinin İnkişaf Proqramı”. /İ. Aliyev və Y.Məmmədov. – Bakı: “Avropa” nəşriyyatı, – 2014.
29. Aliyev, İ. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyasının nəzəri-metodoloji əsasları / İ.Aliyev və Y.Məmmədov. - Bakı: Avropa nəşriyyatı, - 2012.
<http://absheron.cls.az/front/files/libraries/89/books/754991423742651.pdf>.
30. Aliyev, İ. “Aqrar sahənin modernləşməsi və rəqabət qabiliyyətliliyinin təmin olunması problemləri” / İ.Aliyev, İ.Soltanlı. – Bakı: “Avropa” nəşriyyatı, – 2017, – 428 s.
31. Ələsgərov, A.K. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçməsi problemləri /A.K.Ələsgərov və b. Kollektiv monoqrafiya. – Bakı: “Elm” nəşriyyatı, – 1994.
32. Əliyev, H. Həyacan təbili /Həsən Əliyev – Bakı: – 1976.
<https://www.clb.az/dosyalar/1043.pdf>.
33. Əliyev, Ş.T. Azərbaycanın kimya və neftkimya kompleksinin qiymətləndirilməsi və yenidən qurulması istiqamətləri./Ş.T.Əliyev. –Bakı: Elm və Təhsil, - 2012, - 156 s
34. Əliyev, T. Azərbaycanın kimya sənayesində sahibkarlıq mühitinin formalaşması və davamlı inkişafının başlıca istiqamətləri / T.Əliyev Monoqrafiya. – Bakı: “Elm və Bilik”, – 2017, – 100 s. <http://economics.com.az/index.php/kitabxana/bizim-s-rl-r/kitablar/item/1316-azaerbaydzan-n-kimya-saenayesinde-sahibkarl-zh-muhitinin-formalashmas-vae-davaml-inkishaf-n-n-bashl-dza-istizhamaetlaeri>.
35. Əsgərov,Ə., F.,Əliyev, E.,Hüseynov. Müasir ekoloji durum və onun planetar

fəsadları. // Xalq www.xalqgazeti.com. 28.08.2009.

36. “Xarici investisiyaların qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu // 15 yanvar 1992-ci ildə qəbul edilmişdir. – Bakı: –1992. 6 s. <http://www.e-qanun.az/framework/7000>
37. “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. //13 yanvar 1995-ci ildə qəbul edilmişdir. – Bakı: – 1995. 5 s. <http://www.e-qanun.az/framework/9367>
38. Kərimov, E. Azərbaycanda təsərrüfat subyektlərinin istehsal fəaliyyətinin inkişaf problemləri / E.Kərimov. –Bakı, “ELM”, –2012. 284 s.
39. Quliyev, E. Etibarlı ərzaq təminatı sistemi: kooperasiya və integrasiya sistemi / E.Quliyev. – Bakı: “Elm nəşriyyatı”. – 2013. – 308 s.
40. Məmmədov, Y. Dayanıqlı inkişafın həyata keçirilməsinə müasir və gələcək dövr baxımından yanaşmalar və nəticələr // - Bakı: AMEA İqtisadiyyat İnstitutu. “Elmi əsərlər” jurnalı. – 2015, №6. s. 47-58.
41. Məmmədov, Y.Ə. Dayanıqlı inkişafıla bağlı formalaşan nəzəri-konseptual baxışlar, mövcud fərqliliklər və onların qiymətləndirilməsi // - Bakı: AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat Seriyası Jurnalı. –N5. –2015. s.5-20.
42. Nuriyev, Ə. “Davamlı və tarazlı regional inkişaf” / Ə.Nuriyev. Monoqrafiya. Bakı: “Avropa”, – 2017, – 242 s.
43. Səmədzadə, Z.Ə. Çin qlobal dünya iqtisadiyyatında / Z.Ə.Səmədzadə. – Bakı: Elm və təhsil nəşriyyatı. – 2009, – 604 s.
44. Sultanova, R.P. Azərbaycanın neft sənayesində investisiya siyasəti // R.P.Sultanova. AMEA-nın “Bazar islahatları və milli iqtisadiyyatın inkişaf problemləri”. – Bakı: Elm, –2004. – 640 c.
45. Sadıqov, E. Bank əməliyyatları / E.Sadıqov. Dərs vəsaiti. - Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, – 2010. – 212 səh.
<http://lib.bbu.edu.az/files/book/1141.pdf>.
46. Sadıqov, İ. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış İnkişaf Konsepsiyası və qeyri-neft sektorunun inkişaf zərurəti”. // - Bakı: AMEA-nın Xəbərləri, İqtisadiyyat Seriyası Jurnalı. 2015, №6. s.162-168.

http://economics.com.az/images/fotos/xeberler_pdf/2015_6/22.%20İlqar_S.pdf

47. Sadıqov, İ. Qeyri-neft sektoruna investisiya qoyuluşlarının cəlbı səviyyəsi və maliyyələşmə imkanları // - Bakı: Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, Kooperasiya elmi-praktiki jurnal, №3 (42)-2016. www.aku.edu.az
48. Sadıqov, İ. Müasir şəraitdə qeyri-neft sektorunun investisiya fəallığı və mənbələri // -Bakı: AMEA-nın Xəbərləri,İqtisadiyyat Seriyası Jurnalı. - 2016, №-5. s.167-175. http://economics.com.az/images/fotos/xeberler_pdf/2016_5/21.%20İlqar.pdf
49. Sadıqov, İ. Müasir şəraitdə qeyri-neft sektorunun təşkili və tənzimlənmə sistemi // - Bakı: Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, Kooperasiya elmi-praktiki jurnal, - 2019. №2. www.aku.edu.az.

Rus dilində

50. Алиев, Т.Н. Инновационное развитие промышленности Азербайджана: нефтепереработка, химия и нефтехимия / Т.Н.Алиев – Москва: Palmarium academic publishing, – 2016., – 232 стр.
http://economics.com.az/images/fotos/Kitablar/Terbiz_kitab_Moskva.pdf.
51. Акулич, М. Инвестиционная привлекательность страны, региона, отрасли / М.Акулич. – М.: ЛитРес: –2017. –120 с.
52. Ахмадеев, А.М. Мировой опыт устройства и функционирования венчурного фонда // А.М.Ахмадеев, Е.В.Евтушенко. Вестник УГНТУ. Наука, образование, экономика. Серия экономика. № 1 (19), 2017.с.27-31
53. Афанасьев, В.С. Давид Рикардо. Москва Экономика, 1988. 132 с.
<http://www.library.fa.ru/files/Afanasiev-Rikardo.pdf>
54. Банковская система и банковское регулирование в Европейском Союзе. /Под ред. П. Ничипорук, А. Талецка. – Белосток:Temida, - 2010. - 108 с.
55. Бахтин, М.В. Человек и история: очерки философско-исторических учений / М.В.Бахтин – М.: Издательство института деловых коммуникаций, 2014. – 760 с. http://maxbaxtin.ru/f/chelovek_i_istoriya_ves_05-03-2014.pdf
56. Бартенев, С.А. История экономических учений: учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. С.А.Бартенев — М.: Магистр, ИНФРА-М, - 2013.

file:///C:/Users/User/Downloads/bartenev_sa_istorija_ekonomicheskikh_uchenij.pdf

57. Баскакова, О. В., Сейко Л. Ф. Экономика предприятия (организации): Учебник / О. В. Баскакова, Л. Ф. Сейко. - М.: Издательско-торговая корпорация "Дашков и К°", 2013. 372 с.
58. Бобылев, С.Н. Устойчивое развитие: парадигма для будущего. //-М: Мировая экономика и международные отношения. Том: 6. N3. 2017. с.117-113.
59. Богачев, И. Направление повышения эффективности деятельности промышленных предприятий на основе кластеризации (на примере Калужской области): /дис. канд. эк. наук: 08.00.05. - М., 2016. - 224 с.
60. Бусыгин, А.Б. Предпринимательство / А.Б.Бусыгин. – Москва: ИНФРА-М, – 2017.
61. Бухвальд, Е.М. Идеи Л.И.Абалкина о стратегии развития и концепция стратегического планирования в современной России // Вестник Российского экономического университета им. Г.В. Плеханова, 2014, № 6(72). с. 44–49.
62. Булатов, В.В. Фондовый рынок в структурной перестройке экономики / В.В.Булатов. – Москва: //ИНФРА-М, –2012. –233с.
63. Булатов, А.С. Мировая экономика и международные экономические отношения. Полный курс : учебник/ А.С. Булатов [и др.]; под ред. А.С.Булатова. – М. : КНОРУС, 2017. – 916 с.
64. Бурко, Р.А. Экологические проблемы современного общества и их пути решения / Р.А.Бурко, Т.В.Терёшина. Москва: Р.А.Бурко, Молодой ученый. – 2013, №11. с. 37-44
65. Булан, О. Регулирование инвестиционных фондов в Европейском Союзе. // - Верасен: Банкаускі Вестнік, 2014.
<https://www.nbrb.by/bv/articles/10033.pdf>
66. Власова, В.М. Основы предпринимательской деятельности / В.М.Власова. – М: Маркетинг, –2016. –240 с.
67. Всемирный Банк. Доклад о мировом развитии 2018. //2019 Международный банк реконструкции и развития/Всемирный банк 1818 H Street NW, Washington, DC 20433.

<https://www.vsemirnyjbank.org/ru/publication/wdr2018>.

68. Валиахметов, И.Р. Анализ системы управления инвестициями в регионе (на примере Республики Татарстан). Монография / И.Р. Валиахметов, А.Ш. Хасанова, Г.М. Квон. – Казань: ОМЕГА, - 2014. – 120 с.
69. Гасанов, А. Банковское право Азербайджана (взгляд со стороны) / А.Гасанов. – Баку: ООО «Adventa/Group». –2013. –с.170.
70. Грибов, В.Д. Экономика организации (предприятия) / В.Д.Грибов, В.П.Грузинов, В.А.Кузьменко. – М.: Кно.Рус, –2014, –408 с.
71. Гуца, Н.В. Современные тенденции процесса инвестирования в странах АСЕАН// Горизонты экономики - 2016. - Т.2. №12. - С.48-55.
72. Данилов, И.П. Инновационное развитие как фактор конкурентоспособности экономики // И.П.Данилов, М.Ю.Алексеев. М: Проблемы современной экономики - 2012. -№ 2(42). С. 24-27.
73. Доклад о мировых инвестициях 2020. Основные тезисы и обзор. 2020 год, //Организация Объединенных Наций. https://unctad.org/system/files/official-document/wir2020_overview_ru.pdf.
74. Захаров, А.Н. Перспективы реиндустриализации развитых экономик (США, Канада и Австралия) // - Москва: Вестник МГИМО Университета. – 2018. – № 1 (58). – С. 213–245.
75. Заблодская, И.В. Экономика региона: структурирование, оценка, развитие: монография / И.В. Заблодская, О.В. Додонов, В.А. Горбунов, И.Н. и др. /НАН Украины. Луганский филиал Института Экономико-правовых исследований. Луганск: изд-во Ноулидж, 2010. 249 с.
76. Ивашковский, С.Н. Экономика: микро и макроанализ / С.Н.Ивашковский. – /М.: Дело, –2009. –360 с.
77. Игониная, Л.Л. Инвестиции: Учеб. пособие / Л.Л. Игониная. - М.: Юристъ, – 2012. – 480 с.
78. Инвестиции: Учеб.пособие /Под ред. М.В.Чиненова.- М.: КноРус, – 2011. – 368 с.
79. Инвестиции. Учебник /под ред. Л.И. Юзвович, С.А.Дегтярева, Е.Г.Князевой.

- /Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, – 2016. – 543 с.
80. Инвестиционные компании и механизм инвестирования в Великобритании.
// Ereport.ru. – 2018, <http://www.ereport.ru/articles/finance/ukinvest.htm>.
81. Инвестиционный климат в Японии и проблема привлечения прямых иностранных инвестиций // Международное движение капитала - №2(21), 2012. <https://mirec.mgimo.ru/2012/2012-02/investicionnyj-klimat-v-yaponii-i-problema-privlecheniya-priamyh-inostrannyh-investicij>
82. Категории диалектики (теоретико-методологические проблемы). / - Екатеринбург: Издательство Уральского Университета - 2003. <https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/3565/2/1267206.pdf>.
83. Каширин, А.И. Инновационный бизнес: венчурное и бизнес-ангелское инвестирование. Учеб.пособие. /А.И.Каширин, А.С.Семенов - М.: Издательский дом «Дело» РАНХиГС, - 2012. - 260 с.
84. Казакова, О.Б. Управление инвестиционной привлекательностью муниципальных образований // О.Б.Казакова, Н.А.Кузьминых, Л.С.Валинурова. Теория и практика. - М: Издательство Русайнс. – 2016. –144 с.
85. Канада в глобальной экономике – новая перспектива. // Европейская экономическая комиссия Конференция европейских статистиков Группа экспертов по национальным счетам 16-я сессия. – Женева: 31 мая – 2 июня 2017 г. Пункт 6 предварительной повестки дня Глобальное производство. https://unece.org/fileadmin/DAM/stats/documents/ece/ces/ge.20/2017/rus_14_-_Canada_in_Global_Economy_rev.pdf
86. Керимов, А.Э. Рынок банковских услуг: теория и практика (на примере коммерческих банков Азербайджанской Республики) / А.Э.Керимов. –Баку: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, – 2010. – 400 с.
87. Конференция Организации Объединенных Наций по торговле и развитию // Юнктад доклад о мировых инвестициях. –2013. https://unctad.org/system/files/official-document/wir2013overview_ru.pdf.
88. Колесникова, Л.А. Предпринимательство и малый бизнес в современном

- государстве: управление развитием / Л.А.Колесникова. – Москва: Новый Логос, – 2017. – 279 с.
89. Курицын, А.Н. Секреты эффективной работы: Опыт США и Японии для предпринимателей и менеджеров / А.Н.Курицын. – Москва: Издательство стандартов, –2005, –176 с.
90. Кулиев, Т.А. Регулируемая рыночная экономика / Т.А.Кулиев. – Баку: Нагыл еви, –2000, –501 с.
91. Котлер, Ф. Маркетинг и менеджмент /Ф.Котлер -Питер: –2006, –896 с.
92. Кузнецов, А.В. Международные финансы. Особенности инвестиционной стратегии Японии и перспективы сотрудничества с Россией. // Финансы: теория и практика. - Том 21, № 6 (2017) file:///C:/Users/User/Downloads/593-775-1-SM.pdf.
93. Ключня, В.Л. История экономических учений / В.Л.Ключня, А.В.Черновалов, Ж.В.Черновалова. – Минск: БГУ, –2016.
<https://core.ac.uk/download/pdf/287888499.pdf>
94. Кравчук, Ю.Б. История экономических учений. Учебное пособие. /Ю.Б.Кравчук. – Харьков: ХНУВД, –2014. – 159 с.
<https://core.ac.uk/download/pdf/187222773.pdf>
95. Клинова М.В. Сравнительная оценка участия государства в экономике в исследованиях ОЭСР. //Проблемы прогнозирования. 2017. № 4 (163). С. 132-142.
96. Клисторин В. И. Классическая политическая экономия и современность // Вестн. Новосиб. гос. ун-та. Серия: Социально-экономические науки. 2014. Т. 14, вып. 2. С. 118–126.
97. Ковалев Ю.Ю. Инновационные системы экономики стран БРИК // - Москва: Известия РАН. Серия географическая. - 2015. - №1, с. 35-47.
98. Костюнина, Г.М. Малазийская практика функционирования свободных экономических зон. // - М: Microsoft Word - МиНХ 2017-2
<https://mgimo.ru/upload/iblock/ef1/malaysian-practice-of-free-economic-zones.pdf>.

99. Костюнина, Г.М. Северо-американская интеграция: 20 лет спустя. международные экономические отношения и мировая экономика. //-Москва: Vestnik_MGIMO_NEW_2_2015_A4.pdf
100. Костюнина, Г.М. Иностранные инвестиции (вопросы теории и практики зарубежных стран): учебное пособие / Г. М. Костюнина. – М. : НИЦ ИНФРА-М, 2016. – 304 с.
101. Клейнер Г. Новая теория экономических систем и ее приложения //-Москва: Вестник РАН, 2011, Т. 81. № 9. – С. 794–811.
102. Лаврушин, О.И. Деньги, кредит, банки / О.И.Лаврушин. Москва: Изд. Кнорус, –2010. – с.320.
103. Лимбден, Дж.К. Финансы в бизнесе - практический подход / Дж.К.Лимбден, Д.Трагет. – Москва: Финансы и статистика, Аудит, –2013, –316 с.
104. Ливенцев, Н.Н. Международное движение капитала: (инвестиционная политика зарубежных стран). Учебник / Н.Н.Ливенцев, Г.М. Костюнина. – М.: Экономист, – 2014. – 367с. <https://mgimo.ru/files/17713/17713.pdf>
105. Лучко, М.Л. Влияние прямых иностранных инвестиций на социально-экономическое развитие стран-реципиентов //- Москва: Аудит и финансовый анализ. -2015. - № 6, с. 309-315.
106. Мамедов, З.Ф. Банковская система в условиях глобального финансового кризиса. //- М: Финансы и кредит –2010. № 48, –с.8-14.
107. Мальцева Олеся Альбертовна. Особенности индийских прямых инвестиций за рубежом. /Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. – Москва: – 2018. https://mgimo.ru/science/diss/Maltseva_diss.pdf.
108. Макроэкономика. Учебник. /под ред. А.С.Булатова. 3-е изд., испр. и доп. - / М.: Юрайт, 2018. - 330 с.
109. Микроэкономика. Учебник. /под ред. А.С.Булатова. 3-е изд., испр. и доп. — М.: Юрайт, 2018. — 358 с.
110. Мадиярова, Д.М. Экономика интеграции. Монография/ под ред. Мадияровой Д.М. - /Астана: 2016. ИП «Булатов А.Ж», - С. 267.

111. Мовчан, А. Норвегия: нефть, вода и всеобщее благоденствие. Московский Центр Карнеги. <https://carnegie.ru/2017/03/27/ru-pub-68404>.
112. Меркулов, Я.С. Инвестиции. Учебное пособие /Я.С.Меркулов. –/М.: ИНФРА-М, 2010. – 420 с.
113. Миллер Джереми. Правила инвестирования Уоррена Баффетта. Альпина Паблишер. /М.: 2016. <http://bookash.pro/ru/book/192536/pravila-investirovaniya-uorrena-baffetta-dzheremi-miller>.
114. Морозов, М. Организация предпринимательской деятельности / М.Морозов, Е.Д.Тихинова. – /Санкт-Петербург: Питер, – 2017, –228 с.
115. Муршудли, Ф.Ф. Банковское обслуживание внешнеэкономической деятельности Азербайджана в условиях финансовой глобализации / Ф.Ф.Муршудли. Монография. – Баку: Издательский Дом: Şərq-Qərb, –2013. –416 с.
116. Нешитой, А. С. Инвестиции. Учебник / А.С.Нешитой. 6-е изд., перераб. и испр. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К⁰», –2010. –372 с.
117. Нефтяной капкан: как Норвегия пострадала от сырьевой зависимости. // М: РБК: - 04.11.2015.
<https://www.rbc.ru/economics/04/11/2015/5638beb29a7947a851c80b28>
118. Николаев, А.С. Инвестиции / А.С. Николаев. – Москва: Лаборатория книги, - 2009. - 146 с.
URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=96521>.
119. Новая рамочная программа Европейского союза по научно-технологическому и инновационному развитию «Горизонт 2020» с 2014 г. // НИУ ВШЭ, Институт статистических исследований и экономики знаний. М: 2012. –
<https://www.hse.ru/data/2012/01/30/1264144386/Горизонт%202020.pdf>
120. Нуреев, Р.М. К.Маркс об основных формах производственных отношений и развитии личности. //М: Вопросы Философии, №6, 1983. <http://rustem-nureev.ru/wp-content/uploads/2011/01/021.pdf>
121. Оценка рисков и угроз экономической безопасности России 2018–2020 гг. // Научные труды II Международной научно-практической конференции ученых, специалистов, преподавателей ВУЗов, аспирантов. МОСКВА –

2018. http://www.inecon.org/docs/2018/Senchagov_book_2018.pdf. 250 с.
122. Отчет Всемирной организации здравоохранения по Европе (2012).
https://www.euro.who.int/_data/assets/pdf_file/0017/251108/EHR2012-Rus-References.pdf.
123. Островский, Э.В. История и философия науки. Учебник. / Э.В. Островский
Э.В. - Москва: ИНФРА-М, 2012. 161 с.
124. Печчеи, А. Записки Римского клуба. (Хозяева мира). / А. Печчеи - М:
«Алисторус», - 2019 - <https://litportal.ru/avtory/aurelio-pechchei-23142427/kniga-zapiski-rimskogo-kluba-1093548.html#>
125. Петровски, М. Инвестиционный климат России по оценкам междуна-
родного бизнес–сообщества / М.Петровски. - Москва, МИГМО, 2014
<https://mirec.mgimo.ru/2014/2014-02/investicionnyj-klimat-rossii-po-ocenkam-mezhdunarodnogo-biznes-soobsestva>.
126. Петрушкевич, Е. Н. Прямые иностранные инвестиции в экономическом
развитии стран с транзитивной экономикой. Монография / Е. Н.
Петрушкевич. - Минск: Мисанта, 2011. -399 с.
127. Пичков, О.Б. США в мировых инвестиционных процессах. // - Москва,
Вестник МИГМО, 9 № 4, 2011 г. <https://mgimo.ru/upload/iblock/1b9/usa-v-mirovykh-investitsionnykh-protsessakh.pdf>
128. Портер, М. Международная конкуренция: конкурентные преимущества
стран / М. Портер. – М., 1993. – 896 с.
129. Пономарева, Е.С. Мировая экономика и международные экономические
отношения / Е.С.Пономарева, Л.А.Кривенцова, П.С.Томилов. Юнити-
Дана –2012. – с.133
130. Пути достижения всеобъемлющего экономического роста. //Всемирный
Банк, –2016.
<http://documents1.worldbank.org/curated/en/563031497436564657/pdf/110765-SCD-P153080-PUBLIC-RUSSIAN-DecSCDpaperengforweb.pdf>.
131. Рио-де-Жанейрская декларация по окружающей среде и развитию.
https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/riodecl.shtml

132. Роббинс, Л. История экономической мысли: лекции в Лондонской школе экономики / Л.Роббинс. пер. с англ. – М.: Издательство Института Гайдара, 2015, 493 с.
133. Рубцов, Б.Б. Мировые рынки ценных бумаг / Б.Б.Рубцов. Москва: Юнити. – 2011. – 245 с.
134. Садыгов, И.В. Особенности современного развития ненефтяного сектора в Азербайджанской Республике // - Москва: Экономика и Предпринимательство, – 2017. № 5 (ч.2). с. 347-351 www.intereconom.com.
135. Сэй, Жан-Батист "Трактат по политической экономии". <http://library.wunu.edu.ua/files/EVD/HTML/sey/say.htm>
136. Северо-Американская зона свободной торговли (НАФТА). // Ereport.ru <http://www.ereport.ru/articles/ecunions/nafta.htm>.
137. Селигмен, Б. Основные течения современной экономической мысли / Б.Селигмен. М.: Прогресс, – 1968. –600 с. (англ. Main Currents of Modern Economics: Economic Thought Since 1870, 1962). <https://drive.google.com/file/d/1u-zPFPOjkcaхMfqNQeAхxtV0nacLVZd0/view>
138. Теплова Т.В. Инвестиции. Учебник / Т.В.Теплова. –Москва: Юрайт.- 2011. - 724 с. <https://www.hse.ru/data/2011/09/29/1270048829/Теплова%20Инвестиции%20раздел%202%20гл%20с%207%20по%2010.pdf>.
139. Уровень расходов на НИОКР в странах мира / Research and Development Expenditure. Организация Объединённых Наций по вопросам образования, науки и культуры (ЮНЕСКО) / United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization (UNESCO). <https://gtmarket.ru/ratings/research-and-development-expenditure>
140. Фатхутдинов, Р.А. Производственный менеджмент. Учебник/ Р.А.Фатхутдинов. – Москва: ЛитРес: 16 июля 2018. 496 с.
141. Философия: Учебник / Под общ. ред. В. В. Миронова. — М.: Норма, 2005. — 673 с. http://www.logic-books.info/sites/default/files/filosofiya_obshch._red._mironov.pdf

142. Фрэнсис, Б. Великое восстановление наук. Новый Орган / Бэкон Фрэнсис. (Электронный ресурс) <https://www.litmir.me>
143. Хазанович, Э.С. Инвестиции / Э.С.Хазанович. – М.: КноРус, – 2011. –320с.
144. Чернышев А.А. Структура и тренды государственной поддержки в Европейском Союзе // - М: Конкурентоспособность в глобальном мире: экономика, наука, технологии. – 2017. – №4-5(41). – С. 197–201.
145. Частные инвестиции. Эксперт. // Expert.ru
https://expert.ru/podrubrika/chastnyye_investitsii/
146. Чайковская, Н.В., Панягина, А.Е. Сущность инноваций: основные теоретические подходы. //- Москва; Современная экономика: проблемы, тенденции, перспективы, №4, 2011.
http://www.mivlgu.ru/site_arch/educational_activities/journal_ec/journal_arch/N4/Panaygina_Chaikovskaya.pdf
147. Шадиева, Д. Анализ мировых тенденций финансирования инновационной деятельности. //Москва: МиНХ 2016-2.
<https://mirec.mgimo.ru/upload/ckeditor/files/analiz-mirovykh-tendentsiy-finansirovaniya-innovatsionnoy-deyatelnosti.pdf>.
148. Шуклов Л.В. Финансовый менеджмент в условиях кризиса: Опыт компаний малого и среднего бизнеса / Л.В.Шуклов. Санкт-Петербург, Питер: – 2016. – 240 с.
149. Энгельс,Ф. «Диалектика природы» /Ф.Энгельс
http://istmat.info/files/uploads/59314/f._engels._dialektika_prirody._1941.pdf.
150. Носова, С.С. Экономическая теория. Учебник / С.С. Носова. — 4-е изд., стер. - Москва: КНОРУС, –2017. – 792 с.
https://libraryksu.kg/public/assets/upload/books/Экономическая%20теория_Носова%20С.С._2017%20-792с.pdf5e6720597dd71.pdf
151. Юзбашева, Г.З. Реструктуризация промышленности Азербайджана / Г.З.Юзбашева. – Баку: ЭЛМ, –2003, –352 с.
152. Янковский, К.П. Инвестиции: Учебник / К.П.Янковский. -Питер: СПб.: - 2012. – 368 с.